

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE MARDİN VE ÇEVRESİ
(MARDİN, NUSAYBİN VE HASANKEYF)**

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ**

**HAZIRLAYAN
Mehtap NASIROĞLU**

**ŞANLIURFA
2010**

ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ danışmanlığında, Mehtap NASIROĞLU'nun hazırladığı "Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)" konulu bu çalışma .22.06./ 2010 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana- bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ

Üye : ..Prof. Dr. Kasım ŞULUCU

Üye : Doç. Dr. Kasım PAYDAŞ

Bu Tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım

Prof. Dr. Abuzer PINAR

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	V

GİRİŞ

1) Seyyah ve Seyahatname Kavramları	1
2) Seyahatnamelerin Amacı ve Önemi.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL BİLGİLER

A) BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI	5
B) BÖLGENİN TARİHİ	8
1. Mardin	8
2. Nusaybin	12
3. Hasankeyf	17

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA MARDİN VE ÇEVRESİNE UĞRAMIŞ OLAN BATILI SEYYAHLAR

1) BENJAMIN DE TUDELA	23
2) RATİSBONLU PETACHIA	25
3) MARCO POLO	26
4) JOHANNES SCHILTBERGER.....	28
5) İBN CÜBEYR	29
6) İBN BATTUTA.....	31
7) JOSAPHAT (GIOSAFA) BARBARO	33
8) JOOS VAN GHISTELE	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİÇAĞ'DA MARDİN VE ÇEVRESİNE UĞRAMIŞ OLAN BATILI SEYYAHLAR

1) VENEDİKLİ ADSIZ SATICI.....	38
2) JEAN-BAPTISTE TAVERNIER.....	39
3) EVLİYA ÇELEBİ	40

4) MONSIEUR DE THEVENOT.....	41
5) LA BOULLAYE LE-GOUZ.....	44
6) CARSTEN NIEBUHR.....	45
7) DOMENICO SESTINI.....	49
8) GUILLAUME ANTOINE OLIVIER.....	52

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAKINÇAĞ'DA MARDİN VE ÇEVRESİNE UĞRAMIŞ OLAN BATILI SEYYAHLAR

1) HELMUTH VON MOLTKE.....	57
2) M.J. SAINT MARTIN.....	58
3) ADRIEN DUPRE.....	59
4) JOHN MACDONALD KINNEIR.....	62
5) WILLIAM FRANCIS AINSWORTH.....	62
6) ASAHEL GRANT.....	64
7) JAMES SILK BUCKINGHAM.....	64
8) HORATIO SOUTHGATE.....	69
9) J.P. FLETCHER.....	72
10) VITAL CUINET.....	74
10.1. Merkez.....	80
10.2. Kara - Dara.....	84
10.3. Nusaybin Kazası.....	91
10.4. Dikkat Çekici Mevki (Hasankeyf).....	94
11) C. SANDRECZKI.....	95
12) J.G. TAYLOR.....	96
13) GERTRUDE BELL.....	99
14) ALBERT GABRIEL.....	104
14.1. Hasankeyf.....	104
14.1.1. Köprü.....	104
14.1.2. Büyük Saray.....	106
14.1.3. Kale Kapısı.....	106
14.1.4. Kaledeki Ulu Cami.....	106
14.1.5. el-Rızk Camii.....	107
14.1.6. Sultan Süleyman Camii.....	108

14.1.7. Koç Camii	108
14.1.8. Kızlar Camii	108
14.1.9. Küçük Cami.....	109
14.1.10. İmam Abdullah Zaviyesi	109
14.1.11. Küçük Saray	109
14.1.12. Zeynel Bey Türbesi	110
14.2. Mardin	111
14.2.1. Kale	114
14.2.2. Kalenin Dış Duvarları	115
14.2.3. Konak ve Saray	116
14.2.4. Akkoyunluların Camisi	117
14.2.5. Diğer Yapılar	117
14.2.6. Kalenin Surları	118
14.2.7. Büyük Cami.....	118
14.2.8. Babu's-Sor Camii	122
14.2.9. Abdüllatif Camii.....	124
14.2.10. Hatuniye Medresesi.....	124
14.2.11. Şehidiye Medresesi	125
14.2.12. Sultan İsa Medresesi.....	127
SONUÇ	131
BİBLİYOGRAFYA.....	133
ÖZET.....	139
ABSTRACT.....	140

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
b.	: bin, İbn
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
cm	: santimetre
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
EI	: Encyclopedia of Islam
EI²	: Encyclopedia of Islam (2. Basım)
haz.	: hazırlayan
İ.Ö.	: İsa'dan Önce
İA	: İslam Ansiklopedisi
ing.	: İngilizce
İTED	: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
km	: kilometre
m	: metre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
S.	: Sayı
trc.	: tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vs.	: vesaire
yay.	: yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
yy.	: yüzyıl

ÖNSÖZ

Tarihin canlı tanıkları olan seyahatnameler geçmişin gizemini öğrenmemizde bize yardımcı olan önemli kaynaklardır. Bir kentin, bir topluluğun ya da bir devletin tarihini öğrenmek istediğimizde seyahatnamelere bakma ihtiyacı duyarız. Zira seyahatnameler, seyyahların bire bir yapmış oldukları gözlemlerden oluşurlar ve bu da bize daha önce karşılaşmadığımız bilgilerle karşılaşma olanağı sunar.

İnsanlığın keşfetme ve merak duygusuna paralel olarak gelişen seyahat etme arzusu ilk çağlarda geleneksel bir durum arz ederken 15. Yüzyıla doğru sistemleşen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyahın vermiş olduğu bilgiler yola çıkış amacına göre subjektif olabilir, ancak gözlemlendiği yerler ve olaylar bakımından objektif niteliktedir. Çünkü seyyah dışarıdan bakan biri olarak toplum tarafından alışıldığı için fark edilemeyen durumları görür ve altını çizerek not eder. Seyyah, içindeki merak duygusundan dolayı her zaman farklı olanı arar. Bundan dolayı seyahatnamelerde gezilen yerler ile ilgili ilginçlikler bulmak mümkündür.

Seyyah, bazen bir misyoner, bazen bir tacir, bazen bir din adamı, bazen bir mimar, bazen bir ajan, bazen bir elçi, bazen bir esir, bazen de sadece bir seyyah olarak yola çıkar. Yola çıkış amaçları her ne olursa olsun seyyahlar bizlere gezdikleri yerlerin tarihini açıkça sunarlar. Bir kentin siyasi, dini, sosyal, iktisadi, mimari, kültürel ve demografik yapısı hakkında bilgi veren seyyahlar, bazen gezdikleri yerlere kendilerinden önce uğrayan seyyahların bilgilerine de yer vererek karşılaştırma yapar, böylece daha sağlıklı bilgilere ulaşmamızı sağlarlar.

Binlerce yıllık tarihe sahip olan Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf kentleri, çağlar boyunca birçok seyyahı misafir etmişlerdir. Bu üç kentin de içinde bulunduğu Mezopotamya coğrafyası hem batılı hem de doğulu yüzlerce seyyahın ilgisini çekmiş ve asırlarca bölge ziyaret edilmiştir. Farklı etnik grupları, farklı dinleri ve farklı kültürleri aynı pota altında eritmeyi başarmış olan Mardin ve çevresi bu özelliğiyle batılı seyyahların uğrak yeri olmuştur.

Batılı seyyahların gözüyle Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'i tanıtmayı amaçlayan bu çalışmamızda bu üç kente uğramış olan batılı seyyahlar tespit edilmiş ve bunların eserlerinden

ulaşılabilenler yabancı dillerden Türkçeye çevrilerek sunulmaya çalışılmıştır. Seyahatnamelerin çoğu yabancı dillerde yazıldıkları için bunların bulunması ve çevirilerinin yapılması oldukça zamanımızı almıştır. Çalışmamızda seyyahların kentlerimizle ilgili bilgilerine yer vermeden önce, her üç kentin genel bir tanıtımının yapılması hedeflenmiş ve bu amaçla giriş bölümünde bölgenin tarihi coğrafyası ve Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'in kısa tarihçelerine ana kaynaklar, tetkik eserler ve makaleler ışığında yer verilmiştir. Böylece ilk çağlardan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar uzanan bir tarihe sahip olan bu üç kent objektif olarak tanıtıldıktan sonra Seyyahların bölgeyle ilgili vermiş oldukları bilgilere geçilmiştir.

Araştırma yapılırken bazı seyahatnamelere ulaşılamamış, dolayısıyla bunlara yer verilememiştir. Seyahatnamelerdeki bilgiler değerlendirilirken yer yer karşılaştırma yapılmış ve bilgilerin doğruluğu teyit edilmeye çalışılmıştır. Seyahatname yazarının yanıldığı noktalar tespit edilmiş ise buna metin içerisinde yer verilmiştir. Ancak, seyyahların şehirlerimiz hakkında vermiş oldukları bilgiler, metnin bütünlüğünün bozulmaması açısından mümkün olduğunca seyahatname yazarlarının kendi dillerinden objektif bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Bu durum seyyahların birbirlerinden alıntı yapıp atıfta buldukları bazı yerlerde bilgi tekrarına sebebiyet vermiştir.

Çalışmamızda seyahatnameler ışığında Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf kentlerinin tarihi gelişimi, nüfus durumu, coğrafî durumu, sosyal ve dini yapısı, ayrıca tarihi eserleri hakkında bilgi verilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmada bilgilerin daha açıklayıcı ve doyurucu olması açısından seyyahların gezi güzergahlarını gösteren haritalara yer verilmiştir. Böylece seyyahların genel olarak hangi güzergahları kullandıkları tespit edilmiştir. Bunun yanında seyyahların varsa çizmiş oldukları gravürler, şehir ve mimari yapı planları ve çekmiş oldukları fotoğraflara da yer verilmiş, bunlar günümüzde çekilmiş fotoğraflarla tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında her zaman yardım ve desteğini gördüğüm değerli danışman hocam Doç. Dr. Abdullah EKİNCİ'ye teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca bölümümdeki diğer hocalarıma, kaynak noktasında desteğini gördüğüm sayın Burhan ZENGİN'e, Batman İl Kültür Turizm Müdürü sayın Selahattin ORTABOY ve ekibine, çalışmam boyunca bana sürekli destek olan anneme, babama ve kardeşlerime şükranlarımı sunuyorum.

Saygılarımla

Mehtap NASIROğLU

Şanlıurfa, 2010

GİRİŞ

1) Seyyah ve Seyahatname Kavramları

Yazarların yurt içi veya yurt dışı gezilerinde gördükleri yerlerden edindikleri bilgi ve izlenimleri aktardıkları yazılara seyahatname, gezme işini yapanlara da seyyah denir.¹

Gizemli sırlarla dolu uzak diyarlar, yabancı insanlar. Bilinmeyen bölgelerin keşfi binlerce yıldan beri, insanlığın en büyük macerasıdır. Hayatın her alanındaki gelişmelerde olduğu gibi seyahatlerde de temel faktör, yaratılışımızdaki merak duygusudur. Dolayısıyla seyahat ve seyahatnameleri insanlığın ilk dönemlerine kadar dayandırmak mümkündür; ancak seyahatnameler hakkında elimizde eski dönemlere ait yazılı metinlerin bulunmayışı, yazının çok sonraları bulunuşuyla ilgilidir. Bununla beraber, yazı öncesi dönemlerde insanlar gezip gördükleri yerleri ve bu yerlerde başlarından geçen maceraları o dönemler masallar gibi nesilden nesile sözlerle aktarmışlardır.²

Daha ilk çağlarda avcılar ve toplayıcılar, yerlerinden yurtlarından ayrıldılar ve verimli avlaklar bulup daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak amacıyla, geniş bölgeleri keşfe çıktılar. İnsanlar hayvan beslemeye ve bitki yetiştirmeye başlayıp yerleşik düzene geçti. Çeşitli aletler üretilip, başka mallarla takas edildi, zanaatın ve ticaretin temelleri atıldı. Kazılarda gün ışığına çıkarılan ve çok uzaklardan getirildikleri tespit edilen buluntular, seyahatler hakkında bilgi veren en eski kaynaklardır.³

İlk seyahatnamelerde, efsane ile tarih iç içedir. İ.Ö. 3000 yıllarına tarihlenen ve Güney Mezopotamya'daki Uruk kralı Gılgamış'ı anlatan Gılgamış Destanı, en önemli edebiyat şaheserlerinden biridir. Kahraman, Ölümsüzlük peşinde pek çok ülke dolaşır. Bir çöl geçer,

¹ Heyet, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Baskı, Ankara 2005, s. 1744-1745

² M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul 2003, s. 9.

³ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Dost Kitabevi, 1998 Ankara, s. 11-12

dağları aşar, denizlere yelken açar ve ancak birçok yolculuktan sonra, yaşam ve ölüm hakkındaki sorusunun yanıtlanacağı Mutlular Adası'na, büyük atası Utnapiştim'e ulaşır. Bu yolculuk hiç gerçekleşmemiştir belki de; ama sonsuzluğun peşinde koşmak, yaradılışın sırrına ermeyi istemek insanın özünde vardır ve o gün olduğu gibi bu gün de yolculukların nedeni ve amacıdır. Gılgamış ve Odysseus'un macera dolu yolculuklarından beri, dünyanın mucizelerini görmek için, sirenlerin çağrısına uyup yola çıkanlar saymakla bitmez.⁴

Seyahatnamelerin, batılılardan önce İslam toplumundaki seyyahlar, tarihçiler, tacirler ve sufiler tarafından yazılmış olduğu bilinir.⁵ Müslüman yazarların, IX. asırdan itibaren gerçekleştirdikleri seyahatlerle ilgili notlar tutmaya başladıkları bilinmektedir. Birçoğu, bu notlara daha ziyade kaleme aldıkları tarih ve coğrafya kitaplarının içinde yer verse de aralarında tamamen seyahat notlarından oluşan müstakil eserler (seyahatname) telif edenler de çıkmıştır.⁶

Eski çağlardan beri seyahatnameler tarihçiler tarafından sosyal tarih için en iyi kaynaklar olarak bilinir. Geçmişte pek çok tarihçi eserlerinde seyahatnameleri değerlendirmişlerdir. 15. Yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Neşri, kitabında İstanbul şehrinin Fatih Sultan Mehmet tarafından imar edildiğini anlatırken “Seyyahlar şehadet ederler” diyerek seyyahları tanık gösterir.⁷

Seyahatnamelerin yavaş yavaş isimlenip ortaya çıkması XV. yüzyılda başlar. XVIII. ve XIX. yüzyıla gelince ağırlığını iyice hissettirip bilimsel bir yöne doğru yol alır. Nihayet XVIII. yüzyılın sonuna doğru batıda, doğuyu bilimsel bir inceleme alanı haline getirmesi fikri ortaya çıkar. İlk olarak 1784'te “Bengal Asiatic Society”, 1822'de “Society Asiaticque”, 1823'te “Royal Asiatic Society” isimleri ile yeni akademik alanlar ortaya çıkar. Bunlardan sonra batıların Doğu'ya yaptığı seyahatler, bilimsel bir kimliğe bürünmüştür.⁸

⁴ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 13

⁵ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, s. 9.

⁶ Yusuf Ziya Yörükan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, s. 39.

⁷ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, s. 16

⁸ M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, s. 9.

2) Seyahatnamelerin Amacı ve Önemi

Seyahatnamelerin, tarih ve coğrafyaya dair bilgi kaynakları arasında önemli ve ayrı bir yeri vardır. Genel olarak, sultanlar tarafından Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yollanan elçilerin yazdıkları raporlarla veya dünyanın çeşitli bölgelerini gezen denizci ve tüccarların naklettikleri rivayetlerle teşekkül eden bu yazım türü, üslup ve içerik itibarıyla daha çok teknik detaylar üzerinde duran klasik coğrafya kitaplarından oldukça farklıdır. Daha ilgi çekici ve rahat okunabilir olmalarının yanında, yazarlarının ziyaret ettikleri ülkelerdeki insanlar, adetler ve gelenekler hakkında bizzat müşahede ettiklerini yansıttığı olmaları, bu tür eserleri kültür tarihi araştırmacılarının temel başvuru kaynağı haline getirmektedir.⁹

Seyahatnamelerde temel amaç, yurt içinde yada yurt dışında görülen yerlerin tarihlerini, kültürlerini, doğal güzelliklerini, toplumsal yaşamlarını, gelenek göreneklerini tanımak, ayrıca tanıtmaktır. Bu özelliği itibarıyla seyahatnameler önemli bir tarihsel belge niteliği taşımaktadır.¹⁰

Bilinmeyen ülkeleri görmek, ilginç özelliklerini yakından izlemek, dünyanın muhtelif yerlerinde yaşayan diğer insanları tanımak arzusu şüphesiz bir gezginin merakını kamçulamakta ve onun zahmetli, uzun yolculuklara çıkmasına neden olmaktadır.¹¹

Tarih boyunca Avrupa'dan Doğu'ya birçok seyyah gelmiştir: Ortaçağ'da Haçlı seferine katılanlar, ilk Hıristiyanlar, Hıristiyanlığın gelişmesi ile gelen diplomatlar, casuslar, turistler, tüccarlar, Hıristiyanlığa yüz çevirenler, misyonerler, askerler, politikacılar, sanatçılar, bilim adamları ve günümüzde bu uğraşların birkaçını veya hepsini bir arada yürütmeyi başaran kişiler.¹²

Batılıların Doğu'ya yapmış oldukları seyahatleri amaçları bakımından şu şekilde tarif edebiliriz: Dini amaçlı seyahatlerin ürünü olanlar, Haçlı seferleri sırasında tutulan notlardan meydana gelenler, ticari amaçlı gezilerden sonra yazılanlar, ülkesi tarafından elçi sıfatıyla yada başka memuriyetlerde görevlendirilmek amacıyla giden devlet adamlarının gezi notlarından oluşanlar, savaşta esir düşenlerin kaleme aldıkları, sadece ilmi çalışma yapmak ve

⁹ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek yay., İstanbul 2004, s.39

¹⁰ İbrahim Yılmazçelik, "Avrupalı Seyyahların Gözüyle Ortadoğu", *Onbirinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I, XIII. Yüzyıldan Günümüze Ortadoğu'daki Gelişmelerin Güvenliğimize Etkileri (04-05 Nisan 2007)*, Ankara 2007, s.1

¹¹ Ertuğrul Önalp, "XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Bazı İslam Ülkelerinde Bulunan İspanyol Gezginleri", *Ankara üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.2, Ankara 1991, s.231

¹² Bernard Lewis, "Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar", Çev., Esin Erdim- Salih Özbaran, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, Manisa 1984, s. 245-264

bilgi edinmek için yapılan gezilerin sonucunda yazılanlar, bir diğer sınıf ise macera arayan gezginlerin yazdıklarıdır. 13. yüzyıl batı seyyahları genellikle Avrupa'da bu devirde deniz aşırı ticaretin yaygınlaşması dolayısıyla Avrupa liman şehirlerinden Doğu'ya seyahat eden tacirlerdir. Diğer bir grupsa misyonerlik gayesiyle seyahat eden papazlardır.¹³

¹³ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, s. 33

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL BİLGİLER

A) BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI

Araştırma konumuz olan Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf kentleri, tarihin çoğu döneminde ortak bir coğrafya içerisinde değerlendirilmişlerdir. Bu üç kent, ortaçağ coğrafyacıları tarafından el-Cezire olarak adlandırılan, klasik dönemde ise Mezopotamya diye ifade edilen bölgede yer almışlardır. Mardin yöresi tarih öncesinde ve tarih çağlarında, coğrafi bakımdan önemli ticari ve kültürel ilişki ağlarının kavuşma noktasında bulunmuş bir merkezdir. Tarihinin önemli bir kısmı, bazen Mardin kentinin kendisi, bazen çok yakınındaki Nusaybin olarak, kuzeyde Karadeniz kıyılarına ve Kafkasya'ya uzanan, güneyde Basra Körfezi'ne ve Doğu Akdeniz kıyılarına varan ticaret yollarının ve kültürel alışverişin gerçekleştiği hatların bağlantı noktası konumuyla geçmiştir. En başta bölge, tarımın doğduğu “Verimli Hilal” olarak adlandırılan bölgenin içindedir. Mardin çevresi, “Verimli Hilal” içinde neolitik ve kalkolitik kültürlerin geliştiği en önemli yörelerden birisidir. İlkçağlardan bugüne kadar da kuzey-güney ve doğu-batı kültür ilişkisinin kavuştuğu, hatta bu coğrafi yönlerin temsil ettiği kültürlerin birbirine karıştığı yer olmuştur. Bunun en önemli nedeni, Mardin'in ve içinde bulunduğu Tur Abdin bölgesinin coğrafi konumudur. Güneyde alabildiğine uzanan Mezopotamya ovası ile kuzeydeki Diyarbakır düzlüğü arasındaki tek geçiş noktası Mardin eşiği üzerindedir. Mardin Eşiği adı verilen, diğer adıyla Tur Abidin bölgesi, Yukarı Dicle havzasının oluşturduğu ovalık alanla güneyde, doğudan Dicle ile sınırlanan Mezopotamya ovası arasında yüksek bir plato sekisi oluşturmaktadır. Doğuda Dicle'nin sarp yamaçları ve onun hemen doğu kıyısından başlayan Zagros dağ sistemi, tek geçiş alanı olarak bu sekiyi bırakmıştır. Bu seki üzerinde, bir taraftan Diyarbakır'dan Nusaybin'e, oradan da Musul'a giden tarihi yolu denetleyen, diğer yandan Cizre ve Nusaybin üzerinden gelen ve Urfa-Harran ile Halep'e uzanan, doğu-batı akışını stratejik bakımdan en mükemmel biçimde gözetleyen

noktalardan birisi, bugün Mardin şehrinin bulunduğu yüksek tepedir.¹⁴ Mardin, Yukarı Mezopotamya ovasının ayak ucunda sona eren eşğin Yukarı Dicle havzasıyla en elverişli geçit yerinde kuruludur ve dolayısıyla Cizre'ye ve oradan Musul'a doğru uzanan Diyarbakır-Nusaybin yoluna hakimdir.¹⁵

Coğrafi olarak Mardin yöresinde üç kentsel çekim merkezinden söz edilebilir. Bunlardan ilki ortaçağın ortalarına kadar Nusaybin, özellikle 11. Yüzyıldan itibaren de Mardin şehrinin merkezinde bulunduğu, Mardin-Midyat-Nusaybin kentleridir. İkincisi Dicle nehri üzerinde bir geçiş yeri ve Kafkasya ve İran ile Mezopotamya'yı birbirine bağlayan yolun önemli bir durağı olan konumu ile ortaçağın büyük merkezlerinden olan Hasankeyf'tir. Üçüncüsü ise, daha çok Dicle'nin doğu yakasındaki dağlık bölgeyle Mardin yöresinin bağlantısını kuran ve büyük ölçüde bu dağlık bölgenin aşiretlerini iktisadi, siyasi ve kültürel açıdan yönlendiren Cizre'dir. İlk çekim alanında yer alan üç kent, tarih boyunca büyük ölçüde Doğu Hıristiyanlığının merkezleri olmuşlardır. Hasankeyf en parlak devirlerini bir İslam merkezi olarak yaşamıştır. Cizre ise, göçer-çoban toplulukların kentsel ihtiyaçlarını karşılamaya dönük şehirlerdir.¹⁶

Ortaçağ'da Mardin, Hasankeyf ve Nusaybin el-Cezire olarak adlandırılan bölgede yer almaktaydı. el-Cezire tabiri, bir benzetmeden yola çıkarak, Fırat ve Dicle nehirlerinin arası adeta bir ada (Cezire) teşkil ettiğinden, bu bölgeye İslam coğrafyacıları tarafından verilmiş bir isimdir.¹⁷ İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde el-Cezire bölgesini Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan yer olarak tanımlamıştır.¹⁸

13. yüzyıl Arap coğrafyacısı İbn Şeddad, *el-A'lak el-Hatira fi zikr umara'ü-Şam ve'l Cezire* adlı eserinde, Cezire'nin Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr bölgelerinden oluştuğunu yazmaktadır.¹⁹ Diyar-ı Bekr, merkezinde Amid (Diyarbakır) olmak üzere

¹⁴ Suavi Aydın, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, tarih Vakfı Yay. İstanbul 2000, s. 1-2, Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991, s. 1.

¹⁵ V. Minorsky, "Mardin", *İslam Ansiklopedisi*, c.VII, s. 317, 1957.

¹⁶ Suavi Aydın, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 3.

¹⁷ Ahmet Kütük, "Ortaçağ'da Nusaybin Bölgesinin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Ortaçağ Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2006, s. 1.

¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. S. Uludağ, İstanbul 1988, s. 314.

¹⁹ Suavi Aydın, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 5, (bkz. Carole Hillenbrand, *The History of the Jazira 1100-1150: The Contribution of İbn al-Azraq al-Fariqi*, Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburgh, 1979, s. 50.

Cezire'nin kuzeyini; Diyar-ı Rabia, merkezinde Nusaybin olmak üzere Cezire'nin doğusunu; Diyar-ı Mudar ise, merkezinde Harran olmak üzere Cezire'nin batısını oluşturmaktaydı.²⁰

Kenarlarında Mardin, Hasankeyf, Dara, Nusaybin ve Cizre kentlerinin bulunduğu bir seki oluşturan Tur Abdin dağlık bölgesi 200 km. uzunluğunda olup Cezire ovasını kesen güneydeki Sincar-Abdülaziz sistemine göre daha büyük bir kütle oluşturur. Platonun eteklerinde yıllık yağış miktarı 400-500 m³tür.²¹

Bahsettiğimiz üç kentten Mardin, Mardin-Midyat eşiğinin güney yamaçları üzerinde, Yukarı Dicle havzasını el-Cezire ovasına bağlayan en elverişli geçit yerinde İran, Azerbaycan ve Anadolu'dan gelip Suriye, el-Cezire ve Irak'a giden kadim yollara hakim bir konumda denizden 1000-1100 m. yükseklikte bir sırt üzerinde kurulmuştur. Şehrin 100 m. kadar yukarısında heybetli kalesi bulunur.²² Mardin, Tur Abdin bölgesinin en batı ucunda ve Diyarbakır-Nusaybin yoluna hakim ve bu yolu tamamen kontrolü altında tutan Mardin dağının güneye bakan sırtlarında bulunur. Mardin'in kuzey batısında uzanan kısım ise, mazı ağaçları ile örtülü olup Mazı dağı diye anılır.²³ Nusaybin, yine Mardin-Midyat eşiği adı verilen dağlık kütleden inen Çağçağa suyunun Türkiye sınırını terk ettiği kesimde deniz seviyesinden 500 m. düz bir alanda kurulmuştur.²⁴ Nusaybin eski çağlardan beri önemli ulaşım yolları üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca kuzeyi güneye bağlayan bir yol da Nusaybin'den Midyat'a uzanmaktaydı. Tur Abdin'i bıçak gibi kesen Çağçağ vadisi boyunca uzanan bu yol etrafında eskilerden kalma bir çok yerleşim yeri bulunmaktadır.²⁵ Tarih öncesinde ve tarih çağlarında coğrafi bakımdan önemli ticari ve kültürel ilişki ağlarının kesişme noktasında yer alan Nusaybin, 11. Yüzyıla kadar bölgenin en önemli kenti olmuştur.²⁶ Hasankeyf ise, Dicle Nehrinin doğu kıyısında yer almaktadır. Güneyinde Güneydoğu Midyat Dağları, kuzeyinde ise petrol mahzeni Raman Dağları bulunmaktadır.²⁷ Sağlam bir kaleye sahip olması, batısından gelerek şehrin kuzeyine doğru kıvrılıp giden Dicle ile çevrelenmiş olması, güneyde sırtını, ulaşımı zorlaştıran Güneydoğu Midyat dağlarına dayaması Hasankeyf'in Ortaçağ'da en belirgin coğrafi avantajları olmuştur. Ortaçağ

²⁰ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988, s. 28-9.

²¹ Suavi Aydın, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 5, (bkz. G. Algaze, *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Chicago ve Londra, The University of Chicago Press, 1993, s.22).

²² Mehmet Taştemiş, "Mardin", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 43-51.

²³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.1.

²⁴ Metin Tuncel, "Nusaybin", *DİA*, C.33, Ankara 2003, s.269-270.

²⁵ Hayat Erkanal, *GAP Bölgesindeki Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, Ankara 2000, s. 20.

²⁶ Nusaybin Belediye Başkanlığı, *Tarihin Tanığı Nusaybin*, İstanbul 2001, s. 15.

²⁷ Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001, s. 19.

coğrafyacıları genellikle Hasankeyf'i, kalesinin müstahkemliği ile tarif etmişlerdir.²⁸ Yukarı Dicle Havzası yerleşmelerinden biri olan Hasankeyf'i hem coğrafi hem de stratejik açıdan önemli kılan özelliklerinden biri hiç şüphesiz Dicle Nehri'nin kıyısında kurulmuş olmasıdır. Toplam uzunluğu 1900 km olan ve bunun 523 km'sinin Türkiye sınırları içerisinde uzandığı Dicle Nehri'nin Hasankeyf çevresinde tabanının genişlemiş olduğu, burayı hem yerleşim hem de nehir taşımacılığında uygun bir liman yaptığı görülür. Ayrıca Dicle Nehri'ne Hasankeyf çevresinden çok sayıda akarsu dökülmektedir. Bunlar, arazinin yükseltisi, eğimi ve iklim koşullarının uygunluğu ölçüsünde oluşmuş ve ortalama 15-20 km uzunluğunda olup, akıntıları yönünde dik yamaçlı vadiler meydana getirmişlerdir.²⁹

B) BÖLGENİN TARİHİ

1. Mardin

el- Cezire'nin Diyar-ı bekir bölgesinde yer alan şehrin ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Mardin adı Süryanice kaynaklarda Marde, Arapça kaynaklarda Maridin şeklinde kaydedilir. Kelimenin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Modern araştırmacılar Mardin kelimesinin savaşı bir kavim olan Mardelerle ilgili olduğunu, Mardelerin İran hükümdarlarından Erdeşir (226-240) tarafından buraya yerleştirildiğini zikreder. Mardin'in gerçek adının merdin olarak halk arasında şöhret bulduğu ve "kaleler" anlamına geldiği de öne sürülen görüşler arasındadır. Bu adın, şehrin tabii savunma yeri olma ve gözetleme faaliyetlerini yapmaya uygun bulunma özellikleriyle ilgili olması muhtemeldir. Şehrin bugünkü adı Arapça kaynaklarda geçen Maridin'den gelmiştir.³⁰ Mardin adı ilk defa milattan sonra IV. yüzyıl Roma tarihçilerinden Ammianus Marcellinus'ta geçmektedir. İslamiyet'in bölgeye yayılışına kadar olan dönemde Mardin ikinci derecede bir kale konumunda kalmıştır. Nitekim Iustinianos döneminin ünlü tarihçisi prokopios, şehri Margdis adıyla Amid ile Dara arasında ikinci derecedeki kaleler içinde zikreder. Mardin'in, XI. yüzyılın sonlarına kadar stratejik konumu dolayısıyla askeri amaçlı bir kale yerleşimi olmanın

²⁸ El-Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, Nşr. M.J. De Goele, Brill 1906, s. 141; İbn Havkal, *Suratü'l Arz*, trc. J. H. Kramers - G. Wiet, s. 218-219

²⁹ Ahmet Yıldırım, *Hasankeyf-Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Fiziki Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara 2004, s. 95

³⁰ V. Minorsky, "Mardin", *El*, c. VI., s. 539, Brill 1991, Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 43, Nejat Göyünç, *a.g.e.* s.2.

ötesine geçemediği anlaşılmaktadır.³¹ Mardin şehri ve havalisi Roma İmparatorluğu'nun, daha sonra Bizanslıların Sasanilerle (224-642) mücadelelerinde ehemmiyetli bir yer işgal eder.³² Mardin, Tur Abdin ve Dara ile birlikte hicri 19 senesi sonlarında ve hicri 20 Muharrem'inin başlarında (21 Aralık 640) İyaz bin Ganem kumandasındaki İslam orduları tarafından barış yoluyla fethedilmiştir.³³ X. Yüzyıldan itibaren el-Cezire'nin önemli şehirleri arasında yer aldı. XII. Yüzyıl boyunca Diyarbekir'in siyasi, sosyal ve ekonomik merkezi haline geldi. Bu durum XIII ve XIV. Yüzyıllarda da aynı şekilde sürdü.³⁴

885 yılında Hamdaniler hanedanına adını veren Hamdan b. Hamdun Mardin Kalesi'ni zaptetti. Abbasi Halifesi Mu'tazıd-Billah şehri onun elinden almak için bizzat sefere çıktıysa da muvaffak olamadı. Halife daha sonra Türk kumandanlarıyla beraber Mardin'i tekrar kuşatınca Hamdan, oğlu Hüseyin'i kalede bırakıp şehri terk etmek zorunda kaldı. Hüseyin Mardin'i Mu'tazıd-Billah'a teslim etti. X. yüzyılın sonlarına doğru Hamdaniler'in bölge üzerindeki nüfuzlarının zayıflamasıyla el-Cezire bölgesi, Meyyafarikin merkezli Mervaniler ile Nusaybin ve Musul merkezli Ukayliler arasında paylaşıldı. Bu konumuyla Mardin XI. yüzyılın son çeyreğine kadar iki emirliğin arasında sık sık el değiştirdi.³⁵

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah 1085'te şehirdeki Mervani hakimiyetine son verdi. Bu dönem Mardin ve yöresi dahil olmak üzere el-Cezire'nin tamamında yeni bir etnik unsur olan Türk yerleşiminin başlangıcını oluşturdu. Bölge, XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başlarından itibaren Türkmen güçlerinin kontrolü altına girdi. 1092'de Melikşah'ın ölümüyle ortaya çıkan saltanat mücadelesinde bir ara şehri ele geçiren Berkyaruk Mardin'e şarkıcı bir kişiyi vali tayin etti.³⁶ 1103'ten itibaren Artuk Bey'in oğlu Hısn-ı Keyfa hakimi Sökmen'in yeğeni Yakuti'nin eline geçen şehir, 1104'te Sökmen'in eline geçmiş, nihayet 1106'da yine Artuk Bey'in oğullarından Necmettin İlgazi tarafından zapt edilerek burada Artukoğulları Devleti'nin "Tabaka-i İlgaziyye" denilen Mardin kolu kurulmuştur.³⁷

Mardin ve havalisi, bilhassa Tur Abdin bölgesi Hıristiyanlık tarihinde de mühim bir yer işgal eder. Sasani hükümdarı II. Hüsrev (590-628)'in Yukarı Mezopotamya'da Musul ve

³¹ Suavi Aydın, *a.g.e.*, s. 55, V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 540, Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 43,44.

³² Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s. 6.

³³ El-Belazuri, *Fütuhu'l Buldan*, (çev; M. Fayda), Ankara 2002, s. 252. Abdülgani Efendi bu tarihi, Hicri 8 Cumadu'l-Ula 18, m. 639 olarak vermektedir. (bkz. Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, (haz. Burhan Zengin), Ankara 1999, s. 6

³⁴ Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 44.

³⁵ V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 540, Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 44.

³⁶ İbnü'l Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, C.X, (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, s. 391.

³⁷ İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 34-36.

Tekrit havalisine yerleştirdiği monofizist Bizanslı harp esirleri VIII. ve IX. yüzyıllarda inançlarını yayarak bu havalide çoğalmışlar ve Nesturileri de kendi mezheplerine katmayı başarmışlardır. Bunun sonucu olarak ta Tur Abdin bölgesi bunların merkezi haline gelmiş ve burada birçok manastır inşa etmişlerdir. Bunlardan en meşhur ikisi Tur Abdin'deki Kartmin veya Deyru'l-Umur ile Mardin'in bir saat doğusundaki Deyru'l-Zaferan'dır. Bugün bu havalide halen mevcut en meşhur Süryani manastırı Deyru'l-Zaferan'dır.³⁸ Artukoğulları zamanında Mardin şehri ve kalesi pek çok kez saldırıya uğramış, fakat kalenin çok yüksek, sarp bir kayanın üzerindeki düzlükte oluşu, giriş kısmının da dar ve sadece bir girişe sahip olması sebebiyle fethedilememiş, ancak uzun muhasaralar sonunda teslime zorlanabilmiştir. Bu saldırıların ilk birkaçı Mısır'da Eyyubiler devrine rastlar. 1183'te Selahattin Eyyubi şehrin hemen güneyinde Harzem'e kadar gelmiş, lakin şehri alamamıştır. Bununla beraber, 1185'te Selahattin Eyyubi'nin yüksek hakimiyetini tanımaya mecbur olmuş, onun adını kendi paralarında bastırmışlardır.³⁹

İlhanlılar devrinde 1260'ta, Mardin Hülagu'nun oğlu Yaşmut tarafından sekiz ay muhasara edilmiştir.⁴⁰ 1366'ya doğru Mardin'i Karakoyunluların kurucusu Bayram hoca muhasara etmiş, yaptığı huruç hareketinde mağlup olan Mardin Artuklu hükümdarı Melik Mansur'un yardımına Celayirli Sultan Üveys gelerek onu muhasaradan kurtarmıştır. 1383'te de Karakoyunlu Kara Mehmet Mardin havalisine gelmiş, Melik İsa'yı yenmiş, kız kardeşi ile evlenmek şartı ile Artuklu Hükümdarı ile barışmaya razı olmuştu.⁴¹

Mardin havalisi iki defa da Timur'un istilasına uğramıştır. Bunlardan ilki 1394 senesi başlangıcına rastlar. Bu saldırıda şehir ve Cami-i Kebir tahrip edildi. Mayıs 1401'deki ikinci saldırıda ise Timur kaleye giremedi, şehri tahrip edip Bağdat tarafına gitti.⁴² Timur tarafından Mardin'in ikinci muhasarasından sonra bu şehir ve havalisine gönderilen ve kendisine bu yörenin fethi vazifesi verilen Kara Yülük Osman Bey, kendisi ve devleti için devamlı bir tehdit unsuru oldu. Zira Akkoyunlular bu vesile ile bu havalie yerleştiler ve Mardin ve civarının tarihinde büyük rol oynadılar.⁴³ Akkoyunlu tehlikesine karşı Artuklu melikleri onların rakipleri olan Karakoyunlularla dostane münasebetler kurdular. Nitekim 1405'te Timur'un ölümünden sonra Kara Yusuf, şamdan o bölgede dağımık halde bulunan

³⁸ Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s. 9.

³⁹ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (çev. Ö.R. Doğrul), II, Ankara 1999, s. 430.

⁴⁰ Katip Ferdi, *Mardin Müluk-i Artukiyye Tarihi*, (nşr. Ali Emiri), İstanbul 1331, s. 34; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 540; Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005, s. 86.

⁴¹ Katip Ferdi, *a.g.e.*, 55-56.

⁴² Nizamüddin şamı, *Zafername*, (çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1987, s. 182-185.

⁴³ Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s. 11.

Türkmenlerle beraber Mardin bölgesine geldi; Melik Mecdüddin İsa tarafından iyi karşılanarak kendisine büyük ikramlarda bulunuldu. Karayülük Osman, bir ara Kara Yusuf'un bölgede bulunmayışından yararlanarak Mardin'i muhasaraya teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Karakoyunlu Kara Yusuf Bey Muş yöresinde bulunduğu sırada Mecdüddin İsa'nın yerine geçen Mardin hakimi Artuklu el-Melikü's-Salih Şehabettin Ahmet'in elçisi gelip Akkoyunluların Mardin üzerine yürüdüğünü haber verdi. Bunun üzerine Kara Yusuf Bey, Kara Yülük Osman'ı 1409'da bozguna uğratıp Mardin'e geldi. el-Melikü's-Salih'i kızlarından biriyle evlendirip Musul'a gönderdi, kendi beylerinden birini de Mardin'e tayin etti. el-Melikü's-Salih'in bir süre sonra Musul'da ölmesiyle Artuklu hanedanı tarihe karıştı.⁴⁴

Karakoyunluların hakimiyeti altında bulunduğu dönemde şehir merkezden gönderilen valiler tarafından yönetildi. XV. yüzyılın ilk yarısında hızlanan Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi, şehri etkiledi. Kara Yusuf'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu İskender, Karayülük Osman Bey'i mağlup etti. Karakoyunlu hakimiyeti bölgede 1432 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Kara Yülük Osman Bey, Karakoyunluların muhafız olarak bıraktıkları Emir Nasır'dan Mardin'i teslim aldı.⁴⁵ Mardin, Akkoyunluların eline geçtikten sonra da Karakoyunlular tekrar bu şehri ele geçirmeye çalışmışlar, hatta Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah zamanında kumandanlarından Rüstem Tarhan, Mardin havalisini yağmalamış ve 1451'de şehri işgal etmiş, ancak kaleyi düşürememiştir.⁴⁶ Mardin'deki Akkoyunlu hakimiyeti XVI. yüzyılın başlarına kadar sürdü.

XV. yüzyılın sonlarından itibaren Safeviler'in nüfuzu altına giren Mardin, 1507'de kan dökülmeden ele geçirildi.⁴⁷ Ustacalu Muhammed bölgeye vali olarak gönderildi. Şah İsmail ile 23 Ağustos 1514'te yapılan ve Osmanlı ordusunun galibiyetiyle sonuçlanan Çaldıran Savaşı bölgenin kaderini değiştirdi. Bu savaşta ölen Ustacalu'nun yerine kardeşi Karahan geçerek umumi karargahını Mardin'de kurdu. Bölgenin kesin olarak Osmanlı idaresine girmesinin ardından hakimiyet sahaları tamamen daralan Safeviler sadece kaleyi ellerinde tutuyorlardı. Karahan'ın başarısız Diyarbekir kuşatmasından sonra (1515) onu izleyen Osmanlı kuvvetleri Mardin önlerine geldi. bu sırada Karahan şehirde durmayarak Sincar'a gitmişti. Osmanlı kuvvetleri içinde bulunan İdris-i Bitlisi ve Hısn-ı Keyfa hakimi Eyyubi Meliki Halil, Mardin halkıyla anlaşarak şehri teslim aldı. Fakat Safevi kuvvetleri kaleye

⁴⁴ Katip Ferdi, *a.g.e.*, s. 68; Suavi Aydın, *a.g.e.*, s. 106,

⁴⁵ M.H. Yınanç, *Selçuklular Devri Türkiye Tarihi*, I, İstanbul 1944, s. 259.

⁴⁶ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (nşr. N. Lugal, F. Sümer), I, Ankara 1962, s. 180.

⁴⁷ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, (çev. M. Emin Bozarıslan), İstanbul 1971.

çekildi. Ardından Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'ya bağlı kuvvetler Mardin'e girdiyse de birkaç gün kalıp buradan ayrıldı. Şehrin boşaltıldığını haber alan Karahan Sincar'dan hareketle Mardin'e yeniden hakim oldu. Haber duyulunca Osmanlı kuvvetleri, takviye alan Karahan üzerine yürüdü. Önce yenilgiye uğradılarsa da sonunda Bıyıklı Mehmet Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu Koçhisar (Kızıltepe) yakınlarında Dede Kargın sahrasında Koruk mevkiinde Karahan'ı yendi (1516). Hemen ardından Mardin kuşatıldı ve toplarla dövüldü. Mercidabık Savaşı'nın kazanılmasından sonra Bıyıklı Mehmet Paşa, kuvvetleriyle şehir önlerine gelip muhasarayı şiddetlendirdi ve 1517'de burayı zaptetti.⁴⁸

Osmanlı idaresi altında Mardin'de önemli bir hadise cereyan etmedi. Yalnız XIX. yüzyılda bazı olaylarla karşı karşıya kaldı. 1832'de şehirde merkezi idareye karşı küçük çaplı bir başkaldırı oldu. Osmanlı birlikleri şehri kuşatıp asayişini yeniden sağladı. Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetleri Suriye bölgesini işgal ederken Milli aşireti şehri ele geçirdiyse de bu kısa sürdü. 1839'daki Nizip mağlubiyeti durumu daha da karışık hale getirdi. Kavalalı İbrahim Paşa'nın etkisi şehirde sürdü. Gönderdiği vali şehre geldi, asiler ise kaleyi ellerinde bulunduruyorlardı (1840). Vali bir ayaklanma sırasında öldürüldü. Daha sonra şehir kontrol altına alındı. 1847'deki kolera toplu ölümlere yol açtı. Hastalık 1865'te tekrar ortaya çıktı. 1891 yılında içinde 100 dükkan bulunan kapalı çarşı yandı. 1895'te etraftaki çeteler şehre saldırınca bazı karışıklıklar ortaya çıktıysa da kısa sürede duruma hakim olundu. Mondros Mütarekesi'nin ardından Mardin herhangi bir yabancı işgaline uğramadı. İngilizlerin Musul'u işgalleri sırasında bazı karışıklıklar vuku buldu. Milli Mücadele yıllarında İngilizlerin kışkırtmasıyla yörede Ali batı aşiretinin başlattığı ayaklanma Mardin'i etkilemedi. 9 Ocak 1920'de birkaç Fransız subayı şehre geldi, fakat bunlar ümit ettikleri desteği bulamayınca geri döndüler.⁴⁹

2. Nusaybin

Şehrin adının Asurlular döneminde *Nasibina* şeklinde olduğu bilinmektedir. Büyük bir ihtimalle Sami diline ait olan bu isim eski sikkeler üzerinde NEΣIBI şeklinin korumuş olduğu gibi çeşitli kaynaklarda *Nitibin*, *Nitibeni*, *Nizzibi*, *Nsepi*, *Nsebin*, *Nisibis*, *Nesebis* vb. şekillerde geçer.⁵⁰ Arap kaynaklarındaki *Nasibin* imlası Türkçe de *Nusaybin*'e dönmüştür. Strange, burayı *Nasibin* şeklinde telaffuz etmiş ve Hirmas Nehri'nin yukarı tarafında bulunan

⁴⁸ V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 541; Ali Suavi, *a.g.e.*, 112; Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 45.

⁴⁹ Mehmet Taştemiş, *a.g.m.*, s. 45.

⁵⁰ E. Honigmann, "Nasibin", *EI*, C. VII, Brill 1991, 983-984; Metin Tuncel, "Nusaybin", *DİA*, C.33, Ankara 2003, s. 269.

Yunan coğrafyacıları tarafından *Saocoras* veya *Mygdonius* diye adlandırılan Mezopotamya'nın en önemli merkezlerinden biri olarak tarif etmiştir.⁵¹ XVII. yüzyılın ortalarında buraya uğramış olan seyyah J.B. Tavernier, şehrin adının eskiden *Nizibis* olduğunu, buraya uğradığı dönemdeyse *Nesben* şekline dönüştüğünü yazmıştır.⁵² Bazı Süryani tarihçilerine göre ise Tevrat'ta *Sohba* olarak geçer.⁵³ Bazı yayınlarda daha kuzeybatıda bulunan başka bir Nusaybin (Fırat nehri kenarında günümüz idari taksimatında Şanlıurfa ili sınırları içinde Siverek ilçesine bağlı Nisibin/ Arıklı Köyü) ile burasının birbirine karıştırıldığı dikkati çeker.⁵⁴ Bundan dolayı eski kaynaklarda bu ikincisi *Nasibinü'r-Rum* (Nasibinü's-Sagir) adıyla anılarak Nusaybin'den ayırt edilmiştir.⁵⁵

Milattan önceki 900'lü yıllardan önce Nusaybin Aramilerin elindeydi. Aramilerin bölgedeki hakimiyeti M.Ö. XI. asırda zirveye çıkmış, bu bölgede bir çok Arami devletçığı kurulmuştur.⁵⁶ Assur Kralı II. Adad-nirari M.Ö. 911-891 yıllarında Nusaybin'i ele geçirdi.⁵⁷ Aramilerden önce Nusaybin'e kimlerin hakim olduğu tam olarak bilinmemekle beraber, kısaca ifade etmek gerekirse M.Ö.'ki çağlarda bölgeye Sümerler, Akadlar, Eski Assurlar, Eski Babiller, Kassitler, Hurri Mitaniler, Tekrar Assurlar, Keldaniler (Babiller), Medler, Pers İmparatorluğu, İskender İmparatorluğu, Selevkos Krallığı ve Bizanslar hakim olmuşlardır.⁵⁸ Selevkoslar'ın kralı IV. Antiochos zamanında (M.Ö. 175-164) burada sikke darbedildi. Ermeniler ve Partlar'la Romalılar arasında birkaç defa el değiştirdi. Bu el değiştirmeden biri Roma İmparatoru Traianus döneminde (98-117) imparatorun bizzat katıldığı seferler esnasında gerçekleşti. Fakat Nusaybin'in kesin olarak Roma topraklarına katılması 195 yılında oldu. Septimius Severus burasını Roma'nın yeni bir sınır eyaletinin merkezi yaptı. (Septimia Nesibi Colonia Metropolis). Şehir ülkenin doğu sınırının güçlü bir askeri istihkamı haline geldi. Ardından önemli bir hristiyanlık merkezi oldu (300'de piskoposluk, 410'da başpiskoposluk). 338, 346 ve 350 yıllarında Sasaniler tarafından kuşatılan şehir 363'te zaptedildi ve halkının bir kısmı Amid'e (Diyarbakır), bir kısmı da Nasibinü's-Sagir'e göç

⁵¹ G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1905, s. 94.

⁵² J.B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (çev. Ertuğrul Gültekin), İstanbul 1980, s. 101.

⁵³ E. Honigmann, *a.g.m.*, s. 983-984.

⁵⁴ Abdullah Ekinci-Ahmet Kütük, "İki Mekan Bir İsim: Nusaybin veya Nusaybin ile İlgili Kaynaklarda Geçen Bir Hatanın Tashihi", *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, İstanbul 2007, s. 91-105.

⁵⁵ Metin Tuncel, *a.g.m.*, s. 269.

⁵⁶ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 5.

⁵⁷ Suavi Aydın, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıt ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, 2 Cilt, Ankara 1987, 50-100.

etmek zorunda kaldı. 489'da Edessa (Urfa)'da bulunan Nesturi metropolitliği Nusaybin'e nakledildi ve Nusaybin Nesturiliğin merkezi olma özelliği kazandı.⁵⁹

Nusaybin'in İslam topraklarına katılması, Hz. Ömer devrinde gerçekleşmiştir. Şehir, 639 yılında Diyarbakır'ın fethinden önce Mardin ile birlikte İyad b. Ganem komutasındaki ordu tarafından fethedildi.⁶⁰ İslam idaresi altında Nusaybin, el-Cezire vilayetinin Diyar-ı Rabia amilliğinin merkeziydi.⁶¹

Emeviler dönemindeki Harici isyanları münasebeti ile Nusaybin'in adı zaman zaman geçmektedir. Hariciler 695 yılında Mardin ve Nusaybin arasına, Yukarı Dicle bölgesine yerleşerek buradan Kufe'ye akınlar düzenliyorlardı. 744 yılında Kufe'de 100.000 kişilik bir kuvvete sahip olan Hariciler önce Musul'a oradan da Nusaybin'e yürüdü. Üzerlerine gelen Emevi ordusunu Mardin yakınlarında mağlup ettiler. Onların bu isyanları daha sonra da devam etmiştir.⁶²

Emevilerin yenilerek yerlerine Abbasilerin iktidar olmasının ardından birkaç yıl sonra Halife es-Saffah'ın ölmesi üzerine iç karışıklıklar çıktı. Bu olayda Nusaybin muhaliflerin merkezi konumundadır.

Bölgede Abbasilerin hakimiyetinin zayıflaması üzerine Diyarbakır'da Al-i Şeyh (Şeyhoğulları) hükümeti kuruldu (869-899). Bu dönemde Nusaybin, merkezi Musul olan Musul ve Cezire valileri tarafından idare edildi. 879 yılında Nusaybin'in haricilerin eline geçmesi üzerine Cezire ve Musul valisi İshak b. Kündac, bölgesini dirayetle korudu, Nusaybin'i haricilerin elinden aldı.⁶³

929 yılında Diyarbakır, Nusaybin, Sincar, Habur ve Meyyafarikin birleştirilerek ünlü Hamdani Nasruddevle'ye verildi. 938 yılından itibaren Hamdaniler Abbasiler'e isyan etmeye başlamışlardır. Bu yılda Abbasi halifesi başkomutanı Bercem, Nusaybin'e gelerek ele geçirdi. Ancak komutanın Bağdat'a dönmesi üzerine şehir yeniden Hamdanilerin eline geçti. 942-43 yıllarında şehir halifenin komutanı Adl'in eline geçtiyse de Hamdani Nasruddevle gelerek şehri yeniden ele geçirmiş, Adl'in gözüne mil çektirerek onu Bağdat'a göndermiştir.⁶⁴

⁵⁹ E. Honigmann, *a.g.m.*, s. 983; Metin Tuncel, *a.g.m.*, s. 269.

⁶⁰ Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 18.

⁶¹ Metin Tuncel, *a.g.m.*, s.269.

⁶² Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciler", *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s. 171-172.

⁶³ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, C.7, s.278.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih*, C.8, s.300-301,335.

Hamdaniler bir yandan Abbasilerle uğraşırken bir yandan da Büveyhilerle uğraşmak zorunda kaldılar. 949 ve 959 yıllarında iki defa Nusaybin Büveyhilerin eline geçti. Ancak bu işgallerin ardından şehir tekrar Hamdanilerde kalmıştır. Aynı olay 964 yılında tekrarlandı. Bu sefer daha ciddi duran Büveyhiler Nusaybin'e bir vekil bıraktılar. Ancak kısa sürede sağlanan anlaşma ile şehir Hamdanilere kaldı.⁶⁵

Hamdanilerden sonra şehir, Mervani egemenliğine girmiştir. Ukayloğullarından Bedran b. Mukallid, Mervanilerin elinde bulunan Nusaybin'e saldırdı. Meydana gelen savaşta Bedran galip gelerek askerlerden ve Nusaybin halkından birçok kişiyi öldürdü. Mervani Nasruddevle'nin gönderdiği yardımcı kuvvetler de mağlup oldu. Buna çok üzülen Nasruddevle üç bün kişilik bir ordu daha gönderdi. Bedran bu sefer mağlup oldu. Askerleri kaçtı, ansızın geri dönüp Mervanilere saldırdı. Mağlup olan Mervaniler Nusaybin'e çekildi. Mervaniler burada toparlanıp tekrar Bedran'a saldırdı. Bu sefer de yenilemediler. Bedran, Nusaybin'e sahip olamadan gitti. 1030 yılında Bedran tekrar saldırdı, fakat şehri alamadı. Bedran bunun üzerine Meyyafarikin'e Nasruddevle'nin yanına giderek Nusaybin'in kendisine verilmesini istedi. Bu isteği kabul edilince şehre sahip oldu. Bu tarihten itibaren şehir, Ukayloğulları'nın eline geçti.⁶⁶

XI. yüzyılın ortalarına doğru Nusaybin'e Türk akınları başladı. Selçuklular döneminde Nusaybin'in, kimin yönetiminde olursa olsun, Musul'a atanan Selçuklu kumandanlarına bağlı bir şehir görünümünde olduğunu görüyoruz. Selçuklu sultanları, ilk dönemlerden itibaren bölgeye bazı komutanlar ile birlikte ordu göndererek burada kendilerine olan bağlılığı sorgulamaktaydı.⁶⁷

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, 1056 yılında Diyarbakır üzerine yürüyerek buraları İbrahim Yınal'a teslim etmişti. Aralarında çıkan bir anlaşmazlık üzerine İbrahim Yınal'ı takibe çıkan Tuğrul Bey, Nusaybin'e uğradı. Buradan Kasım 1058 'de İbrahim'i takip için Hemedan'a gitti.⁶⁸ 1086-87'de bir başka Selçuklu sultanı Melikşah, bölgeyi ele geçirdi. 1093'te ise sahneye Alparslan'ın oğlu Tutuş çıktı. Birçok yeri ele geçirdikten sonra Nusaybin'i kuşatma altına aldı. Sonunda şehri zorla ele geçirdi ve Muhammed b. Şerefüddevle el-Ukayli'ye teslim ederek Musul'a gitti. 1095-96 yılında Selçuklu komutanı Kürboğa Şehri el-Ukayli'nin elinden aldı. 1101-02'de ise Nusaybin bir başka Selçuklu

⁶⁵ İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, C.8, s.409, 452, 478.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, C.9, s.282, 306, 307.

⁶⁷ Ahmet Kütük, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 38.

⁶⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e., C.9, s. 484; İbnü'l-Adim, *Selçuklular Tarihi*, (çev. Ali Sevim), Ankara 1982, s.4.

komutanının eline geçti. Bu senede Kürboğa, Hoy şehri yakınında ölünce Cizre sahibi Çökürmüş doğruca gidip Nusaybin'i teslim aldı. 1104-05'te Artuklulardan Yakuti, Nusaybin'i muhasara etti. Ancak atılan bir okla öldü. Ardından intikam almak için Sökmen harekete geçti. Çökürmüş'e ait Nusaybin'i kuşattı. Çökürmüş, Sökmen'e gizliden çok para vererek gönlünü aldı. O da kuşatmayı bıraktı. Ertesi yıl Rıdvan b. Tutuş Nusaybin'i kuşattı. Nusaybinliler Rıdvan'la savaşa başladılar. Kuşatma devam ederken Çökürmüş, başvurduğu hilelerle Rıdvan'ın etrafındaki adamların dağılmasını sağladı. Böylece Rıdvan şehri alamadan gitti.⁶⁹

1106-07'de Selçuklu sultanı Muhammed, Çökürmüş'ün elindeki yerleri Çavlı Sakavu'ya ikta etti. Çavlı, Çökürmüş'e saldırarak onu esir etti. sonunda onu öldürerek Musul ve çevresine sahip oldu. Aynı yıl Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan gelip Nusaybin'e sahip oldu. Çavlı önce Kılıç Arslan'ın önünden kaçtı ancak biraz kuvvet topladıktan sonra Habur'da onunla savaşa tutuştu. Savaş sırasında Kılıç Arslan atıyla Habur nehrine düşüp öldü, ordusu yenildi. Çavlı ise yeniden Musul civarına sahip oldu.⁷⁰

Nusaybin, 1108-1109 yılında Mardin Artuklularının elindeydi. Bilindiği gibi Nusaybin sürekli Artuklular'ın elinde kalmamış, zaman zaman civar hükümdarların eline geçmiştir. 1120 yılında Mardin Artuklu sultanı Nusaybin'e sahip oldu. Selçuklu sultanı 1121-22'de Nusaybin'i Musul, Sincar ve Cezire ile beraber emir Porsuki'ye verdi.⁷¹ Bu bilgi Nusaybin'in el değiştirdiğini gösteriyor. Artuklular Mardin'le beraber Nusaybin'de de para basmışlardır.⁷²

Artuklular'dan sonra İmadettin Zengi tarafından alınan Nusaybin, Eyyubiler'e kadar Zengiler'in hakimiyeti altında kalmıştır.⁷³ Daha sonra ise Eyyubi hükümdarı Selahaddin Eyyubi tarafından fethedilmiş ancak bir yıl sonra Haleb'i kendisine bırakmasına karşılık, Sincar, Rakka, Habur ve Suruç ile birlikte II. İmadettin Zengi'ye ikta olarak verilmiştir.⁷⁴

1230 yılında ilk Moğol istilasına uğrayan, yüzyılın sonlarında Hülagu tarafından işgal edilen şehir ardından Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi hakimiyetine girdi. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi sonunda girilen Doğu Anadolu hareketi sırasında muhtemelen İdris-i Bitlisi'nin bölgedeki faaliyetleri neticesinde 1515 yılı sonlarında Osmanlı topraklarına

⁶⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C.10, s.136-326.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C.10, s. 339-345.

⁷¹ İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin ve Amid*, (*A Muslim Principality In Crusader Times Then Early Artuqid State*), (C. Hillenbrand), İstanbul 1990, s.150.

⁷² Halil Salihoglu, "Darphane", *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s.501.

⁷³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C.10, s. 511; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1997, s. 154-155.

⁷⁴ Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 81.

katıldı. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı idari teşkilatında Diyarbekir beylerbeyliği sınırları içinde bir nahiye merkezi olarak yer alan Nusaybin bu yüzyılın ortalarına doğru kaza merkezi, daha sonra sancak merkezi oldu. 1521’de burada 114’ü Müslüman, 98’i Hıristiyan, 212 hane mevcuttu. 1526’da bu sayı 183’ü Müslüman, 151’i Hıristiyan olmak üzere 334 haneye yükseldi. 1540’ta mahalle sayısı yediye yükseldi, nüfusu da artış gösterdi. Bu yüzyılda Mardin sancağı sınırları içinde bulunan üç kaleden biri Nusaybin’deydi. Nusaybin XVII. yüzyılın başlarında Diyarbekir eyaletine bağlı voyvodalık olarak yönetiliyordu.⁷⁵

Nusaybin XX. yüzyılın başlarında demiryoluna kavuşmuştur. I. Dünya Savaşı’nın ardından tamamlanabilen Haydarpaşa Bağdat demiryolu 1917’de Nusaybin’e ulaşmıştı. Mütareke döneminde önce İngiliz, ardından Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilen şehir 21 Ekim 1921’de imzalanan Ankara muahedesi ile Türkiye’ye iade edildi. Mütareke yıllarında şehri etkileyen bir olay da Ali Bati isimli bir aşiret reisinin ayaklanarak Nusaybin’de hapishaneyi ve hükümet konağını ele geçirmesidir. Üç ay kadar süren bu isyan 18 Ağustos 1919’da bastırılabilirdi. Cumhuriyet dönemine Mardin vilayeti içinde bir kaza merkezi olarak giren Nusaybin’in nüfusu ilk nüfus sayımında (1927) henüz 3000’i bulmuyordu. Ardından gerileyen nüfus, 1940’ta 2000’i, 1955’te 3000’i aşmış, daha sonraki yıllarda nüfus artışı hızlanarak 1980’de 30.000’i geçmiş, 2000 yılındaki sayımda 74.110’a ulaşmıştır. Nusaybin’in eski mahalleleri demiryolu ile Türkiye-Suriye sınırı arasında kalmıştır. Arkeolojik buluntular ve az sayıda geleneksel mimariyi yansıtan evlerle sokaklar bu kesimdedir. (Zeynelabidin Camii ve Mor Yakub Kilisesi gibi eserler).⁷⁶

3. Hasankeyf

Tarihte hem bereket hem korku kaynağı olan Dicle’nin, batıdan doğuya akarken bir kıvrımla hafifçe kuzeye, Raman Dağlarına doğru yönelip, sonra hemen güney doğuya döndüğü bir noktada, nehrin ve sellerin binlerce yılda kalker kayalarını oyarak biçimlendirdiği derin kanyonlar ve binlerce mağara ile oluşturduğu eşsiz doğal biçimleniş, sığınmak için insanlara tarihin karanlıklarından beri çok cazip gelmiştir. Bu bakımdan prehistorik (tarih öncesi) dönemlerden itibaren buranın bir yerleşim merkezine dönüştüğü göz önüne getirilmelidir.⁷⁷

⁷⁵ Metin Tuncel, *a.g.m.*, s. 269-270; E. Honigmann, *a.g.m.*, s. 984.

⁷⁶ Metin Tuncel, *a.g.m.*, s. 270.

⁷⁷ Oluş Arık, *Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, İstanbul 2003, s. 13.

Hasankeyf'in ismi Roma ve Bizans kaynaklarında kalesinin yekpare taştan olmasından dolayı Süryanicede kaya anlamına gelen *kifo* kelimesinden türetilmiştir. Roma tarihçileri buraya *Kipas*, *Cepha* veya *Ciphas* demişlerdir.⁷⁸ Şehrin ismi Arapça kaynaklarda *Hısn Keyfa* veya *Hısn Keyba* şeklinde geçmektedir.⁷⁹ Fütuhu'ş-Şam'da ise *Hısn Lugub* olarak kaydedilmiştir.⁸⁰ Daha sonra bu isim Osmanlı belgelerinde *Hısnıkeyf*, halk arasında da *Hasankeyf* şekline dönüşmüştür.⁸¹

Şehir Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçiş güzergahı üzerinde ve Dicle nehrinin kenarında stratejik bir noktada kurulmuştur. Kale, Sasaniler'in Anadolu'daki Roma topraklarını tehdit eden bir güç haline geldikleri sırada İmparator II. Konstantios (337-361) tarafından inşa ettirilmiş ve Erzen bölgesinin merkezi yapılmıştır.⁸²

Hasankeyf ve çevresi, el-Cezire bölgesinin fethine memur edilen İyad b. Ganem kumandasındaki ordu tarafından 640 yılında İslam topraklarına dahil edildi.⁸³ Kaynaklarda, şehrin fetihden X. yüzyıla kadar uzanan tarihi hakkında bilgi yoktur. Yüzyılın başlarında Abbasi Halifeliği'nin siyasi gücü azalmış, Irak bölgesinin önemli bir kısmı Hamdaniler'in kontrolüne girmişti. Bizans kuvvetleri İmparator I. Romanos Lakapenos döneminde (920-944) Hamdani Emiri Seyfüdevle'nin Bağdat'a müdahalesinden faydalanan Hasankeyf'e yakın yerleri ele geçirdiler(931). Bizans saldırıları XI. yüzyılda da sürdü. Güneyde ise Hamdaniler'in zayıflamasını ve Büveyhiler'in kuvvetlenerek Bağdat'a yönelmesini fırsat bilen Mervaniler Musul ve Diyarbekir ile birlikte Hasankeyf'i de zaptettiler. Ancak Mervani döneminde şehir ve yöresi Türkmen beylerinin nüfuzu altına girmeye başladı. 1043'ten sonra Boğa, Anası-oğlu ve Göktaş'ın idaresindeki Türkmenler Musul Diyarbekir arasına hakim oldular; Tuğrul Bey de bu bölgeyi adı geçen beylere ikta etti. 1071'den sonra Bizans'ın Anadolu'daki siyasi varlığının çöküşünün ardından Türkmen boylarının bu topraklara göçleri sırasında Hasankeyf'in çevresine ayrıca Yıva, Döğer ve Kayı boyu mensupları da yerleştiler. Nihayet Sultan Melikşah zamanında Selçuklular Mervani hakimiyetine son verip bölgedeki diğer şehirlerle birlikte burayı da aldılar (1085).⁸⁴

⁷⁸ S. Ory, "Hısn Kayfa", *EF*, III, 524-526.

⁷⁹ Yakut el-Hamevi, *Mucemu'l Buldan*, C.III, Mısır 1906 s. 286.

⁸⁰ El-Vakidi, *Fütuhu'ş-Şam*, C.2, Kahire 1373, s. 59.

⁸¹ Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *DİA*, C.16, İstanbul 1997, s.364.

⁸² Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, İstanbul 1970, s.2-3; Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s.365.

⁸³ El-Vakidi, *Fütuhu'ş-Şam*, C.2, s.104-107.

⁸⁴ Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s. 365.

Musul emiri Kürboğa'nın ölmesi üzerine Musul, idare vesayeti gereğince Sungurca adlı bir emirin eline geçmişti. Fakat ondan memnun olmayan Musul halkı Hasankeyf hakimi Musa'yı şehre davet etmişlerdi. Musa, Sungurca'yı öldürüp Musul'a hakim oldu. Bu karışıklıklardan faydalanmak isteyen el-Cezire hakimi Çökürmüş, harekete geçerek Musa'yı mağlup etti. Musul'a sığınmak zorunda kalan Musa ise Hasankeyf şehri ve 10.000 dinar karşılığında Sökmen b. Artuk'tan yardım istedi. Sökmen bu fırsatı değerlendirmek için süratle harekete geçti. Sökmen'in Musa'ya yardıma geldiğini öğrenen Çökürmüş kuşatmayı kaldırarak geri çekildi. Fakat Musa'nın Sökmen'i karşılmaya çıkarken Kürboğa'nın köleleri tarafından öldürülmesi üzerine Sökmen derhal Hasankeyf üzerine yürüdü. Musa'nın naiplerinden şehri teslim aldı. Böylelikle Hasankeyf, Artukluların egemenliği altına girdi (1102).⁸⁵ Urfa Kontu Baudoin du Bourg ile Tel Başır Kontu Joscelin, Harran Savaşı'nda Sökmen b. Artuk ve Çökürmüş tarafından esir alınmışlar, Baudoin, Musul şehrine, Joscelin ise Hasankeyf'e götürülerek hapsedilmişlerdir.⁸⁶ Artuklu Emiri Davut zamanında Urfa Kontu Joscelin de Courtenay Amid yakınlarına kadar gelmiş, ancak geri püskürtülmüştü. Davud'un yerine geçen oğlu Fahreddin Karaarslan, İmadüddin Zengi'ye karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut ile ittifak yaptı. Daha sonra Artuklu tahtına geçen Emir Nurettin Muhammet, Selahattin-i Eyyubi'nin hizmetine girdi. Daha sonraki emirlerden Nasırüddin Mahmud da sırasıyla Eyyubiler'e, Anadolu Selçuklularına ve sonra tekrar Eyyubiler'e tabi oldu. Hasankeyf Artuklularının son emiri Mesud zamanında, Eyyubi Hükümdarı el-Melikü'l-Kamil Nasırüddin Muhammed önce Amid'i, daha sonra Hasankeyf'i zaptederek Artukluların buradaki hakimiyetine son verdi ve şehri oğlu el-Melikü's-Salih'in idaresine bıraktı (1232).⁸⁷

Artuklular, vergileri komşularına nispetle düşük tutarak Diyar-ı Rebia halkının bölgeye yerleşmesini sağlamışlardı. Yeni nüfusun bölgeye taşıdığı imkanlar burayı birden bire bir kale kasabası durumundan çıkararak şehir haline getirdi. Her yıl kışladıkları Yukarı Mezopotamya sahasından Bingöl yaylası ile Murad Suyu vadisi (Muş-Malazgirt) taraflarına yaylamak amacıyla giden göçebelerin nehri geçmeleri için Artuklu Emiri Fahreddin Karaarslan döneminde yaptırılan ünlü Dicle Köprüsü (Hasankeyf Köprüsü) bu dönemin eseridir. Burada inşa edilen çarşılar, hanlar, hamamlar ve mahalleler modern şehircilik uygulamasına örnek gösterilmektedir. Artuklular zamanında Hasankeyf'teki medreselerden birçok alim yetişmiştir.

⁸⁵ Claude Cahen, "Artukids", *EI*, I, s. 664; Aydın Usta, "Artuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, C.6, Ankara 2002, s. 471; Fuat Köprülü, "Artukoğulları", *İA*, C.1, Eskişehir 1997, s. 618.

⁸⁶ Urfalı Meteos, *Urfalı Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H.D. Andriasyan), TTK, Ankara 2000, s. 224.

⁸⁷ Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s.365; S. Ory, *a.g.m.*, III. s. 524-526.

Şehir Artuklu ve Eyyubi dönemlerinde adeta yeni baştan inşa edilmiştir. Büyük masraf gerektiren imar faaliyetleri Hasankeyf'in zenginliğinin bir göstergesidir. Her yıl binlerce göçebeyle kervanların Dicle boyunca mal nakliyatı yapan keleklerin buradan geçmesi hem emirlere hem şehir halkına önemli bir kazanç sağlıyordu. Selçukluların bölgeye sevk ettikleri göçebelerin ürettikleri yün ve deri gibi ham maddeler çevredeki şehirlerle birlikte burada işleniyordu. Bölgedeki olumlu şartlar devam ettiği sürece Hasankeyf'in gelişmesi kesintiye uğramadı. Buradaki darphanede hem Artuklular hem de Eyyubiler adına sikke basılmıştır. 1260'ta Moğolların işgal ve kısmen tahribine maruz kalan şehirde Eyyubi emirleri birçok vakıf eser inşa ettirmişlerdir. Bunlar arasında Rıza Camii, Eyyubiye Mescidi, Melikü'l-Ümera Mescidi ve Has Mescidi ile Mesudiye Ziyaiye, Şücaiye, Adiliye medreseleri ve Baba Selim, Şeyh Hasan, Köşk, Zühriye, Nebi, Şeyh Çoban zaviyeleri sayılabilir. Hasankeyf Köprüsü ile kalesinin bakım ve tamir giderlerini karşılamak üzere iki ayrı vakıf kurulmuştu. Köprü için gerekli harcamalar buradan geçenlerden alınan ücretlerle dükkan, değirmen ve hane gelirlerinden karşılanıyordu. Kale için bir kervansaray, iki mahzen ve bazı ahırlar inşa edilmişti.⁸⁸

Hasankeyf XIV. Yüzyılda bir gerileme dönemi yaşamıştır. Önceleri büyük bir şehir iken XIV. Yüzyılda kısmen harap durumdaydı ve buradan ancak 82.500 dinar vergi toplanabiliyordu.⁸⁹ Hasankeyf XV. yüzyıl başlarında Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen beyliklerinin etkisi altına girdi; şehrin Eyyubi melikleri zaman zaman bunlara bağlanarak varlıklarını sürdürdüler. Seyyahlar XV. yüzyılda burada birkaç cami ile güzel evlerin bulunduğunu, çarşılarında manifaturacıların ve tacirlerin yoğun biçimde faaliyet gösterdiğini ifade ederler.⁹⁰ Akkoyunlu Uzun Hasan Bey tarafından zapt edilen şehir 1501'den sonra Safeviler'in nüfuz alanında kaldı. Hasankeyf, Safevi egemenliğinden sonra Osmanlılara geçti ve Osmanlı devlet düzeni içinde Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı önce kaza, sonra da sancak merkezi olarak giderek gelişme gösterdi. 1526'da on dört mahalleli orta büyüklükte bir şehir merkezi durumundaydı ve Güneydoğu Anadolu'da Mardin, Diyarbekir ve Antep'ten sonra fiziki görünümü ve nüfusu açısından Urfa ile birlikte bölgenin dördüncü büyük şehrini teşkil ediyordu. Şehirde dört cami, otuz mescit, iki muallim hane, on bir zaviye, iki kervansaray, Kayseriye denilen yetmiş dükkanlı bir bedesten ve beş hamam mevcuttu; ayrıca yağ çıkarılan bir tahinhane, debbağhane, boyahane, ve mumhane gibi sanayi kuruluşları vardı. 1301

⁸⁸ Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s.365-366,

⁸⁹ Hamdullah el-Müstevfi, *Nuzhetu'l- Kulûb*, (nşr. ve İng. trc. G. Le Strange), Londra 1915, s. 104.

⁹⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 229; Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s. 366.

hanenin 494'ü Müslümanlara, 787'si Hıristiyanlara ve 20'si Yahudilere aitti; nüfus ta tahminen 7000- 7500 civarındaydı. XVI. yüzyıldan itibaren gelişen yeni şartlar, XVI. yüzyılda önemli bir merkez teşkil eden Hasankeyf'i olumsuz yönde etkiledi. Basra-Bağdat üzerinden gelen ana ticaret yolunun sönmeye başlaması, Osmanlı-İran savaşları ve İran ambargosu ticarete önemli bir darbe vurdu. Hasankeyf'i hem nüfus hem de ham madde ve ticari talep bakımından besleyen çevresindeki yoğun göçebe kitlesi, üretilen yün ve deri gibi maddelerin artık yeterince alıcı bulamaması yüzünden zor duruma düşmüştü. Bunun ortaya koyduğu meseleler Osmanlı Devleti'ni aşiretlerin iskanına doğru sevk edince Hasankeyf'te çevresiyle irtibatı giderek zayıflayan bir kasaba haline geldi.⁹¹

Hemen tamamı XII-XV. yüzyıllar arasında inşa edilmiş tarihi binalarıyla Türk-İslam şehir tipinin en güzel örneklerinden birini oluşturan Hasankeyf, günümüzde bir müze şehir konumundadır. Burada bulunan eserlerden Hasankeyf Kalesi, Köprü ve Büyük Saray Artuklu dönemi eserleri arasında zikredilirken, Ulu Cami, Koç Cami, Sultan Süleyman Camii ve Medreseleri, Küçük Cami ve medreseleri, Er-Rızk Camii ve medreseleri, Kızlar Camii, İmam Abdullah Zaviyesi, Hamam ve Küçük Saray gibi eserler Eyyubi, Zeynel Bey Türbesi Akkoyunlu, Küçük Mescit ise Osmanlı dönemi eserleri arasında sayılmıştır.⁹²

Yukarı şehirdeki tarihi eserlerin başında Büyük Saray ile Ulu Cami gelir. Bunlardan Artuklulara ait olan Büyük Saray kalenin kuzey kesiminde Dicle'ye hakim kayalıklar üzerinde kurulmuştur. Bu yapı Karşiyaka ve çevreden ilk algılanan anıttır.⁹³ Büyük Saray'dan güney batıya doğru uzanan bir set üstünde de Ulu Cami bulunur. Kitabesiyle Eyyubilerden Fahreddin Süleyman'a maledilen ve 1394 yılına tarihlenen Hasankeyf Ulu Camii geniş bir terasın güneyinde bulunmaktadır.⁹⁴ Aşağı şehirle kaleyi birbirinden ayıran derin sel yatağının yamaçlarında yine kayalar içine oyulmuş mağaralara rastlanır. Hasankeyf'te çeşitli amaçlarla kullanılan bu mağaralar bir mimari tarzı oluşturmuştur. Kaledeki eski iskan sahasından daha geniş bir alana yayılmış olan aşağı şehrin en önemli eserleri arasında Eyyubilerden kalan Er-Rızk Camii dikkati çeker. Kitabesinden 1409 yılında Eyyubi Sultanı Süleyman tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. Yine Sultan Süleyman tarafından 1407'de inşa edilen ve şehrin daha merkez bir yerinde bulunan Süleyman Camii çok harap bir vaziyettedir. Bunlardan başka

⁹¹ Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s. 366.

⁹² Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf'de Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri", *Türkler*, C.VIII, Ankara 2002, s. 100-113; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 194-211.

⁹³ Oluş Arık, *a.g.e.* s. 102.

⁹⁴ Oktay Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Ankara 1977, s. 191.

yine Eyyubi dönemine ait olan Koç Camii, Kızlar Camii ve Küçük Camii de şehrin önemli tarihi eserleri arasında yer alır. Dicle'nin sol sahilinde bulunan eserler içinde en önemlisi Uzun Hasan'ın torunu Zeynel Bey'in türbesidir. Dicle'nin sol yakasındaki bir başka önemli eser de bir tepe üzerinde harap bir şekilde duran İmam Abdullah Türbesi'dir.⁹⁵

⁹⁵ Yusuf Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s. 367.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ'DA MARDİN VE ÇEVRESİNE UĞRAMIŞ OLAN BATILI SEYYAHLAR

1) BENJAMIN DE TUDELA

Miladi XII. Asırda İslam dünyasını gezen Benjamin (1165-1173) ve Petachia (1170-1187) adlı Yahudilere ait seyahatnameler Bizans, Yahudi, İslam ve Türk tarihi hakkında çok önemli bilgiler içermektedir.

Bir İspanyol Yahudi'si olan Benjamin de Tudela, XII. Yüzyılın ikinci yarısında mensup olduğu dinsel örgütün bulunduğu her yeri ziyaret etmiştir. O yalnızca eşyayı değil kişileri de gözlemliyordu.⁹⁶ İspanya'dan başladığı yolculuğunda Roma, Yunanistan, Konstantiniye (İstanbul), Kıbrıs gibi Eski Roma ve Bizans'a ait önemli şehirleri gezmiş ve bu şehirlerin tarihi mekanları, ticari ve sosyo-kültürel yapıları hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Bu seyahatnameler Ortaçağ Yahudilerinin o dönemde cemaat halinde yaşadıkları yerleşim yerlerini bizlere açıkça sunmaktadır. Seyyahlar gezdikleri yerlerde yaşayan Yahudilerin nüfusu, bunların meslek ve kazanç yolları, mabetleri (sinagoglar), eğitim-öğretim kurumları, mezarları ve ziyaretgahları ile cemaat liderleri gibi, Yahudilerin ortaçağda dini, ticari, sosyal ve kültürel hayatının değişik yönleriyle ilgili çok değerli bilgiler sunmaktadır.⁹⁷

Benjamin memleketler arası irtibat sağlayan bir seyyahı. O, ticaret ve seyahate kabiliyeti olan biriydi. Mensup olduğu millet dünyanın dört bir yanına dağılmış bir vaziyetteydi. Seyahatnameyi okurken de gördüğümüz üzere , o dönemin önemli şehirlerinin hemen hepsinde ikamet eden Yahudiler mevcuttu. Benjamin'in seyahat amacı bu düşünceden hareketle ortaya çıkartılabilir. Zira Benjamin kendilerine mahsus bir idarecisi olan ve

⁹⁶ Jean Ebersolt, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, çev. İlhan Arda, Pera yay., İstanbul 1999, s.27.

⁹⁷ Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 2-3

herhangi bir yabancı idare altında yaşamayan bağımsız Yahudi topluluklarını tek tek tespit etmeye özel bir önem vermiştir.⁹⁸

Bu seyahatin ticari bir gaye ile de gerçekleştirilmiş olduğu düşünülebilir. Seyahatname okunurken dikkat edildiğinde onun, ticari meseleler üzerinde bir hayli durduğu görülecektir.

Bunun yanında ata diyarı topraklara hac gibi dini bir gaye ile de seyahat etmiş olabilir.

Amacı ne olursa olsun şunu belirtmek gerekir ki, bu seyahatname ile ortaçağ coğrafyası ve etnolojisi hakkında önemli bilgilere ulaşmaktayız.

Rabbi⁹⁹ Benjamin anayurdu Kuzey İspanya'nın Ebro ırmağı kenarındaki Tudela'dan yola çıkmıştı. Lyons Körfezi'ndeki müreffeh kasabaları geçerek Roma ve Güney İtalya'yı ziyaret etmiş; Otranto'yu ziyaretinden sonra Yunanistan'a, oradan da Konstantiniyye'ye (İstanbul) geçmişti. Ege adalarına, Rodos'a ve Kıbrıs'a uğrayan seyyah, oradan Antakya'ya geçmiş, burayı ziyaretinden sonra o dönemin en işlek güzergahı olan Akdeniz kıyısı boyunca kıyı şeridindeki önemli şehirleri tek tek ziyaret etmişti. Ziyaret ettiği bu yerlerin hepsi de o sırada Frankların istilasını altındaydı.

Seyyahımız Filistinî' de ziyaret etmiş daha sonra o sırada Nureddin'in başkenti olan Dimeşk'ten, hakkında çok detaylı bilgi verdiği Abbasi halifeliğinin merkezi Bağdat'a güvenli bir şekilde ulaşmıştı. Dicle ağzındaki Basra'dan sonra o, muhtemelen İran körfezindeki Kış adasına geçmiştir. Ada ortaçağlarda çok hareketli bir ticaret merkeziydi. Seyyah daha sonra buradan Aden ve Usvan yoluyla Mısır'a gitmiştir.¹⁰⁰

Tudelalı Benjamin, bu seyahatinde konumuz açısından önem teşkil eden Mardin çevresine de uğramıştır. Benjamin seyahatnamede özellikle Nusaybin'den bahsetmiş ve burası hakkında bilgi vermiştir. Seyyah Dimeşk'ten Bağdat'a giderken birçok şehre uğramış ve buralarda yaşayan Yahudiler hakkında bilgiler vermiştir. Bahsetmiş olduğu şehirlerden bir tanesi de bizim açımızdan önemli olan Nusaybin'dir.

Seyyah, Dimeşk'ten sonra Hama, Halep, Rakka, Harran ve Re'sü'l-Ayn güzergahını takip ederek Nusaybin'e varmış ve bütün bu kentlerin ortaçağdaki konumlarından bahsetmiştir.

⁹⁸ Tudela'lı Benjamin ile Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, s.25-26

⁹⁹ İbranice bir kelime olan rabbi "efendi" veya "üstad" manasına gelmektedir.

¹⁰⁰ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, s. 21-22

Re'sü'l-Ayn'dan iki günlük bir yolculuktan sonra Nusaybin(Nisibis) şehrine varan Benjamin, burayı küçük nehirlerin bulunduğu bir şehir olarak tasvir eder. Bunun yanında bizlere o dönemde Nusaybin'de 1000 kadar Yahudi yaşadığı bilgisini sunar.¹⁰¹

Seyyah, Nusaybin'den sonra Cizre'ye, buradan da Musul'a geçmiştir.

2) RATİSBONLU PETACHIA

Ortaçağ'da Mardin çevresine uğramış bir başka seyyah ta Ratisbon'lu Petachiadır. Ratisbon'lu R. Petachia 12. Asrın ilk yarısında Ratisbon'da¹⁰² doğdu. Birkaç yıl Prag'ta ikamet ettikten sonra buradan yolculuğuna başlamış, Polonya, Kiev, Kırım, Tataristan, Ermeniye, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Rum memleketini dolaşmıştı. Petachia bu yolculuğunu Tudelalı Benjamin'den 10 veya 15 yıl sonra gerçekleştirmiş olup bu iki Yahudi seyyahın bilgileri birbirini tamamlar mahiyettedir.

Onun rivayeti bir gezi veya dolaylı bir yolculuk anlatımı olabilir. Şöyle ki, bu ifadeler Petachia'nın bizzat kendisine ait olmayıp , çağdaşı dindar bar Samuel R. Judah tarafından derlenmiş ifadelerdir. Anlaşıldığı kadarıyla R. Judah yolculuğunun bir kısmında ona eşlik etmiş gözüküyor.¹⁰³

Rabbi Petachia Bohemia'daki Pragtan yola çıkmış, Polonya üzerinden Rusya'nın Kiev kentine, oradan da altı günlük bir yolculukla Dnieper nehrine ulaşmıştır. Nehrin diğer yakasından itibaren de Kedar topraklarındaki yolculuğuna başlamıştır. Herhangi bir gemi veya vapur olmadığından, uzun sırıkları birleştirip geniş on at derisini bu sıriklara geçirerek bir sal yapmışlar; eşya ve diğer yükleriyle üzerine yerleşmişler, sonra da derilerin kenarındaki sırım atların kuyruklarına bağlayarak nehrin diğer yakasına geçmişlerdir.¹⁰⁴

Petachia, Kedar topraklarından sonra Togarma¹⁰⁵ topraklarına, buradan da Ararat memleketine geçmiş, Ararat dağlarını sağına alarak Nusaybin ve Hısn Keyfa'ya (Hasankeyf)

¹⁰¹ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da iki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, s.135

¹⁰² Diğer adı Regensburg olan Ratisbon, Almanya sınırları içerisinde yer alan bir şehirdi. Şehirdeki Yahudi varlığı miladi V. Asra kadar dayanmaktadır.

¹⁰³ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da iki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, s. 93

¹⁰⁴ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da iki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s.94

¹⁰⁵ Togarma, Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in torunlarından biri di. Türkler yafesin soyundan geldiği için seyyah burada Togarma ile Türkleri muhtemelen de Selçukluları veya beyliklerden birini kastetmektedir. Türk adının

yönelmiştir. Ararat dağları sınırına geldiklerinde aksi istikamete doğru iki günlük bir yolculuktan sonra Nusaybin'e ulaşmıştır.

Seyyah, Nusaybin'de büyük bir Yahudi cemaatinin bulunduğunu, burada Bethara oğlu Rabbi Judah tarafından inşa edilmiş bir sinagog ile Katip Ezra¹⁰⁶ tarafından inşa edilen iki sinagog olmak üzere toplam üç tane sinagog olduğunu, bunun yanında Ezra'nın inşa ettiği sinagogun duvarlarından birine yerleştirilmiş bir taş olduğunu ve bu taşın onun tarafından Süleyman mabedinden getirildiği bilgilerini kaydetmiştir.¹⁰⁷

Petachia, Nusaybin'den üç günlük bir yolculuktan sonra Ninova'ya (Musul) geçmiştir.

3) MARCO POLO

Ortaçağ'da Mardin'e uğramış diğer bir kişi de Venedikli ünlü seyyah Marco Polo'dur. Marco Polo, ilk gezisine ikisi de gezgin tüccar olan babası ve amcasıyla beraber çıkmıştır. 1271 yılında papayla görüştüktan sonra Kubilay Han'ın başkentine doğru yola çıkmışlardır. Bu gezi esnasında Marco Polo Kubilay Han'ın gözüne girmiş, güvenini kazanmış, resmi görevlerle Çin'in birçok yerine ve Hindistan'a gönderilmiştir. Marco gittiği yerlerde gördüğü ve duyduğu ilginç şeyleri yazıya geçirmiştir. Polo'lar 1295'te aşağı yukarı yirmi beş yıl sonra Venedik'e geri gelmişlerdir.¹⁰⁸

Anadolu, Ermenistan, Irak ve İrani'da kapsayan, Ortaçağın bu en büyük keşif yolculuğu hiç şüphesiz konumuz açısından oldukça önemlidir. Marco Polo, gökyüzüne deşiyor gibi görünen muhteşem Ağrı dağı gibi geçit vermez dağları aştı. Kirman'a oradan da baharatlar, inci, altın, ipek kumaşlar, fildişi ve diğer gözde mallarla birlikte bütün ülkelerden tacirlerin bulunduğu Basra Körfezi'ndeki liman kenti Hürmüz'e doğru yoluna devam etti. Marco Polo, kavurucu çöllerden, Doğu İran'ın dağlık bölgelerinden ve Amuderya vadisinden geçti. O, seyahat ettiği bölgelerdeki insanların garip geleneklerinin ve dini adetlerinin yanı

menşei konusunda yapılan tartışmalarda bu iddia da ortaya atılmıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli kültürü*, İstanbul 1995, s. 42-43

¹⁰⁶ Abraham b. Ezra (1088-1165): Din adamlığı yanında şair ve iyi bir dilci olan İbn Ezra, çıktığı ilim yolculuğunda Mısır, Filistin, Irak, Rodos, İtalya, Fransa ve İngiltere'yi ziyaret etmiştir. 1157 yılında Londra'da bulunduğu bilinmektedir.

¹⁰⁷ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da iki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s.95-96

¹⁰⁸ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, Çev; Ömer Güngören, İstanbul 1985, s.5

sıra, ülkelerin coğrafyasını, bitki örtüsünü ve hayvan dünyasını, tarım, zanaat ve ender rastlanan ticari mallarını da betimlemiştir.¹⁰⁹

Marco Polo, Kubilay Han'ın başkentine doğru uzanan gezisine Venedik'ten başlamış , bu esnada birçok yere uğramış ve buralar hakkında çok önemli bilgiler kaydetmiştir. Polo'nun uğradığı yerlerden bir tanesi de araştırma konumuz olan Mardin'dir.

Polo'nun Mardin hakkında bize vermiş olduğu bilgilerden anladığımız kadarıyla Ortaçağ'da bu kentte endüstriyle uğraşmaktadır. Zira seyyah, burada büyük ölçüde pamuk yetiştirildiğini ve bu pamuktan boccasini denen kumaşlar ve başka ürünler elde edildiğini zikretmektedir. Bunun yanında Mardin yerlilerinin ya işletme sahibi ya da tüccar olduğu ve hepsinin Tatarların Büyük-Kağanının egemenliği altına girdiği bilgisini sunmaktadır.¹¹⁰

Marco Polo'nun aktardığı bu bilgiler Ortaçağ'da Mardin ve çevresinin bayındır bir bölge olduğuna işaret etmektedir. Zira dönemin kaynakları verilen bu bilgileri teyit etmektedir. XIII. yüzyılda, özellikle Anadolu Selçuklularının kervan ticaretine verdiği önemle ve XII. yüzyılın sonlarında Suriye, Mısır ve Irak'ın Eyyubi yönetimi altında bütünleşmesiyle kendini gösteren "ticari bütünleşme", Cezire bölgesinde refah artışına yol açmış olmalıdır.¹¹¹ Bu refah artışının en önemli göstergelerinden birisi, Artuklu devrinde Mardin'de yürütülen bayındırlık faaliyetlerine ilişkin görkemli örneklerdir. Zira önemli bir kültür merkezi haline gelmiş olan Konya ile Bağdat ve Basra gibi merkezleri birbirine bağlayan ve kervan ticaretinin yoğunlaşmasına bağlı olarak şenlenen iki ana arter (Konya-Kayseri-Sivas-Erzurum ana arterinden Sivas'ta ayrılıp Bağdat'a yönelen Sivas-Malatya-Diyarbakır-Mardin-Musul yolu ile Halep'ten ayrılan Kilis-Nusaybin-Musul yolu), Mardin ve Nusaybin'den geçmektedir.¹¹² Moğol istilasıyla, Anadolu ve Mezopotamya'daki ticari canlılık büyük ölçüde tahrip olmuşsa da, bazı merkezler transit ticaretteki ve üretimdeki konumları nedeniyle canlılıklarını korumuşlardır. Mardin ve Nusaybin buna örnektir. Moğol döneminde dahi, Mardin'de kaliteli pamuk üretimine dayanan pamuklu dokumacılığı önemini sürdürmüştür. XIII. yüzyıldaki bu zengin kent görünümü Arap coğrafyacı İbn-i Şeddat'ın kent tasvirinden de anlaşılmaktadır.¹¹³

¹⁰⁹ Winfried Löschburg, *Seyahatin Kültür Tarihi*, s. 36

¹¹⁰ Marco Polo, *Geziler Kitabı*, s.24

¹¹¹ Suavi Aydın, *a.g.e.*, s. 99.

¹¹² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.II, İstanbul 1995, s. 30.

¹¹³ Suavi Aydın, *a.g.e.*, s. 100.

4) JOHANNES SCHILTBERGER

Ortaçağ'da Mardin'e uğramış diğer bir seyyah da Alman gezgin Johannes Schiltberger'dir. Schiltberger, 1381 yılında Münih'le Freising arasında Lohof yakınında Hollers köyünde doğmuştur. Henüz 16 yaşında iken, Macaristan kralı Sigismund hizmetinde Niğbolu Muharebesine (1396) iştirak etmiş ve yeniçeriler tarafından esir alınmıştır. Niğbolu Muharebesinde tutsak edildikten sonra altı yıl Yıldırım Bayezid emrinde kalmış ve 1402 Ankara Savaşı'nda onunla birlikte Timur'a tutsak olup Orta Asya'ya götürülmüş, Timur ve halefleri ile Kırım Hanı nezdinde yirmi altı yıl daha kaldıktan sonra Almanya'ya kaçabilmiştir.¹¹⁴

Schiltberger, seyahatnamesinde 1396'dan 1411'e kadar tanık olduğu olaylar arasında Bayezid'in Sivas'ı alması, Timur'un Sivas'ı zaptetmesiyle Timur'un vefatı ve oğullarına dair konulara da yer vermiştir.¹¹⁵

Seyyah, eserinde Mardin'e uğradığını zikretmiş ancak burayla ilgili fazla malumat vermemiştir. Kanaatimizce Schiltberger seyahatini esaret halinde iken gerçekleştirdiğinden birçok kent hakkında vermesi gereken bilgiler noksan kalmıştır. Schiltberger, eserinde Nil'i Dicle'yi ve Fırat'ı gördüğünü ve bu memleketlerde yıllarca bulunduğunu anlatmıştır. Seyyahın Mardin'e geliş güzergahı ise Karadeniz'den Giresun, Erzincan, Bayburt, Harput ve Bitlis'ten geçerek olmuştur. Seyyah, Mardin'i "Merdin" şeklinde yazmış ve buraya "Merdin Krallığı" demiştir. Ayrıca burada Müslüman ahalinin yaşadığı bilgisini sunmuştur.¹¹⁶

Ortaçağ'da Avrupa'da yaşayan gayrimüslim batılı seyyahlar kadar Müslüman seyyahlar da Mardin ve çevresine ilgi duymuş ve bu coğrafya hakkında bilgi vermişlerdir. Bize bölgeyle ilgili en tafsilatlı bilgiyi sunan Müslüman seyyahlar Endülüslü İbn Cübeyr ile Tancalı İbn Battuta'dır. Her iki seyyah da yolculuklarına hac amacıyla çıkmışlar bu esnada birçok yer gezmişler ve buralar hakkındaki izlenimlerini aktarmışlardır.

¹¹⁴ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev; Turgut Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 1997, s.11-16

¹¹⁵ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, s. 33

¹¹⁶ Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, s. 107-139

5) İBN CÜBEYR

Mardin ve Nusaybin'e İbn Battuta'dan yaklaşık bir buçuk asır önce uğramış olan İbn Cübeyr, Ortaçağ Mardin'i ve Nusaybin'i hakkında kayda değer bilgiler sunmuştur.

1 Şubat 1183'te hacca gitmek üzere Granada'dan yola çıkan İbn Cübeyr, Septe ve İskenderiye üzerinden Kahire ve oradan Yukarı Nil'deki Kus'a kadar dolaştı. Daha sonra yolculuğuna çöl üzerinden devam eden seyyah, Ayzab'da bir süre kaldıktan sonra Kızıl Deniz yoluyla Cidde'ye, oradan Mekke'ye gelerek yaklaşık sekiz ay kaldı. Medine'de de bir süre kalan seyyahımız, bir kervana katılarak çöl üzerinden Bağdat ve Musul'u ziyaret ettikten sonra Kuzey Suriye'yi dolaşıp, Halep üzerinden Şam'a vardı ve iki ayını orada geçirdi. Daha sonra Kudüs Krallığı'na doğru yola çıkan İbn Cübeyr, Sur (Tiros) da birkaç gün geçirip bir Ceneviz gemisiyle Akka'ya gitti. 1184 yılında ise hayli yorucu, sıkıntılı ve maceralı bir yolculuk neticesinde Mersina'ya ulaştı. Fırtınalar sebebiyle bir süre orada zorunlu ikamet eden seyyahımız, 25 Nisan 1185'de Granada'ya dönmeye muvaffak oldu.¹¹⁷

İbn Cübeyr, Bağdat ve Musul'u gezdikten sonra buradan Nusaybin'e geçmiştir. Seyyahın buraya varış tarihi 11 temmuz 1184'tür. Seyyah Nusaybin şehrini "Nasibin" şeklinde zikretmiştir. Buranın dıştan genç gözükse de içten yaşlı olduğunu, manzarasının güzel olup, orta büyüklükte bir kent olduğunu, önünde ve arkasında göz alabildiğine uzanan yemyeşil bir ova ve şehrin her tarafını düzenli besleyen su kaynaklarının mevcut olduğunu, sağında ve solunda dalları olgun meyvelerle yüklü pek çok ağacın bulunduğu tarlaların uzandığını zikretmiştir. Bunun yanında, şehrin önünden akıp giden bir sudan, bu suyun şehri bir bilezik gibi çevrelediğinden ve suyun iki yanında bahçeler olduğundan bahsetmiştir.¹¹⁸ İzlenimlerinden seyyahın burayı bayındır bulduğunu ve beğendiğini anlıyoruz.

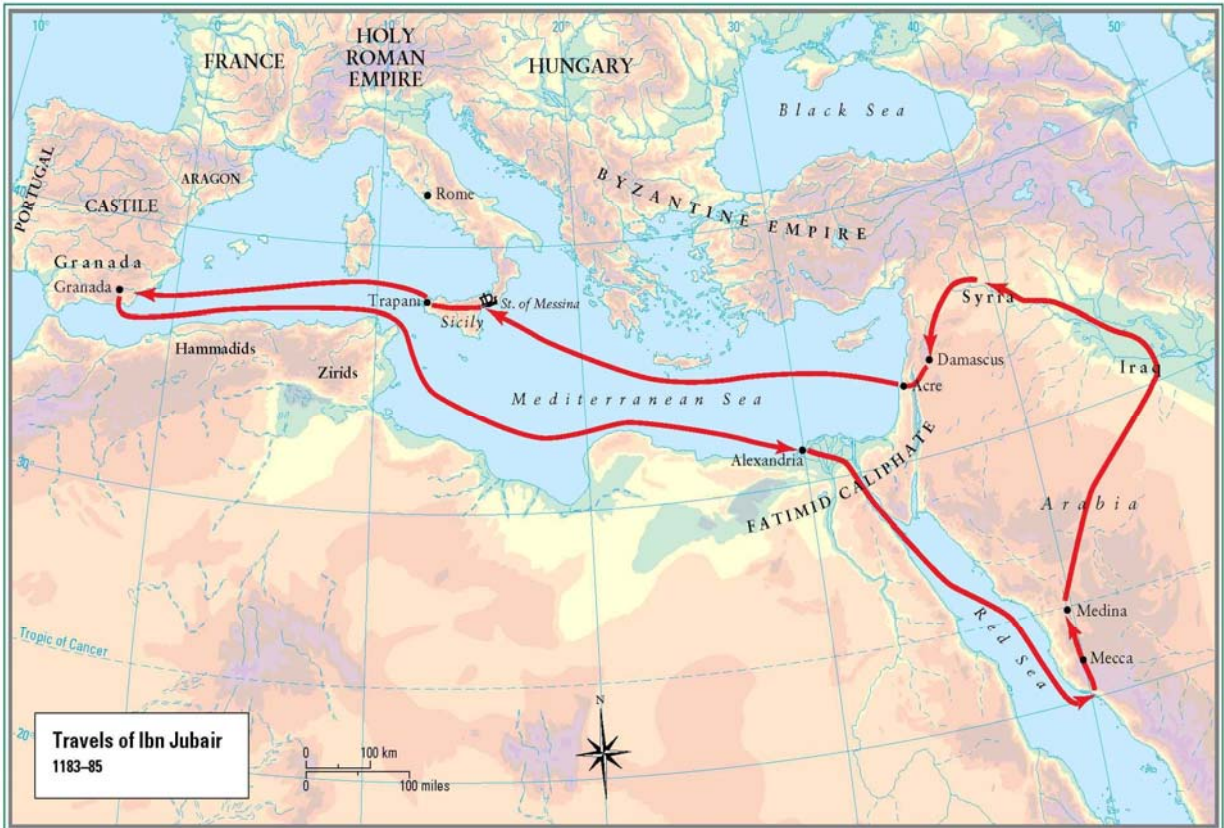
Seyyah kentin dışını memleketi Endülüs'e benzetmiş, tıpkı Endülüs gibi bağ ve bahçelerle çevrili olduğunu, kentte tazelik ve zindeliğiyle medeniyet parıltıları gördüğünü söylemiştir. Ancak notlarından anladığımız kadarıyla seyyah kentin iç kısmı için aynı şeyleri düşünmemiştir. Zira İbn Cübeyr, kentin iç kısmında, insanın görmek bile istemediği çöl hayatının dağınıklığından bahsetmiştir. Ne nefes alacak bir meydan ne de zarafeti aksettirecek bir iz olmadığından yakınmıştır. Seyyah bundan başka, kentin çevresinden akan bir nehrin olduğunu ve bu nehrin kaynağını yakındaki bir dağdan aldığını söylemiştir. Bu nehirden ayrılan kolların bağlara ve evlere gittiğini, kentin ortasından geçen bir başka kolun

¹¹⁷ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev; İsmail Güler, Selenge yay., İstanbul 2003, s. 9

¹¹⁸ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 175

ise sokaklara dağılarak, bazı evlerden geçtikten sonra camiye ulaştığını, caminin ortasından geçen suyun biri avluda diğeri doğu kapısında bulunan iki sarnıca döküldüğünü ve Caminin dışında yer alan iki havuzunda bu sarnıçlardan beslendiğini zikretmiştir.¹¹⁹ Bu gözlemlerden Nusaybin'in Ortaçağ'ın bu döneminde bayındırlık açısından medeni bir düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

Seyyah kentteki yapılardan ve siyasi durumdan da bahsetmiş, nehir üzerinde, kentin güney kapısına bitişik, sert kayalarla inşa edilmiş kemerli bir köprü olduğunu ayrıca iki medrese ve bir hastanenin mevcut olduğunu söylemiştir. Kentin hakiminin ise; Muizzüddin'in kardeşi Muinüddin olduğunu ve her ikisinin de atabeğin oğlu olduğunu zikretmiştir. Seyyah Nusaybin'den Harran, Halep ve Diyar-ı Bekr'e gitmek üzere ayrılmış, buralara doğru yol alırken Dara ve Mardin'i de görmüştür. Seyyah Mardin'i dağın kenarına kurulmuş bir kent olarak tasvir etmiş ve bu dağın doruğunda dünyanın ünlü kalelerinden olan büyük bir kale olduğundan bahsetmiştir. İbn Cübeyr, hem Dara'nın hem de Mardin'in bayındır kentler olduğu bilgisini sunmuştur.¹²⁰

Harita 1: İbn Cübeyr'in Dünya Seyahati Güzergahı (www.tarihvedenedeniyet.org)

¹¹⁹ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s.175

¹²⁰ İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 176

6) İBN BATTUTA

Nusaybin ve Mardin'e uğramış diğer bir önemli seyyahımız Tancalı İbn Battuta'dır. İbn Battuta, 14 Haziran 1325'te Tanca'dan hac niyetiyle yola çıkmıştır. Kuzey Afrika sahillerini takip ederek İskenderiye'ye varır. Burada Şeyh Burhaneddin'in telkiniyle ruhunda Hint, Sint ve Çin gibi Doğu memleketlerini görme hevesi uyanır. İskenderiye'den Kahire'ye, oradan Dimaşk'a varan seyyah, Ağustos 1326'da Şam'dan hareket eden kabileyle Hicaz'a gelir ve ilk haccını yapar. Kasım 1326'da Mekke'den çıkarak Irak'a yönelen seyyah, Kadisiye, Necef, Bağdat, Basra, Übülle, Abadan, Tüster yoluyla İsfahan'a varır. Buradan Şiraz'a yönelir. Bu şehirden Kazerun'a, oradan Kufe ve Kerbela'ya yönelir. Buradan sonra Kuzey Irak'a varan seyyah, Samerra ve Tikrit'ten geçerek Cezire-i İbn Ömer (Cizre), Nusaybin, Sincar ve Mardin'i gezer. Artukoğullarından Gazi Melik Salih b. Kara Arslan'dan övgüyle bahseden seyyah, sultanın Mardin'de medrese, zaviye ve aşhaneler açtırarak halkını memnun ettiğini bildirir. 1330 yılında Cidde'den Kızıldeniz'e açılan seyyah, daha sonra Doğu Afrika sahillerini kapsayan gezilerine başlar.¹²¹

İbn Battuta, Cezire-i İbn Ömer'i dolaştıktan sonra Nusaybin'e ulaşır. Seyyahımız burayı çok eski bir şehir olarak tasvir eder. Buranın orta büyüklükte, esas kısmı harap olmuş, akarsuları, bahçeleri, ve meyve ağaçlarını içine alan geniş bir ovaya kurulu olduğunu zikreder. Burada üretilen gül suyunun koku ve revnak bakımından benzeri olmadığına işaret eden seyyah, ayrıca bir nehrin çember gibi şehri kuşattığı bilgisini verir. Şehre yakın bir dağdan çıkan bu nehrin pek çok kollara ayrılarak bahçeleri suladığını, arklardan her birinin şehre dalarak sokak ve evlerden geçtiğini, böylece her eve uğrayan bu suyun nihayet büyük caminin ortasından geçerek biri avlunun kalbinde, diğeri doğu kapısı yakınında bulunan iki sarnıca döküldüğünü belirtir. Nusaybin şehrinin bir hastanesi ve iki medresesi olduğunu söyleyen seyyah bura halkının da güvenilir, temiz yürekli ve dindar insanlar olduğuna dikkat çeker.¹²²

Görüldüğü üzere İbn Battuta'nın Nusaybin hakkında vermiş olduğu bilgiler kendisinden yaklaşık bir buçuk asır önce buraya uğramış olan İbn Cübeyr'in bilgileriyle büyük oranda benzerlik taşımaktadır. Bu da bizlere kentin yapısının uzun yıllar değişmediğini

¹²¹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev.: A Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s. 24,25,26

¹²² Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s. 337

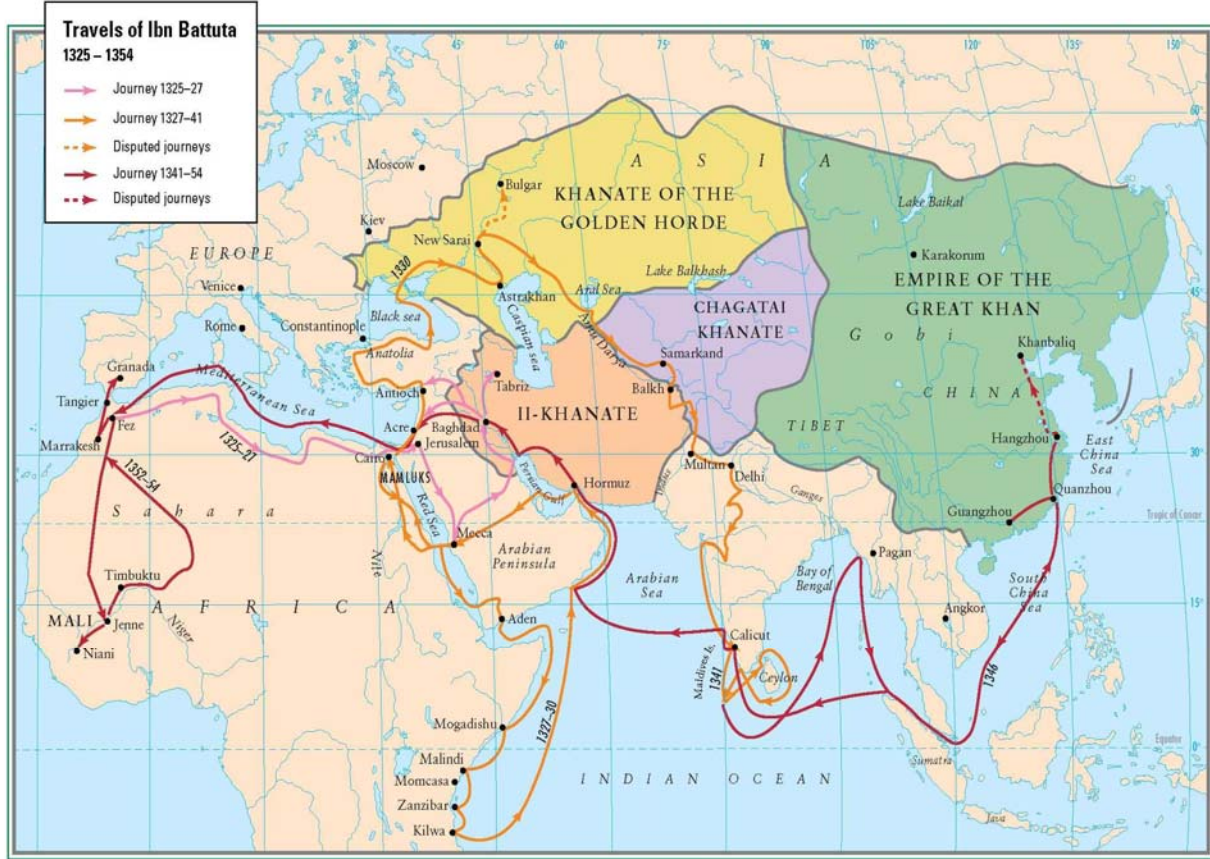
gösterir. Ancak İbn Cübeyr Nusaybin’de bulunan yapılardan bahsederken bir hastane ve iki medreseye ek olarak bir de şehrin güney kapısına bitişik kemerli bir köprünün varlığından bahsetmiştir. İbn Battuta ise bu köprüden söz etmemiştir.

İbn Battuta, Nusaybin’den ayrıldıktan sonra Sincar ve Dara şehirlerine uğradığını söyler. Daha sonra Mardin’e geçen seyyah buranın dağın eteğine kurulmuş büyük bir şehir olduğundan bahseder. Ayrıca buranın İslam şehirlerinin en güzellerinden olduğuna işaret eden seyyah, çarşılarının da cıvıl cıvıl olduğunu belirtir. Burada bir tepe olduğunu söyleyen Battuta, bu tepenin tam doruğunda çok ünlü sarp bir kalenin varlığından söz eder. Bunun yanında Mardin’de Mer’ız diye bilinen yünden yapılmış giysiler üretildiğini ve giysilere “Mardini” de denildiğini zikreder.¹²³ XIV. yüzyılın ilk yarısında Mardin’e uğramış bir seyyah olan İbn Battuta’nın burada giysi üretimi ile ilgili vermiş olduğu bilgi, XIII. Yüzyılın sonlarında yine Mardin’e uğramış batılı bir seyyah olan Marco Polo’nun verdiği bilgileri teyit etmektedir. Zira Marco Polo da bize Mardin’de pamuktan kumaş üretildiği bilgisini sunmuştur. Bu durum ise Ortaçağ’da Mardin’de tekstil endüstrisindeki gelişmenin hem batılı hem de doğulu seyyahların ilgisini çektiğini göstermektedir.

İbn Battuta, Mardin hükümdarından da bahseder ve bu dönemde sultanın Melik Mansur’un oğlu Melik Salih olduğunu, onun çok cömert ve iyilik sever bir kişiliğe sahip olduğunu zikreder.¹²⁴

¹²³ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s. 338

¹²⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s. 339

Harita 2:İbn Battuta'nın Dünya Seyahati Güzergahı (www.tarihvedenediyet.org)

7) JOSAPHAT (GIOSAFA) BARBARO

Mardin çevresine uğramış diğer bir seyyahımız ise Venedikli tüccar Josaphat (Giosafa) Barbaro'dur. Barbaro, Uzun Hasan'ın başkenti Tebriz'e doğru yol alırken kentlerimizden Mardin ve Hasankeyf'e uğramış ve bu şehirler hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı Devleti'nin doğuda Akkoyunlular ile batıda ise Venedik Cumhuriyeti ile giriştiği mücadeleler esnasında Akkoyunlular ile Venedikliler ittifak kurmak çabasında idiler. Bu amaçla hem Venedik hem de Akkoyunlular tarafından birbirlerine elçiler gönderilmekteydi. Elçiler Osmanlı topraklarını kullanmaksızın ya güneyden Karaman, Ramazanoğlu ve Dulkadir topraklarından geçerek, ya da Kuzey'den Tatar ülkesini kat edip Karadeniz'in kuzeyindeki yolu kullanarak İran'a ulaşıyorlardı.¹²⁵

Josaphat (Giosafa) Barbaro da önce tüccar olarak daha sonra elçi sıfatı ile Doğu'ya iki yolculuk yaptı. 1436 ile 1452 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki Tatarlar arasında

¹²⁵ Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 5

bulundu. İkinci yolculuğunu ise Venedik-Osmanlı savaşlarının hız kazandığı bir dönemde elçi sıfatıyla 1474 yılında İran'a yaptı ve 1478 yılına kadar burada kaldı. Her iki bölge de Türklerin hakimiyetinde olduğundan gördüğü, şahit olduğu hatta duyduğu şeylerin büyük bölümü Türklerin hayatına dair konulardı. Bunları yazmak için başlangıçta hevesli değilse de, kendisinden sonra bölgeye gidecek olanlara kılavuzluk yapmak, çevresindekilerin merakını gidermek, en azından kendisinden önce Akkoyunlu ülkesine gitmiş olan seyyahların anlattıklarına karşılık, kendisinin daha doğru şeyler naklettiğini ortaya koymak amacıyla seyahatnamesini kaleme aldı.¹²⁶

Barbaro, Silifke Limanı'nda başlayan yolculuğuna Osmanlı topraklarına girmeksizin Çukurova'dan yani Ramazanoğlu topraklarından devam etmiştir. Venedik elçisi daha sonra Tarsus, Adana, Urfa hattını takip ederek Mardin'e ulaşmış, buradan da Hasankeyf'e geçmiştir.

Venedik elçisi Mardin'i bir tepenin üzerinde yer alan şehir olarak tasvir etmiştir. Bu şehre giriş yolunun bir tane olduğunu, onun da dört adım genişliğinde tek parça taş basamaklı, bir mil kadar uzunluğu olan bir merdiven olduğunu zikretmiştir. Bu basamakların yukarısında büyük bir kapı bulunduğu ve onun arasında şehirde son bulan bir yol olduğu bilgisini sunan seyyah, şehrin içinde eski tarzda yapılmış bir başka tümseğin varlığından, onun üzerinde yaklaşık elli adım yüksekliğinde bir kalenin yer aldığından, ona giriş yolunun tıpkı önceki gibi basamaklardan geçtiğinden söz etmiştir. Barbaro, ayrıca bu şehrin evlerin duvarlarından başka hisara sahip olmadığı, uzunluğunun 1/8 mil olduğu, içinde yaklaşık olarak 300 hane bulunduğu ve nüfusunun nispeten kalabalık olduğu bilgisini sunmuştur.¹²⁷ Barbaro da ortaçağda buraya uğramış olan diğer bir çok seyyah gibi Mardin'de kadife ve ipek kumaşların bolca dokunduğu bilgisini zikretmiş ve bu şehrin de Hasan Bey'in ülkesine dahil olduğunu belirtmiştir. O, ayrıca Türkler ve Mağrip Araplarının Mardin için: "Bu şehir o kadar yüksektir ki halkı şehrin üzerinden uçan kuşları asla göremezler" dediğini zikretmiştir.

Venedik elçisi, Mardin'de Uzun Hasan Bey'in kardeşi Cihangir Bey'in yaptırdığı bir hastanede yattığından bahseder. Orada hastalara yemek verildiği, eğer hasta meşhur bir kişi ise ayağının altına her birinin değeri 100 dukadan fazla olan halılar serildiği bilgisini verir. Barbaro ayrıca burada kendi ülkesinde nadiren görebileceği garip bir olay yaşadığını zikreder. Seyyahımız bu olayı şu şekilde ifade etmiştir: "*Bir gün hastanede tek başıma oturmuş idim. Bir kalender yanıma geldi. Çıplak ve tüyleri kazınmış, sırtına kahve renkli bez*

¹²⁶ Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, s. 5-6

¹²⁷ Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, s. 64-65

örmüş bir adam idi. 30 yaşlarındaydı. Yanıma oturdu ve beyaz şalını kenara çekti. Bizim dua okurken takındığımız üsluba benzer bir samimiyetle okumaya başladı. Bir müddet sonra benim yanıma yanaştı; işimi gücümü sordu. “Kimsesiz bir adamım” diye cevap verdim. Bunu duyunca “ben de kimsesizim, bu dünyada hepimiz garibiz. Bu yüzden dünya işlerinden elimi eteğimi çektim, gördüğün gibi, ömrümün sonuna kadar bu şekilde günlerimi geçiriyorum” diye cevap verdi. Böyle yaşamaktan ve dervişlikten o kadar hoş bir şekilde bahsetti ki, -gariptir- bende dünyayı hakir görme duygusu oluştu. “gördüğün gibi çıplak dünyayı dolaşıyorum, pek çok yer gördüm, bütün bunlar arasında hoşuma gidecek hiç bir şey bulamadım, bu yüzden dünya (işlerini) terk etmeye gayret ediyorum” dedi.”

Barbaro'nun bu kalenteri dervişten dinlediklerinin onu oldukça şaşırttığı ve onda derin bir tesir bıraktığını anlamak güç değildir. Burada bu gibi dervişlere rastlaması sufi hareketinin izlerini takip etmek açısından önemlidir. Zira seyyahımızın burada vermiş olduğu bilgi bu dönemde Mardin'de sufi hareketleri görüldüğünün açık bir delilidir.

Josaphat Barbaro, Mardin'den altı günlük bir yolculuktan sonra yine Hasan Bey'in şehirlerinden biri olan Hasankeyf'e ulaştıklarını zikreder. Şehre varmadan sağ tarafta küçük bir tepenin üstüne birkaç ağıl oyulduğunu, sol tarafta başka bir tepe olduğunu ve şehrin bunun üzerine kurulduğunu zikreden seyyah, bu tepenin eteklerinde bol miktarda mağara görüldüğünü ve insanların bunların içinde yaşadığını anlatmıştır. Seyyah tepenin olduğu bölgede sayısız miktarda mağara bulunduğunu ve hepsinin zemin yüzeyinden kafi miktarda yüksekliğe sahip olduğunu zikretmiş , ayrıca ağıllarda oturanların evlerine ulaşan sokakların ve yolların varlığından bahsetmiştir. Bu ağılların bir bölümünün zeminden yüksekliğinin 300 adım olduğunu belirten seyyahımız bize buradaki ağılların mağaralardan ve yollardan daha yüksekte yer aldığı bilgisini vermiştir. Hatta öyle ki insanların ve hayvanların bu sokaklardan geçtiklerinde havada yürüyormuş izlenimi verdiklerini yine seyyahımızın Hasankeyf notlarından öğreniyoruz. Bu yollardan geçip sol tarafa dönerek şehre girildiğinde orada kumaş tacirleri ve diğer insanların yaşadığını anlatan Barbaro, şehrin herkesin gelip geçtiği bir güzergah üzerinde yer aldığını ve çevresinin bir mil olduğunu zikretmiştir. Barbaro, bundan başka Hasankeyf'in içinde birkaç cami ve çok sayıda güzel yapıları ev görüldüğünü belirtmiş ve şehrin dışında akan Dicle Nehri'nin güzelliği ve ihtişamından, çok derin olduğu için hiçbir şeyin tek parça olarak onun dibine değmediğinden bahsetmiştir. Seyyah, Hasankeyf'teki Artuklular döneminden kalma köprüyü ise genişliği 300 ayak olan üzerine ağaçtan sadece

kendi ağırlığına dayanan ve suyun içine dikilmiş kalasların ucunda yer alan büyük bir köprü olarak tasvir etmiştir.¹²⁸

Venedik elçisi Barbaro, Hasankeyf'ten sonra Siirt, Hizan ve Vestan Kalesi'ni geçip Zağros dağlarını aşarak Tebriz'e ulaşmıştır.

8) JOOS VAN GHISTELE

Yine ortaçağ seyyahları arasında sayabileceğimiz Joos Van Ghistele, Barbaro'yla aynı çağda yaşamış Flaman asıllı soylu bir kişiydi. Van Ghistele, 1481-1485 yılları arasında Suriye, İran ve Mısır'a seyahatler düzenlemiştir. Seyyah araştırma konumuz olan üç kentten (Mardin, Hasankeyf ve Nusaybin) sadece Hasankeyf'e uğramıştır. Van Ghistele, Mısır seyahatinin ardından Kıbrıs'a, buradan Beyrut'a, buradan da Halep'e geçmiştir. Halep'ten sonra Birecik, Urfa, Haramiburç ve Hamdin güzergahını takip eden seyyah, buradan Diyarbakır'a geçmiş, Diyarbakır'dan sonra da Hasankeyf'e ulaşmıştır.

Seyyah eserinde Hasankeyf'i Belçika'nın bir şehri olan Mechelen'e benzetmiştir. Buradaki evlerin çatılarının olmadığını, katlı yapıların var olduğunu dile getiren seyyah, Hasankeyf'in her türlü ticari emtianın bulunduğu, önemli bir liman olduğunu zikretmiş, her iki tarafında dükkanların sıralandığı teraslarla kaplı güzel ve uzun bir çarşının varlığından bahsetmiştir. Kentte çok sayıda Hıristiyan'ın varlığından bahseden Van Ghistele, ayrıca daha önce kilise olarak kullanılan camilerin olduğunu zikretmiştir. Bunların dışında şehrin girişinde yer alan bir çok bağın varlığından bahsetmiş, ayrıca buradaki bazı Müslümanların Hz. Muhammed'in kurallarını bilmeleri ve kabul etmelerine rağmen şarap içtikleri de Van Ghistele tarafında ilginç bir anekdot olarak aktarılmıştır.¹²⁹

¹²⁸ Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, s. 65-66

¹²⁹ Ali Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", *I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, c. II, İstanbul 2009, s.128. (bkz. Ambrosius Zeebout, *Tuoyage van Mher Van Ghistele*, editie R.J.G.A.A. Gaspar, Book VII, 5, 2006, s.328)

Harita 3: Ortaçağda Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf Seyahatleri¹³⁰

- Josaphat Barbaro'nun Gezi Güzergahı
- Joos van Ghistele'nin Gezi Güzergahı
- Johannes Schiltberger Gezi Güzergahı

¹³⁰ 3,4,5,6 ve 7 numaralı haritalar Google Earth'ten alınıp güzergahlar tarafımızdan çizilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİÇAĞ'DA MARDİN VE ÇEVRESİNE UĞRAMIŞ OLAN BATILI SEYYAHLAR

16. ve 17. Yüzyıllarda Avrupa ülkelerinden çeşitli görevlerle veya gezi amacıyla gelen seyyahların Osmanlı toplumu, sosyal yaşamı ve şehirleri üzerine gözlemlerini içeren seyahatnameler Mardin ve çevresi hakkında da bizlere kayda değer bilgiler sunmaktadır.¹³¹ Bu seyahatnameleri irdelerken seyyahların bölge hakkında kendi dönemlerine ait vermiş oldukları bilgilerin yanında Ortaçağ dönemine ait bilgiler verdiklerini de görüyoruz.

1) VENEDİKLİ ADSIZ SATICI

16. yüzyıl başlangıcında Mardin'e uğramış Venedikli bir tacir olan bu seyyahın ismi bilinmemektedir.¹³² Seyyah, adını bırakmadığından Doğu ile ilgili araştırmacıların bize "Venedikli Adsız Satıcı" diye tanıttıkları kişi, Venedik İtalyası'nın en eski satıcı ve seyyahıdır.¹³³

Seyyah, dört beş mil uzaktan görülen Mardin şehrinin ihtişam ve güzelliğine işaret etmekte, şehrin ortasında bir tepe, onun da üzerinde bir kale bulunduğunu ve şehrin bu tepeyi çevrelediğini, şehirde güzel saraylar ve camiler bulunduğunu yazmaktadır.¹³⁴

¹³¹ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, s.36.

¹³² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991, s.90.

¹³³ İsmet Şerif Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, çev. M. Demirci, Avesta yay. İstanbul 1997, s. 19.

¹³⁴ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.90-91. (bkz. *The Travels of Merchant in Persia*, ing terc. W. Thomas, London 1873.

2) JEAN- BAPTISTE TAVERNIER

D'Aubonne baronu şövalye Jean Baptiste Tavernier (1605-1689) eserinin önsözünde kırk yıl süren seyahatlerinin nedenini “Dünyaya seyahat etmek arzusuyla gelmişim” diyerek açıklar. Yirmi iki yaşındayken Avrupa’da İngiltere’den başlayarak Fransa, Hollanda, Almanya, İsveç, Polonya ve Macaristan’ı görmüştü. Eseri onun çeşitli yollardan Fransa’dan İran’a yaptığı altı seyahati içerir. Halep, Moskova, Varşova, Kandiya, Ege adaları, İzmir, İsfahan, Kandahar’la İranlılar, Ermeniler, Gürcüler, Tatarlar hakkında ayrıntılı bilgi verir.¹³⁵

Tavernier, Anvers’den gelip Paris’te yerleşmiş bir harita satıcısının oğlu olarak bu şehirde doğmuş; babasının dükkanında konuşulanlar,onun ruhunda dünyayı gezme arzu ve ihtirası uyandırmış; on beş yaşlarında iken baba ocağını terk ederek , önce Avrupa’yı bir uçtan bir uca dolaşmış; bu arada 4,5 yıl Macar Kral Naibi’nin hizmetinde bulunmuştur.¹³⁶

Tavernier’nin 1632’de yaptığı ilk İran seyahatinde Bolu, Amasya, Erzurum, Erivan yolunu takip ettiği, İran’da yün, kumaş ve mücevherat ticaretiyle büyük bir servet kazandığı ve bir ara Fransa’ya döndüğü bilinmektedir. 1638’de icra ettiği ikinci seyahatinde ise, Marsilya’dan deniz yolu ile İskenderun’a gelmiş, müteakiben Antakya-Halep üzerinden çöl yolunu tutup Fırat’ı takiben Necef ve Basra’ya ulaşmış, oradan bir sandalla Bendr-i Rig’e geçip Kazerun- Şiraz yolu ile İsfahan’a varmış, 1642’de yurduna dönmüştür. 1644’te ise Livarno’dan gemi ile İskenderun’a gelip Halep, Telbaşer, Birecik, Urfa, Mardin, Nusaybin, Musul, Şehrizo, Sinendic, Hemedan yolu ile İsfahan’a varmıştır. 1649’a kadar süren bu üçüncü yolculuktan sonra üç defa (1652-56, 1657-62, 1663-68) daha Şark’a giden Tavernier, Hind ve Endonezya’yı dolaşmış ve 1652’de Hindistan’ın bu günkü Dekan Haydarabad’ı yakınındaki elmas madeniyle meşhur Golkanda Krallığı’nı ziyaret etmiş, 1668’de büyük bir servet sahibi olarak Fransa’ya dönmüştür.¹³⁷

Tavernier, Mardin ve Nusaybin’e uğramış ancak eserinde buralarla ilgili yeteri kadar bilgi sunmamıştır. Eserinde Mardin şehrini meşhur seyyah Pietro della Valle’nin ilk karısı olan Maani Gioerida’nın doğduğu yer olarak tanıtmıştır. Nusaybin şehrinden ise; eski ismi “Nizibis” olan, seyyahın uğradığı dönemdeyse “Nesben” adını taşıyan kent olarak bahsetmiştir.¹³⁸

¹³⁵ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*,s.76-77

¹³⁶ Jean Baptiste Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, çev. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980, s.7.

¹³⁷ Jean Baptiste Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, s.8.

¹³⁸ Jean Baptiste Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, s.101.

3) EVLİYA ÇELEBİ

Ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi 1611'de İstanbul'da doğmuştur. Yarım yüzyıl boyunca dünyanın o dönemdeki en önemli yerlerini gezip gören, gördüklerini de en ince teferruatına kadar yazıya döken bu büyük serüven adamının adını anmadan geçmek istemedik. Zira onun Mardin ve çevresi hakkında yapmış olduğu gözlemleri diğer batılı seyyahların yapmış oldukları gözlemlerle kıyaslamak gerektiğini düşündük. Bu 17. Yüzyıl seyyahı, bize Mardin'le ilgili kendi dönemine ait bilgiler sunmanın yanında Mardin'in Ortaçağ dönemi ile ilgili bilgiler de sunmuştur. Bu açıdan Evliya Çelebi seyahatini de bu bölümde değerlendirmeyi uygun gördük.

Evliya Çelebi İstanbul'dan başlamış olduğu seyahatinde Anadolu'nun yanı sıra Kuzey Afrika, İran, Kafkaslar, Orta ve Kuzey Avrupa coğrafyalarını da gezmiş ve bu coğrafyaların tarihleri ve yaşayan halkları hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Seyyah, Halep gezisinden sonra Nizip, Birecik, Urfa, Kayseri, Aksaray, Sivas, Diyarbakır güzergahını takip ederek Mardin'e varmıştır. Seyyahın dikkatini ilk çeken unsur Mardin Kalesi olmuş ve bu kalenin tarihi hakkında bilgi sunmuştur:

Bu kale hakkında, Rum ve Yunan tarihçileri kendi Hıristiyan inançlarına göre birçok özellikler ve hayaller yazmışlardır. Ama tarihçi Makdisi'ye göre bu kaleyi bizzat Hazreti Yunus Aleyhisselam yaptırmıştır. Zira Yunus Nebi, kış mevsiminde Beled El-Hatib şehrinde otururdu. Yaz günlerinde yaylaya çıkıp, bu Mardin Dağı'nda istirahat edip ibadet ederdi. Hala Mardin Dağı'ndaki büyük bir mağaraya Yunus Nebi sarması derler. O asırda bu dağa Şahika Dağı derlerdi. Bu Mağaralarda bir ejderha çıkıp, hazreti Yunus'a iman edenlerden binlerce ümmeti yemişti. Sonra nice inanmayanlar Hazreti Yunus'dan mucize isteyip, "Bu dağdaki ejderi öldürürsen sana iman ederiz" dediler. Hazreti Yunus Aleyhisselam hemen peygamberlik kuvveti ile o ejdere bir taş vurup öldürdü. Üç bin inanmayan iman edip, dağda oturan hazreti Yunus'a komşu oldular. Günden güne de zengin ve bey olmaya başladılar. İşte, bu dağda ejder olduğu için dağa "Mar" (Yılan) dağı ve şehre de "Mardin" dediler. Bu görülmeye değer Mardin Kalesi nice hükümdarlar eline geçip, sonunda bir müddet Dara Şah'a (İran hükümdarı) taht merkezi oldu. Dara, buranın avcılığından hoşlanmıştı; temmuz ayında burada, kışın ise Nusaybin yakınındaki Kara (Dara)şehrinde kalırdı. Sonra Yunanlı İskender, Dara'yı yenip bütün Azerbaycan, İran ve Turan'a sahip olarak, bu Mardin

Kalesi'nde de büyük binalar ve kiliseler yaptırdı. Zira hazreti Yahya zamanında Mardin içinde Bhtünnasr'ın bir tapınağı vardı. Bahtünnasr, Yahya'nın kanını istemek için bu Mardin'den çıkarak Halep, Şam, Beytülmukaddes, Safed, Taberistan, Askalan, Hasan ve Mısır'ı tamamen harap edip yine Mardin Kalesi'ne gelmişti. Onun için Hıristiyanlar Mardin'e fazlasıyla ilgi gösterirler. Sonra 795 senesinde Timur burayı üç sene kuşatmış ise de sonunda ıstırap ve huzursuzluk içinde Rum'a döndü. 920 tarihinde Çıldır fethinden sonra, bu kale üzerine Selim Han, Bıyıklı Mehmet Paşa ile Molla İdris İmadi'yi yüz bin askerle gönderip başkumandan kale eteğinde oturunca, on yedinci gününde içindeki Kürtler kaleyi teslim edip kendileri Sancar kalesine gittiler. Sonra Süleyman Han 941 tarihinde Bağdat savaşına giderken, Mardin Kalesi'ni tamir ettirip Diyarbekir Eyaleti'nde sancakbeyi merkezi yaptı.¹³⁹

Evliya Çelebi Mardin şehrinin tarihini bu şekilde anlattıktan sonra Mardin Kalesi hakkındaki gözlemlerini sunar. Kalenin göğe yükselmiş tepesinde nice eserler bulunduğu ve hiç hendeği olmadığına işaret eden seyyah, kalenin etrafının uçurum gibi cilalı kayalıklarla çevrili olduğuna dikkat çeker. Seyyah bundan başka Mardin toprağında bir kazaya bağlı, yüksek bir tepe üzerinde dört köşe, küçük bir sur olan Hatuniye Kalesi'nden bahseder. Kalenin Güney tarafında bir kapısı olduğunu, her tarafı yontulmuş taş ile yapılmış hoş bir kale olduğunu, içinde bir camii, yetmiş kadar temiz toprak ile örtülü, küçük yapılı evin bulunduğunu anlatır. Çarşısı, pazarı ve imareti olmayan bu kalenin yetmiş adet neferi ve yeteri kadar cephanesi olduğunu yine Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden öğreniyoruz.¹⁴⁰

4) MONSIEUR DE THEVENOT

Ardı ardına Türkiye, Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'yı gezen Thevenot, Doğu'ya ilk yolculuğunu 1655'te yaptı. Bu yolculuğuna ait anılarını 5 bölümlük bir eserinde anlatır. İkinci gezisine 1663'te başlar, Marsilya'dan gemiyle İskenderiye'ye geçer ve oradan Şam'a sonra Halep'e ulaşır. Halep'ten Urfa'ya doğru yol alır, sonra Mardin, Nusaybin ve Musul'a gider. Oradan kelek üzerinden Dicle'yi takiben Bağdat'a varır. Bağdat'tan sonra Hemedan'a oradan İsfahan'a geçer.¹⁴¹

¹³⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, çev; T. Temelkuran, N. Aktaş, M. Çevik, İstanbul 2006, s.392-393.

¹⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s.393.

¹⁴¹ İsmet Şerif Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, s.47.

Thevenot, ilgi duyduğu konularda sağlam bilgiler elde etmek amacıyla araştırmalar yapmış ve yetkili kişilerle görüşmüştür. Örneğin Fransız elçisiyle mft Hoca zade Efendi'yi ziyaret etmiş, müftünün Yunanistan eyaleti ve Hıristiyan tebaa hakkındaki görüşlerini öğrenmiştir. Thevenot, seyahatnamesinde kendinden önceki seyyahların gözlemlerinden de yararlanmış ve uğramış olduğu şehirlerin tarihleri hakkında bilgi vermiştir.¹⁴²

Thevenot, ikinci gezisinde ilkbaharda Musul-Urfa arasında bir kervanla yolculuk yapıyordu. Buraların kırsal kesimlerinde eski şehir kalıntlarına, kiliseleri ile birlikte terk edilmiş kasabalara, sürüleriyle birlikte Kürt ve Arap aşiretlerine rastlar. Eserinde İslami fetihten önce Musul ve Bağdat arasındaki bütün Orta Dicle vadisinde olduğu gibi Urfa, Mardin, Nusaybin, Musul bölgesinde Hıristiyan ve yerleşik Süryani dili ile konuşan bir halkın varlığına işaret eden seyyah, İslamiyet devrinde yavaş yavaş bu halkın kuzeyde (Urfa, Mardin ve Nusaybin) Kürt aşiretleri tarafından, güneyde (Musul-Bağdat arası, Dicle nehri boyunca) Arap aşiretleri tarafından asimilasyona uğradığını anlatır.¹⁴³

Seyyah Mardin'e vardığında ilk olarak kale hakkındaki müşahedelerini dile getirir. Mardin kalesinin çok güçlü bir kale olduğuna dikkat çeken seyyah, öyle ki, buradakilerin hem kaynak suyuna hem de su deposuna sahip olduklarından, Türklerin burası için hiçbir ordu tarafından alınamayacağını söylediklerini nakleder. Thevenot, Mardin şehrinin tarihini yöre halkından öğrenir ve onların anlattıklarına eserinde şu şekilde yer verir:

“Bu kalenin önünde yedi sene boyunca Timurlenk durmuştur ve onun altındaki ağaçların kesilmesine sebep olmuş (alınana kadar orada devam edeceğini onlara göstermek için) ve yenileri dikilmiş, bunların meyvelerini (rn vermeye başladıkları zaman) Garnizona göndermiş; ve kuşatılanların ellerinden gelenin en iyisini yapmaları için sanki Havva'nın stndenmiş gibi kendisine dişi köpeklerin sütünden yapılmış peyniri gönderdiler ki etkisi iyi oldu; ki koyunlarını tketmediklerine dair ikna olduğundan ve onları ümitsizce zorladığından ötürü, her ne kadar denediği diğer tüm kuşatmalarda başarılı olmuşsa da, kuşatmayı kaldırdı.¹⁴⁴

Thevenot'un eserinde nakletmiş olduğu bu olayın, Timur dönemi kaynaklarına bakıldığı zaman tam olarak gerçekleri yansıtmadığı ortaya çıkacaktır. Zira Mardin havalisi Timur tarafından iki defa istilaya uğramıştır. Bunlardan ilki 1394 senesine rastlamaktadır. İbn

¹⁴² Gülgün el-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, s.79-80

¹⁴³ Monsieur De Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1687, s. 1067, İsmet şerif Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gziyle Kürtler ve Kürdistan*, s.47-48.

¹⁴⁴ Monsieur De Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, s.47-48.

Arabşah'ın aktardığına göre; Mardin'deki Artuklu Sultanı Melik İsa, Timur'u zengin hediyelerle karşılamaya gider. Niyeti ona tabiiyetini bildirmektir. Fakat kaleyi isterse, daha önce kararlaştırıldığı üzere, kalenin ümerasının tasarrufunda olduğunu, bu nedenle onlara hükmü geçmediğini söyleyerek onu teslimine yanaşmamaktadır. Düşünüldüğü gibi, ikisi karşılaştığında Timur Mardin kalesinin teslimini talep edince, Melik İsa itirazda bulunmuş, bu sebeple de Timur önce Melik İsa'yı tehdit etmiş, bunun fayda vermediğini görünce de, şehri basıp işgal etmiştir. Kale halkı vergiye tabi tutulmuştur.¹⁴⁵ Nizamüddin Şami, bir müddet sonra Uluğ Bey'in dünyaya gelmesi haberi üzerine, Mardin halkının Timur'un affına uğradığını yazmıştır.¹⁴⁶ Timur'un ikinci defa Mardin'e gelişi ise bazı kaynaklarda 1401, bazı kaynaklar da ise 1402 olarak geçer. Thevenot'un ve diğer bir çok batılı seyyahın eserlerinde değinmiş oldukları Mardin'in Timur tarafından 7 yıl muhasara edildiği hadisesi ne dönemin ana kaynaklarında ne de tetkik eserlerde zikredilmemiştir. Dolayısıyla Thevenot, Le Gouz, ve Niebuhr'un bu konuda yanlış olduklarını söylemek mümkündür. Ancak Timur'un I. Mardin istilası ile II. Mardin istilası arasındaki sürenin yaklaşık 7 yıla tekabül etmesi, seyyahların Mardin'in 7 yıl kuşatma altında kaldığını zannetmelerine sebebiyet vermiş olabilir.

Mardin'den ayrıldıktan sonra Nusaybin'e geçen Thevenot, buranın ismini "Nisibin" olarak telaffuz etmektedir. Burada onun dikkatini en çok Nusaybin'i çevreleyen sular çekmektedir. 17. Yüzyıl seyyahı olan Thevenot'un Nusaybin'de akan sularla ilgili vermiş olduğu bilgiler, Ortaçağda buraya uğramış olan İbn Cübeyr ve İbn Battuta gibi seyyahların bilgilerini teyit eder niteliktedir. Seyyah, sularını Nisibin'e bırakan birbiri ardına en az on iki kanalı geçtiğini ve buranın ötesindeki köprü'nün kemerlerinden üçünü kullanılmaz hale getiren sulardan bahsetmektedir. Bu suyun dağlardan geldiğine işaret eden seyyah, suyun, Nisibin'e ulaşmadan evvel, suya ihtiyacı olan pamuk, pirinç ve diğer şeylerin ekildiği toprakların sulanması için birçok kanala bölündüğünü zikreder.¹⁴⁷ Ayrıca bu suyun çok ağır ve sağlıksız olduğunu öyle ki bir kişinin içine girmesi halinde hastalık riskini büyük oranda taşıdığını nakleder. Seyyah, yöre insanının esmer tenli olmasını ise bu kötü suda yüzmelerine bağlamıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ İbn Arabşah, *Acayib'ül Makdur Fi Ahbar-ı Timur*, İstanbul 1305, s. 48-50; Hayrünnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken yay., İstanbul 2007, s.62.

¹⁴⁶ Nizamüddin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lügal, TTK yay., Ankara 1987, s. 183.

¹⁴⁷ Monsieur De Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, s.47-48 (bkz, İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s.175, Ebu Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, s.337).

¹⁴⁸ Monsieur De Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, s.47-48.

Thevenot, eserinde Nusaybin’le ilgili ayrıca şu bilgileri verir:

“Eskiden Nisibin büyük bir kasabaydı; bu gün ise ekili bir alanla iki mahalleye ayrılmış durumdadır ve bu iki mahalle olağan bir köyü oluşturuyorlar. Bundan önce, Mar-Jacob’a adanan bir kiliseye sahipti (yani efendimizin kardeşi olarak bilinen Aziz James oluyor). Çok genişti fakat şu anda kapılarının kemerleri ile Suriyeliler tarafından duvar örülen ve evvelden onlar ile Ermenilerin bugün kutladıkları ayin yeri olan küçük yerinde başka görülecek bir şey yok ki (bence) bu kilisenin sonuydu.”¹⁴⁹

5) LA BOULLAYE LE-GOUZ

1623’te Fransa’da doğan La Boullaye Le Gouz, Fransa aristokrasisine sahip büyük bir seyyahtı. Avrupa’nın birçok ülkesi, Hindistan, İran, Yunanistan, Mısır ve Ortadoğu gibi coğrafyaları gezmiştir. Eseri kendinden sonraki seyyahlar için faydalı bilgiler içermektedir. Seyyahın 1668 veya 1669’da İsfahan’da öldüğü bilinmektedir. Seyahatname yazarımız, Paris’ten başlamış olduğu yolculuğunda Floransa ve Roma gibi Avrupa şehirlerini gezdikten sonra Konstantinapol (İstanbul), Amasya, Erzurum hattıyla Ermenistan’a varmış burayı gezdikten sonra İran’a geçmiş buradan da Hindistan’a doğru yol almıştır. Hindistan yolculuğundan sonra Ortadoğu’ya geçen seyyahımız, burada Kuzey Irak’ı gezdikten sonra Ninova’dan Mardin’e geçiş yapmış, Mardin’den sonra Diyarbakır, oradan da Halep, Suriye yoluyla Mısır’a geçmiştir.¹⁵⁰

Seyyah Mardin şehrini sultanın Asya Kıtasındaki en güçlü yeri olarak tanımlar. Mardin’in sanatsal olarak başka türlü güçlendirilmediğini, daha çok bir dağın tepesine ve bir kayanın üzerine inşa edilmiş olduğunu zikreder. La Boullaye, Timur Dönemi Mardin’i hakkında şunları dile getirir:

“eskiden fetihleri sırasında Timurlenk (ki Türklerin İmparatoru Beyazıt’ın zaferlerini kıskandı), kızgınlığına yenilip Asya’nın büyük bir bölümünü yağmaladı ve Mardin’e ulaştığında, her ne kadar yedi yıl boyunca bütün alanın efendisi olsa da onu ele geçiremedi. Çünkü bu yerin altı oyulamaz ve gıdaya sahip olduğundan alınamaz.”¹⁵¹

¹⁴⁹ Monsieur De Thevenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, s.47-48.

¹⁵⁰ La Boullaye Le-Gouz, *Les Voyages et Observations Du Sieurs De La Boullaye Le Gouz*, Paris 1657.

¹⁵¹ La Boullaye Le-Gouz, *Les Voyages et Observations Du Sieurs De La Boullaye Le Gouz*, s.338-345.

Resim 1: Le Gouz'un Mardin Gravürü (Les Voyages et Observations Du Sieurs De La Boullaye Le Gouz)

6) CARSTEN NIEBUHR

Danimarka uyruklu Alman Carsten Niebuhr, o zamanlar Danimarka Krallığının bir bölümünü meydana getiren Holstein vilayetindendi. Danimarka yetkililerince Arap, Hint, İran halklarının durumlarını, yaşama biçimlerini yalnız politik değil, bilimsel yönden de incelemek üzere görevlendirildi. “Arabistan ve Komşusu Ülkelerde Yolculuk” adı altında önce Almanca yayınlanan eseri, sonra Fransızcaya çevrildi (1780’de Amsterdam’da iki bölüm halinde). Esere güzel gravürler, yolları belirten coğrafi haritalar, yazıt taklitleri ve kıyaslamayı olanaklı kılmak için sınıflandırılmış şehir planları ile açıklamalar eklenmiştir.

Hindistan’dan Basra körfezi yoluyla dönen Niebuhr, İran’ın güneyindeki Şiraz ve Persepolin ile Arap tarafındaki Maşgat (Maşka)’ı ziyaret etti. Sonra Basra’dan inerek Bağdat’a vardı. Musul’a gitmek üzere yola çıkıp Kerkük, Altun Köprü ve Erbil’i geçti, daha

sonra Sincar'ın kuzeyinde (çölden) Nusaybin ve Mardin üzerinden Diyarbakır'a vardı. Diyarbakır'dan Urfa'ya bir dönüş yaparak Halep'e ulaştı.¹⁵²

1766 yılında Mardin'e gelen Alman seyyah Carsten Niebuhr'un (1733-1815) verdiği bilgiye göre, iskan edilmek istenen aşiretlerden Cihanbeyli 10 bin çadır, Milliler 11 bin çadır, Şakaki ise bin çadıra sahiptir.¹⁵³

Niebuhr'un, Musul'dan yola çıkan kervanında iki bin yük vardır. "1300 deve Kürdistan'dan yüklenen mazi, 120 deve Hindistan, İran, Bağdat ve Musul'dan yüklenen çeşitli keten bezleri, 45 deve kahve yüklüdü; geri kalan 500-600 yük ise katır, beygir, ve eşeklerle taşınmaktaydı". Bu mallar Halep, Mardin, Diyarbakır, Urfa ve Ermenistan'a götürülüyordu.¹⁵⁴

Niebuhr, Mardin'i yüksek ve oldukça dik bir kayalığın üzerine kurulu, bir zamanlar, kalesinin sağlamlığıyla ünlü bir şehir olarak tasvir etmiştir. Eski şehir surlarından tek tük parçalar kalan Mardin'in kalesinin de bir yıkıntı halinde olduğuna işaret eden seyyah, dar ve uzun olarak inşa edilen kalenin, şehrin hemen sırtındaki dik ve yüksek bir kayalığın üzerinde bulunduğunu, en sağlam yerinin ise en yüksekte bulunan köşesi olduğunu zikretmiştir. Niebuhr, dar yolda ilerledikçe sağda solda kule yıkıntılarının göze çarptığını belirtmiş, bunun yanında ana kaleye açılan giriş kapısının bir kısmının kayaya oyulduğunu, diğer kısmınınsa demirden yapıldığını; oyulmuş olan kısımda Hıristiyanlar zamanında yapılmış figürler bulunduğunu yazmıştır. Kalenin sağlamlığının temel nedenini kayaların çok dik olarak inmesine bağlayan Niebuhr, bu nedenle kalenin bazı kenarlarına sur bile örülmediğine ve evlerin buralara kadar inşa edildiğine dikkat çekmiştir. Kalede ayrıca su kaynağı olduğunu, fakat bunun yanında yağmur suyu biriktirmek için çok büyük sarnıçların da yapıldığını yine Niebuhr'un notlarından öğrenmekteyiz. Niebuhr, seyahatnamesinde Mardin'in ortaçağda Timurlenk tarafından kuşatıldığı bilgisine de yer verir. Bu bilgiyi, yöre halkının kendisine anlattıklarından aktarır: "*Kalelerinin sağlamlığını dile getirmek isteyen Mardinliler, Timurlenk'in kaleyi kuşattığı zaman çok uğraştığını, hatta burada incir ağacı ve üzüm bağları dikerek meyvelerinden bile yediğini ifade ediyorlar; Doğulu bir tarz olan bu ifadeyle kalenin kuşatmasının ne kadar uzun sürdüğünü anlatmak istiyorlar. Herhalde Timurlenk burada bulduğu incir ve üzümün tadına bakmıştır; ama kuşatma sırasında onun burada incir ağacı*

¹⁵²İsmet Şerif Vanlı, *Batlı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, (çev. M. Demirci), s.54.

¹⁵³ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1991, s.46

¹⁵⁴ İlhan Pınar, "Karsten Niebuhr'un Gözüyle 1760'larda Mardin ve Diyarbakır", *Tarih ve Toplum*, S.161, 1997, s.42.

ve üzüm bağları diktiğini düşünmek boşuna olur. Timurlenk şehri ele geçirdi ve yakıp yıktı”.¹⁵⁵

Niebuhr eserinde, Mardin’de bu kaleden başka Tercil kalesi ve Kaletü’l-Mara olmak üzere iki kale daha bulunduğunu; birincisinin şehrin surlarının hemen yanında, ikincisinin ise bir tepenin üzerinde olduğunu; fakat ikisinin de tamamen yıkıldığını zikretmiştir.¹⁵⁶

Seyyah, şehrin kurulu olduğu arazinin, işlenmesi kolay olan yumuşak kireçtaştan olduğu için şehirdeki evlerin birinci katlarının genellikle oyularak yapıldığını ve çatılarının kubbeli olduğunu belirtir. Bunun yanında evlerin teras şeklinde birbirinin üzerine inşa edildiğinden ötürü, alttaki evlerin çatılarının üstteki evlerin sokaklarını oluşturduğunu yazan Niebuhr, şehrin bütün evlerinin verimli Mezopotamya Ovası’na bakan manzaraları olduğunu zikreder. Kalenin içinde bir zamanlar iki yüzden fazla ev olduğunu, şimdiyse sadece seksen ev bulunduğunu belirten seyyahımız şehirdeki toplam hane sayısının üç bini geçmediğini; bu rakamın iki bine yakınında Sünni Müslümanların, geri kalanında ise Hıristiyanların yaşadığını, ayrıca, şehirde on Yahudi ailesi bulunduğunu yazar. Niebuhr, Mardin’de Müslümanların mescitleri dışında on camileri bulunduğunu; fakat bunlardan sadece iki tanesinde minare bulunduğunu, ayrıca Mardin’de kurucusunun adı olan Kasım Paşa adıyla anılan çok büyük bir binaya sahip bir medrese olduğunu; kurucusu tarafından her yıl medreseye 10.000 kuruş gönderildiğini anlatır.¹⁵⁷

Mardin’in iklimine de değinen Niebuhr, şehrin yüksek bir yere kurulmuş olduğu için havasının da temiz ve sağlıklı olduğuna, yazları serin, kış aylarında ise çok soğuk olduğuna değinir. Mardinlilerin ısınmak için sarındıkları kürkler yetersiz kaldığı zaman mangal yakarak ısındıklarını söyleyen Niebuhr, Türkiye’nin birçok yerinde olduğu gibi buradaki kadınların da bir çukurda yaktıkları ateşin çevresine toplanarak ve üzerlerine halı ve kilim örterek ısındıklarını dile getirir. Seyyah bu ısınma yönteminin çok kolay ve ucuz olduğunu, fakat halı ve kilimlerin kolaylıkla tutuşabileceğinden ötürü de çok tehlikeli bir yöntem olduğunu belirtir.¹⁵⁸

¹⁵⁵ İlhan Pınar, “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, s.43-44, bkz. Carsten Niebuhr, *Travels through Arabia, and other Countries In The East*, ing. çev. Robert Heron, c.II, London 1792.

¹⁵⁶ İlhan Pınar, “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, s.43-44, bkz. Carsten Niebuhr, *age*.

¹⁵⁷ İlhan Pınar, “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, s.43-44, bkz. Carsten Niebuhr, *age*.

¹⁵⁸ İlhan Pınar, “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, s.43-44, bkz. Carsten Niebuhr, *age*.

Niebuhr, Mardin’de ilkbaharda ne kadar çok yağmur yağarsa, insanların o kadar çok ürün beklentisi içine girdiğini, mayısın ortasından ekime kadar bir damla bile yağmur yağmadığını ve insanların bu süre içinde evlerinin çatılarında açık havada yattıklarını kaydeder. Şehirde yeteri kadar hem de çok lezzetli su bulunduğu işaret eden seyyah, şehrin aşağı kısmında ve çevrede çok güzel bahçelerin, özellikle üzüm bağları, armut, elma, badem ve fındık bahçelerinin bulunduğu dikkat çeker. Seyyah, Mardin’de “iccas” adı verilen çok ünlü bir erik yetiştiğinden öyle ki bu eriğin bir kısmının her yıl padişaha gönderildiğinden bahseder. Ayrıca, çevrede çok fazla ılgıncar (yabani kiraz) yetiştiğini, bundan dolayı bu meyvenin çekirdekleriyle Basra ve Halep’e yönelik ticaret yapıldığını, bu ticaretin Mardin’in önemli gelir kaynaklarından olduğunu zikreder. Niebuhr, burada bol miktarda üzüm yetiştirildiğini, bu üzümlerin dışarı satılıp şarap yapıldığını, bunun yanında bol miktarda arpa ve buğday yetiştirildiğini anlatır. Mezopotamya Ovası’nın çayırlarında otlayan hayvanlardan elde edilen etin lezzetine değinen Niebuhr, Mardin’de bulunan işliklerden (fabrika) bahseder ve bu işliklerin en iyilerinin keten ve pamuk ürünü işleyen fabrikalar olduğunu zikreder. Yine Mardin’de özellikle çevre şehirlere yapılan satışlar bakımından cam fabrikasının büyük öneme sahip olduğunu Carsten Niebuhr’un notlarından öğreniyoruz.¹⁵⁹

Bu ticari faaliyetlerin yanı sıra, şehirdeki ve civar köylerdeki dokuma tezgahları, Mardin’deki darphane, baş-hane, kırış-hane, boya-hane, boza-hane, debbağ-hane, şem’i-hane, ve susam yağı imalathanesi (mi’sara) gibi sınai tesisler Mardin’de hayli gelişmiş bir endüstrinin de mevcudiyetine işaret etmektedirler.¹⁶⁰

23 Nisan 1766’da Nusaybin’e uğrayan Carsten Niebuhr, burada hepsi kötü inşa olunmuş takriben 150 kadar ev olduğuna işaret etmiştir. Nusaybin kalesinden sadece birkaç eski yontulmuş taştan yapılmış binadan başka bir şey kalmadığını zikreden seyyah, civarının da bataklık olduğunu, bundan dolayı burada pirinç yetiştirildiğini belirtmiştir. Niebuhr, burada on iki ayaklı bir köprü, onun önünde ve şehir tarafında bir kule olduğunu dile getirdikten sonra burada bulunan Mor (aziz) Yakup kilisesinin taştan yapıldığını zikretmiştir. Seyyah, Nusaybin’in idari yapısını ise şu şekilde aktarmıştır: “*Nusaybin’i Mardin voyvodası tarafından tayin edilen bir bey idare eder.eskiden bir sancak olarak Diyarbekir paşalığına*

¹⁵⁹ İlhan Pınar, “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, s.43-44, bkz. Carsten Niebuhr, *age.*

¹⁶⁰ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.125.

*bağlı idi. Burada yolcular voyvodanın memuruna bac, Diyarbekir gümrük emininin bir adamına da gümrük resmi ödemek zorundadır”.*¹⁶¹

7) DOMENICO SESTINI

Floransa akademisinden İtalyan başrahip Domenico Sestini, 1781 ve 1782 yıllarında Dicle ve Fırat’tan geçerek İstanbul’dan Bassora’ya yolculuk yapmış, bu yolculuğu esnasında Mardin ve Nusaybin’e de uğramıştır. Akademisyen Sestini, yolculuğuna İstanbul’dan başlamış, buradan Nikomedyaya (İzmit), Bolu, Amasya, Tokat, Sivas, Keban ve Diyarbakır güzergahını takip ederek Mardin’e varmış, Mardin ve Nusaybin’i gezdikten sonra da Musul’a, oradan da Bağdat’a geçmiştir. Sestini’nin Mardin hakkındaki ilk müşahedeleri şunlar olmuştur:

*“Mardin kentini çevreleyen, tüf ve kireçtaşından oluşan bir dağın tepesinde, erişilmesi imkansız kadim bir kale halen varlığını sürdürüyor. Bir Yunan İmparatorundan kaldıkları düşünülüyor. Eskiden buralar Diyarbakır Paşasına bağlıymış. Son 50 yıldır ise Bağdat Paşasının yönetiminde. Mardin, kadim “Marde” isminden gelmekte. 41. kitabının 5. Bölümünde Giustino, Arsace V’in Mardelileri yendiğini anlatır. Son derece güçlü olan bu halkı, savaştan sonra Carra kentine götürmüştü. Bu halklar, Ermenistan hudutları dahilindeki Ptolomeus’tan ve Media’dan gelmektedir. Plinyus kendilerine Mardaniler demektedir. Ancak bunların, Media’daki Mardiler değil, Diyarbakır bölgesindeki bir başka halk olduğu düşünülüyor”.*¹⁶²

Sestini, Mardin’de Türkler, Kürtler, Araplar, Ermeniler, Keldaniler ve Jakobitlerin yaşadığını ve dolayısıyla Türkçe, Kürtçe, Ermenice, Keldanice ve Süryanice konuşulduğunu zikretmiştir. Burada yaklaşık beş bin kişinin yaşadığını söyleyen Sestini, Müslümanların kendilerine ait camileri, hamamları ve hanları olduğunu kaydetmiştir. Bunun yanında Katolik olan Keldanilerin bir kiliseye sahip olduklarını ve Diyarbakır’da bir piskoposlarının bulunduğunu belirtmiştir. Ermenilerin de aynı şekilde Katolik olduğunu ve kendilerine ait bir kiliselerinin bulunduğunu belirten Sestini, bunların piskoposlarının tüm doğu dillerini bilen, iyi düzeyde de İtalyanca ve Latince konuşan Ankara doğumlu Pietro Eleazaro olduğunu

¹⁶¹ Carsten Niebuhr, *Travels through Arabia, and other Countries in The East.*

¹⁶² Domenico Sestini, *Viaggio Da Constantinopoli A Bassora*, Paris 1786, s.113-115.

zikretmiştir. Sestini, ayrıca burada Jakobitlerin de Ermenilerle sık sık din kavgalarına tutuşan bir patriklerinin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁶³

Sestini, hem Diyarbakır'da hem de Mardin'de Şemsilere, yani güneşe tapanlar tarikatı mensuplarına rastladığını, bunların İsmail'in torunları olduklarının varsayıldığını kaydetmiştir. Şemsilerin kitabı veya sunaklarının olmadığına dikkat çeken Sestini, bunların güneşe dönüp ibadet ettiklerini, ancak bunun yanı sıra vaftiz olmak için jakobitlerin kilisesine gitmekten de geri kalmadıklarını zikretmiştir. Sestini, Mardin'deki Şemsiler hakkında şu olayı nakletmiştir: *“Bağdat fethinden dönen padişah IV. Murat'ın Mardin'in yakınlarında konakladığı ve buradaki halk hakkında bilgi aldığı anlatılmaktadır. Herhangi bir kitaba inanmayan ve Kuran'ı da bilmeyen Şemsilerin katledilmesine emir verdiği, Jakobit piskoposunun araya girip kiliseye gitmeleri şartı ile birçoğunu satın aldığı söylenmektedir. O zaman Şemsiler, iki arada bir derede bir halk olduklarını anlamışlar. Anlatılanlara ekleyebileceğim tek şey, öldüklerinde bir sopa , bir sikke, bir iğne ve biraz iplikle gömüldükleridir”*.¹⁶⁴

Mardin'in genel durumuna da değinen seyyah, burada içilebilen tek suyun sarnıçlarda bulunan ve bir nebze tuzlu olan su olduğunu kaydetmiştir. Her ne kadar iyi suyu bulunmasa da Mardin'de iyi fiyata çok şarap üretildiğine işaret etmiştir. Sestini, bu kentte “yl-başı” denilen bir hastalığın yaygın olduğunu, bunun yanı sıra, burayı düzenli olarak salgının da etkilediğini, özellikle Diyarbakır salgınında buranın çok zarar gördüğünü, kentteki sayısız boş dükkanın ise bunun en canlı kanıtı olduğunu belirtmiştir.

Mardin'in etrafının bağlar, bostanlar, kiraz, kayısı, şeftali ve diğer meyve ağaçları ile çevrili olduğunu kaydeden Sestini, burada “injaz” denilen, mor renkli yeşil ceviz büyüklüğünde bir erik bulunduğunu aktarmıştır. Seyyah, bu eriklerin olgunlaştıklarında kurutulup iyi bir şekilde muhafaza edildiklerini anlattıktan sonra bu eriklerin kuruduklarında çok lezzetli olduklarını, hatta öyle ki kentin padişaha bunları vergi olarak ödediğini, yılda bir sefer olmak üzere sarayın, bir ağasını yollayarak padişahın tüketimine özel bu erikleri aldırıldığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra burada çok miktarda dut ve butum denilen terebint ağaçlarının mevcut olduğuna işaret eden seyyah, bu ağaçların normal menengiçten daha iyi

¹⁶³ Domenico Sestini, *Viaggio Da Constantinopoli A Bassora*, Paris 1786, s.116.

¹⁶⁴ Domenico Sestini, *Viaggio Da Constantinopoli A Bassora*, s.116.

meyveler verdiğini ve bu meyvelerin Halep'e İstanbul'a ve diğer Arap ülkelerine de yollandığını zikretmiştir.¹⁶⁵

Mardin'in mimari yapısına da değinen Sestini, şehrin evlerinin, dağlardan çıkarılan beyaz kireç taşı ile imal edilmiş kare şeklinde rahat mekanlar olduğunu, üst kısımlarında açık bir teras bulunduğunu, yazın ve özellikle de Temmuz ayında insanların bu teraslarda uyduğunu kaydetmiştir. Buradan Urfa, Halep ve Diyarbakır'a kervanların gittiğine işaret eden seyyah, kentin ayrıca birçok başka kervanların da geçiş güzergahının üzerinde olduğunu, malların genelde, ipek ve pamuktan yapılmış şallar, kuşaklar veya başörtülerinden oluştuğunu belirtmiştir. Sestini, Mardin hakkında bu bilgileri sunduktan sonra Nusaybin'e geçmiş ve şunları kaydetmiştir:

“Perslerin istilasını engellemek için Septimiyus Severus'un kolonisi olan, filippo tarafından Mezopotamya'nın metropolü olarak anılan, Mygdonios nehrinin yakınında bulunması hasebiyle Yunanlıların Antiochia Mygdonia dedikleri, Masius Dağının eteklerinde bulunan büyük ve kalabalık kentten geriye pek bir şey kalmamış. Hermas olarak da bilinen Mygdonius nehri, Singara'yı geçip Cabbora'ya akmakta günümüzün Kerkisie'si olarak anılan Circesium'da Fırat'a dökülmektedir. Nisibin'i resmeden çok sayıda koloni madalyaları mevcuttur: Elagabalus, Giulia Paula, Alessandro Severo, Gordiano, Filippo, Otacilla.

*Roma imparatorları tarafından sevilen bir kenti Nisibis. Yunan imparatorları zamanında da büyük savaşlara sahne olmuş, Persliler ve Araplar arasında kıskançlık sebebi olmuştur. Ama artık, hemen hemen tamamı harabeye dönen bu yerde sadece Kürtler ve bir kiliseleri bulunan Nesturiler yaşamakta. Burada Aziz Yakup doğmuş. Mezarı, bir nebze tadilata uğrayan kilisede hala mevcut. İnsanlar şimdiki Makedonya ve Kürdistan'da kullanılan Makedon gysileri kullanıyor. Merak ettiğim, Büyük İskender'in buradan geçerken buraya Makedonları bırakıp bırakmadığı. Bunlar, giyim tarzını muhafaza etmiş olabilir. 16. Kitabında Strabone, buralara Mygdonia ismini verenlerin İskender'in Makedonları olduğunu iddia etmektedir. Buralarda, Halep ve Kayseri'ye doğru giden kervanların ödemesi gereken bir vergi yürürlükte. Bu vergileri Mardin yönetiminin bir vekili tahsil ediyor”.*¹⁶⁶

¹⁶⁵ Domenico Sestini, *Viaggio Da Constantinopoli A Bassora*, s.117.

¹⁶⁶ Domenico Sestini, *Viaggio Da Constantinopoli A Bassora*, s.125-130.

Harita 4: *Domenico Sestini'nin Gezi Güzergahı*

8) GUILLAUME ANTOINE OLIVIER

Antonie Olivier'in "Türkiye Seyahatnamesi" bir Avrupalının Osmanlı Devleti ile ilgili detaylı ve sürükleyici gözlemlerini ve incelemelerini içermektedir. Fransız bir doktor olan Olivier, Fransız Devrimi'nden sonra çeşitli amaçlarla, İstanbul'a Fransız Hükümeti tarafından bir heyetin başında gönderilmiştir. Eserin önemli bilgiler içermesinin yanında yazarının da akademik bir kimliğe sahip olması ayrıca göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim bu kimliği nedeniyle olsa gerek, ekonomik, sosyal, kültürel konularda oldukça bilimsel ve mümkün olduğunca gerçekçi veriler sunmaya dikkat etmiştir. Örneğin, coğrafya bilimi açısından çeşitli bölgelerin yerlerini tespit ederek haritaları düzeltirmiştir. Ayrıca gezdiği yerlerin özellikle bitki örtüsü ve zirai yapısı hakkında oldukça bilimsel veriler sunduğu görülmektedir.

Olivier, Anadolu topraklarından 18. yüzyılda iki kez, iki ayrı yerden geçmiştir. İzlediği güzergahlardan biri, gemiyle geldiği Celindro'dan (günümüzde Gazipaşa) Karaman, Konya, Afyonkarahisar, Kütahya, İznik, Hersek, Diliskelesi, Gebze, Kartal üzerinden

İstanbul; diğeri ise Halep'ten gelerek, Birecik, Şanlıurfa, Mardin ve Nusaybin üzerinden Musul idi.¹⁶⁷

Olivier, 1799 yılında uğramış olduğu Mardin'i eski ismi "Marde", yahut "Miride" olan, yüksekçe bir dağın tepesinde inşa edilmiş ve bu tepenin güney sırtlarında yer alan bir şehir olarak tanıtmaktadır. Şehrin 37 derece 19 dakika kuzey hattında bulunduğu bilgisini sunan seyyah, buradaki mümbit topraklardan ve Sancar dağlarından bahseder. Bu dağlarda dini inançları çok değişik, Mezopotamya'da yaşayan hiçbir halka benzemeyen Yezidiler hakkında bilgi verir. Seyyah daha sonra Mardin şehrinin tarihi hakkında şu bilgileri aktarır:

"Mardin şehri şimdi harap olmuş bir eski kalenin yanındadır. Bağdat Paşası bu duvarı yakın zamanda tamir ettirmiş. Mardinliler vaktiyle Timurlenk'in beş yıl süre ile şehri kuşatmış olduğunu, lakin zapt edemediğini söyleyerek iftihar ederler. Fakat bunda mutlaka bir yanlışlık vardır. Eski tarihçilere bakılırsa Timurlenk hiç zorluk çekmeden Mardin'e girebilmiştir. Burasını muhasara ederek zapt edemeyen Timurlenk değil Cengiz'in torunu Hülagu Han'dır. Cengiz'in ölümünden sonra Hülagu'nun hissesine miras olarak İran ile Mezopotamya düşmüştü. Hülagu Mardin'i XIV. Asrın ortalarına doğru kuşatmış, fakat zapta muvaffak olamamıştır.¹⁶⁸ Herhalde Mardin kalesi o zamanlarda çok daha iyi vaziyette, şehir halkı da şimdi olduğundan çok daha kalabalıktı. Mardin bütün genişliğine rağmen bir şehirden ziyade bir köyü andırıyordu. Şehirde ancak 3000 kadar Kürt ile beş altı bin Türk veya Arap, 1500 kadar Jacobite Ermeni, bir o kadar da Nesturi vardır. Nesturilerin patriği Antakya'da, Jacobite'lerinki ise Diyarbakır'da oturur. Mardin'de yirmi Yahudi ailesi vardır.

Mardin, vaktiyle padişah tarafından atanmış bir Voyvoda tarafından yönetilirdi. Sonraları Bağdat paşasının yetkisine verildi. O da buraya bir mütesellim tayin etti. Hayret edilen nokta neden Diyarbakır paşalığına bağlanmadı da normal yolla 150 lieue mesafedeki Bağdat'a bağlandıdır. Mardin'in Diyarbakır'a olan uzaklığı sadece 18 veya 20 lieuedir.¹⁶⁹

Mardin'de beş gün kaldığını yazan Olivier, bu sürenin kendisine çevreyi inceleme ve ilginç bitkiler üzerinde incelemeler yapma fırsatı verdiğini söyler. Buranın badem ve fıstık ağaçlarının çok olduğu bağlık bahçelik bir alan olduğuna işaret eden seyyah, Avrupa'da yetişen elma, armut, kiraz, erik gibi meyvelerin burada da bol miktarda yetiştiğini dile getirir.

¹⁶⁷ Ahmet Mümtaz Maden, "Olivier'ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul 2001, s.2.

¹⁶⁸ Mardin, ilhanlılar devrinde 1260'da Hülagu'nun oğlu Yaşmut tarafından sekiz ay muhasara edilmiştir (bkz. Katip Ferdi, Mardin Müluk-i Artukiyye Tarihi, nşr. Ali Emiri, İstanbul 1331, s. 34.

¹⁶⁹ Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, çev. Oğuz Gökmen, c.2, İstanbul 1991, s.126.

Mardin'in iklimine de değinen Olivier, buranın kışlarının çok sert, yazlarının ise çok sıcak geçtiğini belirtir. Olivier, ayrıca ovada pamuk, susam ve bol miktarda hububat ve arpa yetiştirildiğine değindikten sonra, bu şehrin ticaretinin pek önemli sayılamayacağını, zira Musul, Diyarbakır, Urfa, Halep ve Şam gibi ticaret merkezlerinin yolları üzerinde yer almadığını zikreder. Bunun yanında Mardin'in daha ziyade kuzeydoğudaki köylerin erzak ambarı niteliğinde olduğunu belirtir.¹⁷⁰

Mardin'den sonra Nusaybin'e geçen Olivier, burayı "Nizip" şeklinde telaffuz eder ve şunları aktarır:

"Nizip, eski bir uygarlığın harabelerini hala muhafaza etmektedir. Tahrip olmasına rağmen mermer bir zafer takının mevcudiyeti görülmektedir. Mimari bakımdan Roma izlerini taşıyor. Tarihçi Niebuhr, ile buradaki bazı Ermeniler bunun IV. Asırda bu şehrin piskoposu Saint-Jaques adına inşa edilmiş bir kilise olduğunu söylüyorlar ama biz buna katılmıyoruz. Biraz ötede mermerden beş sütun vardı, bazıları kısmen toprağa gömülmüş olan bu sütunların üstünde silinmiş Latince bir kitabeden burasının vaktiyle at yarışlarının da yapıldığı bir stadyum olduğunu sanıyoruz.

Nizip bu günkü durumda Bağdat paşasına bağlı olup Mardin mütesellimi tarafından yönetilmektedir. Görünüşü itibariyle kötü bir durumdadır. Çoğunluğu Kürt ve Arap olan halkın sayısı bini biraz geçer".¹⁷¹

Seyyah, Nusaybin'de kendilerini hayli telaşlandıran bir durumla karşılaştıklarını, Nusaybin'e bir günlük uzaklıkta bulunan bir Arap kabilesinin ayaklandığını ve iki kervanı soyduklarını aktardıktan sonra, kendilerinin de bu olaydan ötürü Nusaybin'den kolay çıkamadıklarını belirtir. Olivier, Nusaybin'den sonra Musul'a geçer.¹⁷²

¹⁷⁰ Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s.126.

¹⁷¹ Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s.127.

¹⁷² Guillaume Antoine Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, s.128.

Harita 5: Yeniçağda Mardin, Nusaybin, Hasankeyf Seyahatleri

→ Tavernier'in Gezi Güzergahı

→ Thevenot'un Gezi Güzergahı

→ Le Gouz'un Gezi Güzergahı

→ Niebuhr'un Gezi Güzergahı

→ Olivier'in Gezi Güzergahı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAKINÇAĞ'DA MARDİN VE ÇEVRESİNE UĞRAMIŞ OLAN BATILI SEYYAHLAR

Batı Hıristiyan aleminin önde gelen devletlerinin Osmanlı coğrafyasına olan ilgileri özellikle 18. Yüzyıldan itibaren hızlı bir şekilde artmıştır. Bunlar arasında bilhassa İngilizler başı çekmektedir. Değişik gerekçelerle Osmanlı coğrafyasını gezen İngilizler, ya seyahatleri sırasında ya da ülkelerine döndükten sonra gördüklerini ve duyduklarını kaleme almışlardır. Bu bakımdan özellikle 19. Yüzyılda İngilizlerin yoğunlaştığı Osmanlı toprakları arasında en önemli bölgelerden birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz havzası ile Doğu sınırlarıydı. Nitekim bu yüzyılda bölgenin pek çok değişik seyyah tarafından ziyaret edildiğini görmekteyiz. Bunların arasında misyoner teolog, diplomat, asker kökenli subay, doktor veya mühendis, arkeolog, biyolog ve antropolog gibi çok çeşitli alanlarda ihtisaslaşmış kişilerin olduğu göze çarpmaktadır. Bölge hakkında bilgi veren şahısların, sadece bölgenin iktisadi ve ticari potansiyeli hakkında değil, bunların dışında pek çok konu hakkında detaylı ve uzmanlık derecesinde bilgiler vermesi dikkate şayandır. İngilizlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu havzasında bulunan gayrimüslimler üzerinde ayrıntılarıyla incelemelerde bulunması ve bölgede yaşayan Müslüman Türk, veya Kürtler hakkında da çalışmalar yapması, hatta bu grupları en ince ayrıntısına kadar köy köy, kasaba kasaba bilgiler vermesi İngiliz hükümetinin bölge ile ilgili politikalarının oluşmasında mühim bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Bu bakımdan bölgeye gelen İngilizlerin seyahat notları ve raporları bölgenin sosyal, kültürel ve iktisadi yapısını da belli oranda aydınlatmanın yanında ülkelerinin politikalarına da ışık tutmaktadır.¹⁷³

¹⁷³ M. Alaaddin Yalçınkaya, "19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Batman ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, c.II, İstanbul 2009, s. 143.

1) HELMUTH VON MOLTKE

Helmuth von Moltke 26 Ekim 1800 tarihinde Meklenburg'un Parchim kasabasında doğdu. 1819 senesinde Danimarka ordusunda subay olmuştu. 1822'de Almanya hizmetine girdi, 1835-1839 yıllarında, II. Mahmut'un Padişahlığı esnasında Türk ordusunda askeri öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalıştı. 1840'ta Almanya'ya döndü ve az zamanda değerini gösterdi. Türk ordusu, Moltke'yi askeri öğretmen olarak Prusya'dan istemişti. Böylece Moltke kısa zaman için ayrılmış olduğu vatanını ancak dört sene sonra, 1839 yılı sonunda görebilecekti. Bu müddetin ilk iki yıl dört ayını İstanbul'da, Nizamiye askerini yetiştirmek ve harita almakla geçirdi. Bu arada kısa veya uzun süren memuriyetlerle Çanakkale, Bulgaristan, Dobruca ve Tuna Boyu'na gitmiş, İzmir'e de kısa bir seyahat yapmıştır. 1838'de Anadolu'yu boylu boyuna geçerek Toros ordusuna iltihak emrini aldı. Orada, Prusyalı istihkam Yüzbaşısı von Mühlbach'la birlikte Müşir Hafız Paşa'nın müşaviri olarak çalışacaktı. Moltke bir sene üç ay kadar Fırat ve Dicle havzasından hemen hemen hiç ayrılmadı. O vakte kadar adeta meçhul olan bu bölgenin haritalarını düzeltti, Garzan askeri hareketinde bulundu, nihayet Nizip meydan muharebesine iştirak etti.¹⁷⁴ Moltke'nin eseri bu bölgeden çeşitli kişilere göndermiş olduğu mektupların toplanması sonucu meydana gelmiştir. Dicle üzerinden Musul'a kadar kelek ile yolculuk yapan Moltke, Çalışmamızın konusu olan üç kentten Hasankeyf ve Nusaybin'e uğramış, ancak eserinin bazı yerlerinde dolaylı olarak Mardin'den de bahsetmiştir. Moltke'nin yolculuk güzergahı Diyarbakır üzerinden Hasankeyf, Cizre ve nihayetinde Musul şeklinde olmuştur.

Moltke, Hasankeyf'i yamaçlarına nehirde yukarı bir patikanın tırmandığı yüksek bir kayanın üzerine kurulu, garip manzarası olan bir şehir olarak tasvir etmiştir. Buranın aşağısında tahrip edilmiş eski bir şehir bulunduğunu, şehirde gözüne çarpan tek tek minarelerin eskiden burada cami ve evlerin bulunduğunun kanıtı olduğunu zikretmiştir. Şehir halkının, geçilebilir tarafını bir surla tahkim etmiş oldukları kayalığa sığınmak zorunda kaldıklarının altını çizen Moltke, dar, kayalık boğazda yukarıdan aşağı yuvarlanmış olan büyük taş kitlelerine rastladığını, bunların içinin halk tarafından oyulup mesken haline getirildiğini vurgulamıştır. Bu döküntülerin, çarşısı bile olan, küçük ve düzensiz bir şehir haline geldiğini belirtmiştir. Hasankeyf'te Moltke'nin dikkatini en çok çeken unsur şüphesiz Dicle nehri üzerindeki köprü olmuştur. O, bu cüretkarane eseri, eski Ermeni krallarına mı, Rum imparatorlarına mı yoksa, daha muhtemel olarak halifelere mi mal edeceğine karar

¹⁷⁴ Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, çev. Hayrullah Örs, TTK, Ankara 1960, s.7-10.

verememiştir. Moltke, son olarak Hasankeyf'in alt tarafında bulunan araziye vahşi ve güzel bulunduğunu vurgulamış, daha sonra kükürtlü pınarların ısıttığı bir mağaranın önünden geçtiklerini ve ertesi gün çepeçevre etrafını Dicle'nin bir kolunun sardığı Cezire (Cizre) ye vardıklarını zikretmiştir.¹⁷⁵

Nusaybin'e de uğramış olan Moltke, burada hafız Paşa tarafından (muhtemelen 1830'larda) bir süvari kışlası yaptırıldığını ve bunun muhafazası altında şehirle yakınlarındaki köylerin yeniden geliştiklerini belirtmiştir.¹⁷⁶

2) M. J. SAINT-MARTIN

Ermeniler hakkında bilgi toplamak amacıyla bölgeye gelen Saint Martin, Mardin ve Nusaybin'e de uğramış ve şu bilgileri aktarmıştır:

“Merdin, Süryanice Mardin veya Marda, Arapça Mardin; bu kent, Nusaybin'in kuzey-batısında dağın tepesinde bulunan bir kalenin içine inşa edilmiştir. Ptoleme ondan Marde diye bahseder ve Asur'da yer aldığını söyler; Theophylacte Simocatta'da ve Menander Protector'da Mardes veya Mardis diye geçer: Menander Protector, bu kenti Nusaybin'den üç günlük mesafesinde olduğunu yazar. Amid başpiskoposluğuna bağlı bir piskoposu var; Bağdat paşalığına bağlı ve Kuzey uçta bulunmaktadır. Hala orada ikamet eden insanlar var. Eskiden Amid Paşalığına bağlıydı.

Nusaybin, Mardin'in güneyinde bulunan bu şehre Ermenicede Medzpin, Süryanicede Netsibin, Arapçada Nesibin, Halk Ermenicesinde Nesebin denmektedir. Muhtemelen İskender'in Asya'yı istila etmesinden önce de var olan bu kent, Makedonyalılar tarafından Antioche de Mygdonie olarak bilinmekteydi. Romalıların kuşattıkları Tigrane'in ikamet ettiği yerd. Ermenilere göre Arsacide hanedanının başlangıcından beri –yani M.Ö. 149'dan M.S. 14 yıla kadar- bu kent krallarının ikamet ettikleri yermiş. Kral Sanadrug, 55 yılında buraya dönmüş ve 79 yılına kadar orada ikamet etmiştir; sonra Ermenistan'ın eski başkenti olan Arnavir'e yerleşmiştir. Nusaybin daha sonra Romalıların ve Jülien Apostat'ın ölümünden sonra İranlıların eline geçmiştir; Romalıların bu kenti tekrar almak için sarf ettikleri bütün çabalara rağmen uzun bir süre İranlıların egemenliği altında kalmıştır. Daha sonra Muhammed'in halefleri tarafından fethedilmiş ve çok sayıda Arap, İranlı, Türk ve Kürt

¹⁷⁵ Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s.184-185.

¹⁷⁶ Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, s.192, Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.59.

*beylerinin eline geçmiştir. Şu anda tamamen harabe halinde bulunan bu kent Mardin sancağına bağlı ve Bağdat paşalığı toprakları içinde bulunmaktadır. Eskiden Amid paşalığına aitti ve bağımsız bir sancağın yönetimindeydi”.*¹⁷⁷

3) ADRIEN DUPRE

Fransız Adrien Dupre, 1807, 1808 ve 1809 yıllarında İran’ın gelenek, görenek ve ticareti hakkında bilgi sahibi olmak için İstanbul’dan başlayarak İran körfezi ve Erivan sonuna kadar devam eden, Anadolu ve Mezopotamya topraklarından geçen bir gezi düzenlemiştir. O, bu seyahati esnasında şehirlerimizden Mardin ve Nusaybin’e de uğramış ve bu kentler hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Dupre, İstanbul’dan başladığı seyahatinde Amasya, Tokat, Sivas, Ergani-Maden, Diyarbakır güzergahını kullanarak Mardin’e varmış , buradan da Nusaybin’e daha sonra Musul’a geçmiştir.

Dupre, eserinde Mardin’le ilgili olarak öncelikle isminin menşei hakkındaki rivayetlere değinir. Mardin’e “Marde” denildiğini eski Yunan coğrafyacılarından naklen, zikrederek bu kelimenin menşeinin muharip bir kavim olan Marde’lerle ilgili olduğunu yazar. Daha sonra şu şekilde devam eder: *“Bazı yazarlar, uzun süre önemsiz olan bu kentin İranlı General Charmagan tarafından 1236 yılında yıkılan Nusaybin (Nissibin) halkı için sığınak işlevi görerek büyüdüğünü iddia ediyorlar. Yine aynı yazarlara göre şehir, “Manboud” adını taşıyordu. Kürtçe dilinde anlamsız, aptal insan anlamını taşıyan Mardin adını aldı, çünkü kayalar üzerinde kent kurmayı düşünenleri deli olarak görüyorlar. Öyle sanıyorum ki bu sonuncu görüş asılsızdır. Bu yerin durumu, doğuluların hayalinde abartmalı veya gülünç fikirlerin doğmasına yol açmıştır. Ciddi bir şekilde, Timur’un uzun süre boyunca Mardin’de tutulduğunu ve ordusunun dikmiş olduğu bağ meyvesini yediğini yabancılara anlatırlar”*.¹⁷⁸

Mardin’in görüntüsü hakkında bilgi veren Dupre, buranın kaya yamacında kurulduğunu, girintili çıkıntılı bir şekli olduğunu ve bir amfi görünümünde olduğunu zikretmiştir. Şehrin, zamanında Bağdat paşası olan Süleyman tarafından restore edilen surlarla çevrili olduğuna işaret eden seyyah, toprak için çok dar olduğundan özel düzeneklerin orada kullanıldığını belirtmiştir. Süleyman’ın selefi olan Ali Paşa’nın ölümünden beri, kent sakinlerinin Kürt

¹⁷⁷ M. J. Saint-Martin, *Memoires Historiques Et Geographiques Sur L’armenie*, Paris 1818, s.160-162.

¹⁷⁸ Adrien Dupre, *Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, I, Paris 1819, s.78.

akınlarından duydukları korku ile gece boyunca nöbet tuttuklarını ve geleneğe göre durmadan şarkı söyleyerek ateş ettiklerini de yine Dupre'nin notlarından öğrenmekteyiz.¹⁷⁹

Dupre, Mardin'in Musul'la beraber 1516 yılında I. Selim tarafından Osmanlı yönetimine dahil edildiğini, bu dönemden beri, Mardin'in son Bağdat paşası olan Mehmet dönemine kadar bazen Diyarbakır ve bazen de Bağdat paşalığına bağlandığını zikretmiştir. O zamandan itibaren ise Mardin'in Bağdat paşalığına bağlı olduğunu ve genel vali tarafından buraya voyvoda sıfatı ile bir kumandan tayin edildiğini belirtmiştir. Dupre, Mardin'e uğradığı 1807 yılında şehrin sadece üç kapıya sahip olduğunu, bunlardan ilkinin Muş kapısı, ikincisinin Vairi kapısı, üçüncüsünün Ser kapısı diye adlandırıldığını, dördüncü kapının ise duvarla örtülmüş olduğunu anlatmıştır. Ayrıca seyyah, hepsi de rahat olan Mardin evlerinin beyaz kalker taştan inşa edildiğini, hemen hemen hepsinin kare şeklinde olduğunu ve şarktaki bütün ülkelerde olduğu gibi bir terasın hepsini kapsadığını vurgulamıştır.¹⁸⁰

Mardin'in demografik yapısına da değinen Dupre, şehrin nüfusunun 27.240 kişiden oluştuğunu; bunların 20.000'inin Türk, 3200'ünün Jakobit(Yakubi), 2000'inin Katolik Ermeni, 40'ının Ortodoks Ermeni, 400'ünün Keldani, 800'ünün Yahudi ve 800'ünün şemsi olduğunu belirtir ve şu şekilde devam eder: *“şemsi adı verilen ve güneşe tapanlar İsmail'den geldiklerini söylerler. Tapınak ve kitapları yoktur. Onların ibadeti sadece güneşin önünde diz çökmekten ibarettir. Onların tümü, Araplar gibi yer altındaki inlerde yaşarlar. Bu dar yere girmek için çok küçük kapıdan geçmek üzere dört veya beş merdiven inmek gerekir. Jakobitler (Yakubiler), önemli gelirden yararlanan bir papaza sahip: sadece kendi mezhebine ait kişilerden oluşan ve şehrin güney batısında iki saatlik mesafede bulunan bir köyden alır. Keldaniler, Diyarbakır papazına bağlıdır ve Ortodoks Ermeniler sadece iki din adamına sahiptir. Kentin Katolik Ermeni sayısına, Mardin'in üç mil uzağında bulunan ve Taler men adı verilen büyük bir köyün nüfusunu eklemek gerekir. Buranın yakınında, Fırat'a dökülen ve “baboul” adı verilen çok balıklı bir ırmak akar. Ermenilerin Ovakan Talban adında bir din adamı var, yıllar boyunca Roma'da eğitim görmüş ve İtalyancayı çok iyi konuşur”*.¹⁸¹

Dupre, Mardin ikliminin sağlıklı olduğunu, ancak göz hastalıklarının çok olduğunu ve bazen kırıcı bir hastalık olarak kendini gösterdiğini yazar. Seyyah buna ek olarak halkın

¹⁷⁹ Adrien Dupre, *Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, s.78-79.

¹⁸⁰ Adrien Dupre, *Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, s.78-80.

¹⁸¹ Adrien Dupre, *Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, s.80-83.

“alep” adı verilen sivilcelerden kurtulamadığını söyler. Burada sadece sarnıç suyu içildiğini ve yeterince yağmur yağmadığı zaman, büyük bir kıtlık hissedildiğini, bahçeler, bağlar ve meyve ağaçlarının Mardin etrafından hiç eksik olmadığını, “malep” adı verilen bir meyve ve kokulu yaprağı olan bir ağacın ve tuzlanan küçük fıstık türünün burada yetiştirildiğini yine Dupre’nin notlarından öğrenmekteyiz.

Mardin hakkında bize ayrıntılı bilgi veren Dupre, buranın endüstrisine de değinir: ithalat ticaretinin, perde, kırmızı böceği, çivit, ipek, hırdavat ve saten ile sınırlı kaldığına işaret eden seyyah, ihracatın ise daha yaygın olduğuna vurgu yapar. Dupre, gömleklik bez imalatında kullanılan beyaz renkli pamuğun ihracatın en önemli ögesi olduğunu söyledikten sonra, bu gömleklerin Kayseri, Halep, İzmir ve diğer çeşitli yerlere gönderildiğini yazar. Bunun dışında astarlar için bezler, boyalı ipek havlular, pamuk ve ipekten çok güzel yastık örtüleri imal edildiğini, bunların Musul ve Bağdat üzerinden Hindistan’a kadar taşındığını ve bunların büyük ticari meta olduğunu, vergilerin ise bir at yükü başına sadece birkaç kuruş olduğunu yine Dupre’nin eserinden öğreniyoruz.¹⁸²

Mardin seyahatinden sonra Nusaybin’e geçen Dupre, burayla ilgili ilk olarak; büyük ve kalabalık Nusaybin’den geriye yoksul ve zavallı bir köy kaldığını, bu kentin, Septieme-severe zamanında bir Roma kolonisi olduğunu ve Parthes (Pers?) saldırılarını durdurmak için inşa edildiğini zikreder ve şunları ekler: *Aleksandr-Severe zamanında, Mezopotamya metropollerinden bir tanesi idi. Orada bir Makedonya kolonisi yerleştirenlerin yuna imparatorları olup olmadığı kesin şekilde bilinmemektedir. Strabon’a göre Büyük İskender askerleri orada yerleşti ve bu bölgeye ve Nusaybin’e “Mygdonius” veya “Hermas” akarsuyu yakınlığından dolayı “Mygdonius Antakyası” adını verdiler. Bu akarsu, bu şehrin kuzeyindeki akarsudan iner, şehir yanından geçerek Circesium ve bugün Kerkisye duvarları altında Kabora ve daha sonra Fırat’a dökülür. Suyu çok iyi olmayan bu ırmak şehir girişinde bir köprü altından geçer ve “Pladjale” adını alır. Daha eskilerde “Knez” adı verilen bir su akıntısı vardı. Bu akıntı bu gün kurumuştur. İddia edildiğine göre bu sudan içenler ölüdü. Bu kentin görüntüsü bunaltıcıdır. Orada oturanlar soluk tenli ve şişkin gözlüdür. Arpa ve has buğday yetiştirirler ve meyveler çevre tepeler üzerinde olgunlaşır. Nusaybin’de sadece yıkıntılar görünür ve bunların ortasında birkaç Kürt ve Ermeni evi bulunur. Ermenilerin bir kilisesi var. Nusaybin Saint-Jacques ile övünür ve hemen hemen yıkıntı olan bir tapınakta onun mezarı gösterilir. Kentin doğusunda sadece kulesini gördüğüm bir kale vardır.*

¹⁸² Adrien Dupre, *Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, s.80-83.

Nusaybin Bağdat paşasına bağlıdır. Paşa kent yönetimini Tair adı verilen bir Arap şeyhine verir.söz konusu şeyh değişik yerlerde kamp kurar ve bu kentte, kendisi yokken geçen kervanlardan yol parası almakla görevli bir Kürt vekil bırakır. Bu yönetici hırsızların dadandığı yolların güvenliğini garantilemek için tayin edilmiştir”.¹⁸³

4) JOHN MACDONALD KINNEIR

Kinneir, 1813 yılında yolculuğuna Viyana'dan başlamış daha sonra Macaristan ve İstanbul üzerinden Anadolu'ya geçiş yapmıştır. Eskişehir üzerinden Latakia ve Kıbrıs'a giden Kinneir, buradan Kelendri (Aydıncık) ve Karaman güzergahıyla İstanbul'a geri dönmüştür. İstanbul'dan Samsun'a geçen seyyah, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Siirt güzergahını takip ederek Mardin'e varmıştır.

Kinneir, “eski Roma yeri” olarak tarif ettiği Mardin’i tepe noktası harabeye dönmüş, olan bir kale ile çevrili, yalçın ve kayalık bir dağın güney kesiminde yer alan, kaleden başlayan tepenin yüzü boyunca uzanan, yarım ay şeklinde, yaklaşık iki buçuk mil uzunluğunda daire şeklinde bir taş duvar ile çevrili kent olarak betimlemiştir. Evlerin bir Türk şehri için iyi inşa edildiğine işaret eden seyyah, bunların pek çoğunun eski zamanlardan kaldığına değinmiştir. Kinneir, Mardin valisinin Voyvoda yetkisine sahip olduğunu ve Bağdat paşası tarafından atandığını söyledikten sonra yerleşik halkın Türklerin, Arapların, Süryanilerin, Nesturilerin, Katoliklerin, Ermenilerin, Yahudilerin, ve Yakup dininden olanların bir karışımı olduğunu belirtmiştir. Burada ayrıca yüze yakın ateşperest aile olduğu bilgisini sunan Kinneir, bunların esrarlarını derin bir sır olarak tuttıklarını ve Yezidilerde olduğu gibi, ölümlerini akbabalar tarafından parça parça edilsinler diye bir kulenin tepesinde sergilediklerini zikretmiştir.¹⁸⁴

5) WILLIAM FRANCIS AINSWORTH

5 Kasım 1807’de Exeter’de doğan William Francis Ainsworth, İngiliz doktor, yerbilimci, coğrafyacı ve gezgindir. Ainsworth, dönemin entelektüel bir İngiliz ailesinden geliyordu. 1827’de Edinburgh Üniversitesi’nde okuduktan sonra 1829’da aynı üniversitede yerbilim dersleri vermeye başladı. aynı yıl Journal of Natural and Geographical Science’in başına

¹⁸³ Adrien Dupre, *Voyage en Perse, fait dans les annees 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, s.80-83.

¹⁸⁴ John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan In The Years 1813 and 1814*, London 1818, s.433.

geçti. 1835 ila 1837 yılları arasında Anadolu'yu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu dolaştı. Anadolu ve Fırat havzası üzerine gezi, not ve gözlemlerini İngiltere'ye döndükten sonra 1838 yılında yayımladı.

Ainsworth, Suriye gezisinden sonra Birecik, Urfa hattını takip ederek Mardin'e varmış buradan da Nusaybin'e ve daha sonra Musul'a geçmiştir.

Seyyah ilk olarak Mardin halkının çok karışık yapılı olduğuna ve büyük bir bölümünün Hıristiyanlardan oluştuğuna dikkati çekmiştir. Burada her tarikatın birbirlerine karşı güçlü hasımlığı olduğuna işaret eden Ainsworth, bunların başında Süryaniler ve Süryani Katoliklerin geldiğini vurgulamıştır.¹⁸⁵ Ainsworth, bundan başka Mardin hakkındaki müşahedelerini şu şekilde dile getirmiştir:

*“Mardin'in görünüşü ki gerçekten Mezopotamya'nın Quito'su olarak adlandırılabilir, iyi tasavvur edilebilecek en etkileyici şeydir. Sadece harita üzerinde ayaklarının dibinde uzanmış olarak duran ekili alanın neredeyse sonsuz genişliği değil, ne de sayısız köyü ile tepecikleriyle süslenmiş olan ve uzaktan gitgide küçülerek köstebek tepeciklerine dönüşen, fakat ayrıca ağaçlarla veya nehirlerle neredeyse aralıksız düz arazinin genişliğinin enginliği ve büyüklüğü, çoğu için aşamalı olarak ufkun nihai eşiğine doğru göze batan ki orda her şey belli belirsizdir, ve burasıdır ki uzak mesafeye yerleşen izleyicinin en yüksek yeridir. Mardin yakınında, Suriye piskoposunun merkezi olan Sari Cami (Der-i Zafaran) vardır ve bazı yazarların Abulfaraqius'u olan Abu'l-Faraj'ın gördüğü yerdir. Bu büyük adam bu manastırda, kendi zamanının ve geçmiş zamanların başlıca tarihi, siyasi ve dini olayların el yazması kaydını muhafaza etmeye adanmış tarihi bir çalışmaya başladı ve bunu, takip edecek piskoposların kendi dönemlerinde de bunu devam ettireceklerinin anlayışıyla vasiyet olarak manastıra bıraktı. Aynı zamanda olan u tarih bölümlerinden bazılarının ilginç ve bir o kadar da yerel tarihleri sunacaklarını düşlemek kolaydır çünkü her insan yaşadığı dünyayı, herkesin dünyasını beğenir; ancak hala böyle bir kitabın tercümesi değerden ve eğlenceden noksan olamaz”.*¹⁸⁶

Mardin'den sonra Nusaybin'e geçen Ainsworth, buranın eski haline nazaran harap bir durumda olduğunu belirtmiş ve burada modern fakat bakımsız ve harap Süryani Kilisesinin

¹⁸⁵ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, s.115.

¹⁸⁶ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, s.115-116.

içinde birkaç çok güzel şekilde oyma frizle süslü daha eski yapıların kesme taşları ile yapılmış iki dik sütunun varlığından bahsetmiştir.¹⁸⁷

6) ASAHEL GRANT

Asahel Grant, 1839-1844 yılları arasında Van, Diyarbakır, Harput, Mardin ve Musul gibi önemli yerleşimleri ziyaret ederek, halk arasına girmiş ve bölgede kurulabilecek misyoner örgütü için incelemeler yapmıştır. Asahel Grant'ın bu seyahate çıkmasının nedeni Doğu'daki Nesturileri tespit etmektir. Grant'ın çalışmaları sonrasında, 1841'de "Hakkari Misyonu" kuruldu.

Grant, Mardin'de iki ay geçirmiş ve burada Nesturilerin kalıp kalmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Burada geçirmiş olduğu süre içerisinde ilk başlarda Hıristiyan olmalarından ötürü kendilerine ön yargıyla yaklaşıldığını ancak daha sonra vali, kadı ve müftü başta olmak üzere bütün halkla dostluk ve güven ilişkisi kurduklarını belirtmiştir. Grant, burada zorluklar ve tehlikeler içerisinde, uzun ve sabırlı bir araştırmadan sonra Kürt dağlarının batı yakasında geriye hiçbir Nesturi kalmadığını öğrendiğini vurgulamış, daha önce burada ikamet eden Nesturilerin hepsinin ya Katolik olduklarını ya da başka yerlere gitmiş olduklarını belirtmiştir.¹⁸⁸

7) JAMES SILK BUCKINGHAM

1827'de yolculuğuna Halep'ten başlayan Buckingham, buradan Urfa'ya, Urfa'dan da Mardin'e geçmiştir. Buckingham, seyahatnamesinde Mardin'i anlatırken evvela buranın tarihine değinmiştir. Özellikle Mardin'in ortaçağ dönemi ile ilgili bilgiler sunmuştur. Seyyah, Mardin tarihi ile ilgili şu bilgileri kaydetmiştir:

"Mardin, bazı yazarlara göre, eski Marde veya Miride olup adı haricinde kendisinden çok az şey biliniyor. 796 Hicri yılında şehir, Timurlenk tarafından ele geçirilip yağmalanmış fakat kalesi o tarihte aynı ordunun uzun süren kuşatmasına dayanacak kadar güçlü olup bir süre sonra onları kuşatmayı kaldırmaya zorlamış. Ancak bu fatih en sonunda kendisini hem şehrin hem de kalenin efendisi konumuna getirmiş ve burayı komuta eden Sultan El Melik el

¹⁸⁷ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, s.118.

¹⁸⁸ Asahel Grant, *The Nestorians or The Lost Tribes*, London 1841, s.21-23.

Daher'i esir almış; her ne kadar İbn Arapşah'ın bildirisine göre kendisini serbest bırakmışsa da. Cengiz Han'ın büyük oğlu olan Hülagu, Moğol İmparatorluğunun paylaşımı esnasında Pers'in idaresiyle sorumlu olup on dördüncü yüzyılın ortalarına doğru Mardin'e saldırdı ancak Assemani'nin bildirisine göre başarısız olmuş. Fakat bugünkü Türklere Osmanlılar adını veren Osman Bey, yirmi yıllık bir süreden sonra M.S. 1326'da sona eren hükümlerini esnasında kendisini bu yerin efendisi yapmış. De Haiton'un ilk seyahatlerinde, bu yer Meradin adı altında not düşülmüş ve o tarihte, çok iyi tatar yayı kullanicısı olup yerel dilde kordinis veya belki Kürtler olarak adlandırılan sarazenlerin ırkından gelenlere yerleşik olduğu söyleniyordu. Aynı zamanda kendi olağan adlarına ek olarak doğum yerleri olan bu yerin adıyla anılan, Mardini, birçok İslam yazarı yetiştirmiştir; ve Seyahatleriyle çok tanınmış olan Pietro Della Valle'nin ilk karısı olan Bayan Mania Gwerida'nın doğduğu yer olarak da bilinir. Mardin, aynı adı taşıyan uzun bir sıranın yaklaşık olarak merkezinde olan yüksek bir tepenin üzerinde bulunuyor. Gelenek derki birkaç yüzyıl evvel, düzlüklerin bir Kürdi komşularının akınlarına karşı korunmak için buraya evini yerleştirmiş. Bu tepeler arasında sürülerinin başıboş koyunlarını aramakta olan bazı kadınlar ikametinin yerine varırken erişimi fevkalade zor olan bir noktaya herhangi bir insanın yerleşmesine ikna edebilecek dürtü karşısında şaşırmışlardı; ve kedisıyla konu hakkında yapılan bir görüşmede, kendisini Kürdi'den Arapça'ya çevrildiğinde, "Rajul-Majnun" veya bizim İngilizcede söyleyeceğimiz "deli adam" anlamına gelen "Mare-deen" olarak adlandırdılar".¹⁸⁹

Buckingham, bu bilgileri verdikten sonra, Mardin'in, üzerinde yer aldığı tepelerin neredeyse tümünün zirveleri oluştukları malzeme olan ve zirvelerinden kısa bir derinliğe kadar uçurumlara parçalanan ve buradan toprağın dik ama yumuşak bir inişi oluşturarak böylelikle tepelerinde kalmış olan kale kitlelerinin uzaktan bakıldığında yükseğe yapılmış müstahkem mevki gibi görünmelerini sağlayan büyük kitleli kireç taşı kayasına sahip olduklarını zikretmiştir. Mardin kalesinin inşasında da bundan avantaj sağlandığını ve bunun sadece çepeçevre dikey uçurumdan yükseltilmiş bir duvar olup erişimini fevkalade zor olduğundan bahsetmiştir. Buckingham, aşağıdan bakıldığında Mardin Kalesi'nin mimari anlamda İslami bir çalışma gibi görüldüğüne ve yapay savunma olanaklarından ziyade onun doğal konumuna göre muhteşem olduğuna dikkat çekmiştir. Seyyah, Mardin şehrinin kalenin altında daha çok bu tepenin doğu ve güney kesimlerinde inşa edilmiş ve her iki tarafından aşağı yönde giden bir duvarla çevrili olup aşağıdaki şehrin önünden geçtiğini, kale dahil tüm

¹⁸⁹ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827, s.333-336.

devrenin iki milden biraz fazla olduğunu ve dayandığı toprağın doğasından ötürü oluşan biçimin düzensiz olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁰

Mardin'in mimarisiyle ilgili bilgi veren Buckingham, kentin evlerinin Roma tiyatrosundaki koltuklar gibi birbirinin üstünde sıralanmış şekilde yerleştirildiğini, aynı nedenden ötürü tepe tarafında yandan geçen sokakların birçok teras veya geçitten oluştuğunu bildirmiştir. Bunların daha küçük yan kavşaklarının Malta'daki benzer çapraz sokaklar gibi tam anlamıyla katlar arası merdivenler olduğuna dikkat çekmiştir. Her ne kadar bazıları iyi duvar işçiliğine sahip olsa da, Mardin'deki evlerin taştan inşa edildiklerine, genellikle küçük ve aksesuarsız olduklarına işaret etmiştir. Buckingham ayrıca buradaki terasların tamamının düz olduğunu ve üst katların kaldırım avlularında akşam yemeklerinin şölenlerine veya yaz aylarında geceleri uyumaya yarayan geniş tahtadan zeminlerin etrafa dizildiklerini kaydetmiştir.¹⁹¹

Mardin'de sekiz tane cami olduğuna dikkat çeken Buckingham, bunlardan beşinin çok küçük ve dikkate değmediğini kalan üç tanesinden ise sadece bir tanesinin büyük olduğunu vurgulamıştır. Ancak seyyah, bunların arasında, kapılarında ve camlarında bugüne kadar görmüş olduklarıyla kıyaslanamayacak kadar zengin ve zevkli olan bir tarzda Arap taş işçiliğinin bazı örneklerini gördüğünü zikrederek hayranlığını belirtmiştir. Seyyah, Büyük Cami'nin mimari yapısı hakkında şu bilgileri kaydetmiştir: *“Büyük Cami'nin minaresi çok güzel: dairesel bir gövdeden oluşan ve kare temelinde yükselip her birinin önünde sivri bir geniş kemeri var; gövdenin kendisi de ayrı bölümlerle temelden yukarıya doğru dışında kemerler ile başka şeylerle yontulmuş tümünü bir açık taş işçiliği galerisi ile sivri bir tepe ile sonlanıyor. Kubbesinin içerisinde ve diğer camilerde olduğu gibi, ortak bir merkezden dağılan çizgiler gibi zirveden aşağıya doğru duvar işçiliklerinde çıkıntılı veya çukurlu olmalarında çok çarpıcı bir özellik gözleniyor. Basık kızmama kırışıklıkları yuvarlak ve korint sütunlarındaki yivlerdeki gibi kabarıklarında düz değildirler fakat hepsi çok keskin ve açıldıkları, kırışık bölümler temellerinde o kadar kalınlar ki alt köşeleri arasına sadece en kısa mesafeyi bırakıyorlar ve üstte bulunanlar ardı ardına üç yönlü bağları oluşturarak keskin bir köşeye doğru ayrılıyorlar. Burada, Büyük Cami'nin bir zamanlar bir Hıristiyan kilisesi olduğu söylenir; ancak dışı böyle bir görünüm arz etmiyor fakat içerisini güvenli bir şekilde inceleme olanağım olmadı”*.¹⁹²

¹⁹⁰ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s.333-337.

¹⁹¹ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s.337,338.

¹⁹² J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s.338,339.

Buckingham, Mardin’de su tedarikinin yetersiz olduğu üç tane hamam bulunduğunu, bunlardan bir tanesinin Hamam el Amir veya Prens’in Hamamı adını taşıdığını belirtir. Burada bulunan kahvehane ve dinlenme yerlerinin diğer Türk şehirlerine nazaran daha az olduğunu ve bunların az katılımlı, kötü döşenmiş mekânlar olduğunu zikreder. Ayrıca bunların arasında küçük bir kervansaray bulunduğunu aktarır. Bundan başka olukça çok sayıda olan ve kemerli çatılarla çevrili olan çarşılara değinen Buckingham, bu çarşıların çok dar olduğuna ve insanların gerekli tüketim maddelerini bile zar zor tedarik edebildiklerine işaret eder. Buckingham, bütün bu eksiklikleri ise halkın genel yoksulluğuna ve bu yerin ticaret isteği açısından olumsuz olan durumuna bağlar.¹⁹³

Şehrin demografik yapısına da değinen Buckingham, nüfusun yaklaşık yirmi bin civarında olduğunu ve bunun en az üçte ikisini Müslümanların oluşturduğunu, geriye kalanının ise Hıristiyan ve Yahudi olduğunu belirtmiştir. Seyyah burada Süryanilerin iki bin evi, Ermenilerin beş yüz, Ermeni Katoliklerin bin, Keldanilerin veya Nesturilerin üç yüz ve Yahudilerin dört yüz evi bulunduğunu hesaplamıştır. Bütün bu dinlerin her birinin kendi kiliselerinin ve rahiplerinin olduğunu belirten seyyah, komşu köylerdeki birçok kilise dışında Süryanilerin şehirde iki kilisesi ve bunun biraz dışında iki manastırı bulunduğunu kaydeder. Buckingham, Süryanilerin, Kutsal Ruhun sadece Tanrıdan kaynaklanıp Oğuldan gelmediğine inandıklarını, Yunanlılardan veya Hıristiyanlardan daha çok Meryem Ana’ya daha yüksek tapınma sunarak diğer Hıristiyan tarikatlarından ayrıldığını zikretmiştir. Buckingham burada bulunan Şemsilere de değinerek bu dini tarikat hakkında bilgi vermiştir: *“bunların güneşe taptıkları düşünülüyor. Padişah Murat buraya gelip kendi itiraflarıyla bunların “Kutsal Kitabın İnsanları” olmadıklarını öğrendiğinde, yani ne Yahudi, ne Hıristiyan ne de Müslüman değildiler, bunların tümünün kılıçtan geçirilmesini emretti. Fakat o günkü Süryani Patrik kendi sürüsünün bir parçası olduklarına bağlayarak bunları kendi koruması altına aldı ve o günden beri siyasi olarak hem inanç hem de pratik bakımından çok ayrı bir dini tarikat olarak görülmüşlerdir. Yıllarca bu halkın bazı başlarıyla süregelen samimiyetten sonra aynı patrik dinleri hususunda herhangi bir açıklamayı elde edememişti lakin böyle bir suçun cezası kendi yandaşlarının ellerinden ölümü olacağı konusunda anlaşmışlardı. Niebuhr tarafından bu halka dair verilen ayrıntıların yüzeysel bir bildiriye dayandığı kabul edilir. Kendileri hakkında konuşmuş olan tüm diğerleri ile birlikte itiraf ediyor ki bunların ne kanaatleri nede törenleri hakkında hiçbir olumlu şey öğrenilemeyeceğiydi. Bu durum neredeyse benimkiyle*

¹⁹³ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 340.

*aynıydı. Bu gezgine anlatılan ayrıntılar bana da tekrarlandı; ve Şemsi sayısının bugün için bin aile olduğu belirtildi. Fakat herkes kabul etti ki gerçek öğretilerinin açığa çıkmasını engellemek için çok büyük bir dikkat gösteriliyordu”.*¹⁹⁴

Eskiden burasının Diyarbakır Paşası’na bağlı bir Voyvoda tarafından yönetildiğine değinen seyyah, artık Bağdat Paşasına bağlı olduğundan ötürü unvanının mütesellim olduğunu belirtmiştir.

Buckingham, son olarak Mardin halkının giyim kuşamına değinmiştir; burada tüccarların kıyafetinin hafif ve sevecen olduğunu fakat alt sınıfların diğer yerlerin çoğundan daha kabaca ve yüzeysel giyindiklerini belirtmiştir. İnsanların burada mümkün olduğunca az miktarda elbise giydiğini bildiren seyyah, burada bilinen en ağır giysinin ise cübbe veya Ankara astarlı üstlük olduğunu söylemiştir. Buckingham, Mardin’de hem Müslüman hem de Hıristiyan kadınların tüm elbiseye genel bir adilik havası veren ve Mısır’da kullanılan mavi kareli elbiseyle üzerlerini örttüklerine işaret etmiş ve ilk defa burada kadın süsleri arasında burun halkalarını fark ettiğini belirtmiştir. Ayrıca seyyah, buradaki birçok genç erkeğin küpe taktığına değinmiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁴ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 340-342.

¹⁹⁵ J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, s. 343,344.

Harita 6: 19. Yüzyılda Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf Seyahatleri

- Moltke'nin Gezi Güzergahı
- Ainsworth'un Gezi Güzergahı
- Dupre'nin Gezi Güzergahı
- Buckingham'ın Gezi Güzergahı
- Kinneir'in Gezi Güzergahı

8) HORATIO SOUTHGATE

1812 Portland, Maine doğumlu Amerikalı “Congregationalist” papaz olan Horatio Southgate, “Muhammediliğin İran ve Türkiye’deki Durumu” başlıklı araştırması için 1836’da New York’tan çıkmış ve dört yıl süreyle Ermenistan, Türkiye, İran ve Mezopotamya gibi coğrafyaları gezmiştir. Bu yolculuğu esnasında 1837’de Mardin’e uğramış ve şehrimiz hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Southgate, Mardin’in özellikle dini yapısı üzerinde durmuş ve Hıristiyanlığın buradaki durumunu sorgulamıştır. Şehirdeki kiliseleri, bunların din görevlilerini ve mimari yapılarını din adamı kimliğiyle araştıran Southgate, yönetimin de Mardin’deki farklı dini yapılara yaklaşımını irdelemiştir. Southgate, eserinde Mardin’i ilk olarak şu şekilde tasvir etmiştir:

“Mardin’in, üzerinde bulunduğu kaya, şehir için bol ve çok iyi inşaat malzemesi sağlayan bir kireçtaşı kütesidir. Taş, Bitlis usulü küp şeklinde bloklar olarak kesiliyor ve en

*iyi evler ile kamu binaları bundan yapılıyor. Neredeyse tüm teraslar veya çatılar geniş bir görüş alanına sahipler. Hemen altında dağı koruyan tepeler bulunuyor. Bunların ötesinde, sık ekili arazi parçalarıyla değişen bir alanın geniş yüzeyi yayılıyor. Güneydoğusunda Sincar dağlarıyla ve güneybatısında benzer sırada Abd-el-Aziz ile Fırat yönünde üç gün uzaklıkta görüş alanı sonlanıyor. Bunların arasında görünüm görebildiği kadar uzuyor, ta ki görüş, ufkun sönük ve bulanık çizgisinde kaybolana kadar. Bu yüksek mevki, şehre açık ve serin bir hava veriyor ve fazladan düzlüğün kavurucu sıcaklığını önemli ölçüde rahatlatıyor. İkliminin şifalıyla alımlı ve sağlıklı görünüşleriyle insanları fark ediliyor. Musul veba salgınının hasarlarından acı çekerken, Mardin’de çok az vaka olmuştur. Bundan ötürü, Musul gibi terk edilmiş ve azalan evlerin yıkıntılarıyla yüklü değildir. Bunlara benzeyenler arasında gördüklerim yakın zamandaki kuşatma esnasında topun gürlemesiyle veya mayınların patlamasıyla sarsılmış olan yaşlı konutlardır. Eski pazarın bir bölümü aynı anda aynı kaderi paylaşmış. Şu anda duranlar taştan yapılmış ve çok geniş olup, ayrı bölümler içerisinde düzenlenmiş olan büyük bedestenler, kahveler ve tüm değişik ticaret ve zanaatlar dahildirler”.*¹⁹⁶

Southgate, şehrin nüfusunu üç bin aile olarak hesaplamıştır. Bunlardan beş yüzünün Ermeni Katoliği, dört yüzünün Yakubi, iki yüz ellisinin Süryani Katoliği, yüz tanesinin Keldani, on tanesinin Musevi ve kalanının ise Müslüman olduğunu belirtmiştir. Keldanilerin, Süryani Katoliklerin ve Ermenilerin her birinin bir kilisesi olduğunu bildiren Southgate, Süryani kilisesinin piskoposun evine bitişik olduğunu ve “Dua Yeri” adı altında dikildiğini zikretmiştir. Seyyah ayrıca Yakubilerin de Mardin’de kendi kiliselerinin bulunduğunu ve şehirden yaklaşık bir saat mesafede olan bu kilisenin, içinde üç piskoposun ikamet ettiği bir manastırı bulunduğunu bildirmiştir.¹⁹⁷

Horatio Southgate, Mardin’deki farklı dini yapıların hemen hepsi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Kendisi de bir papaz olmasından ötürü, şehirdeki dinlerin temsilcileri ile ayrı ayrı görüşmüş ve dinlerinin durumu hakkında bilgi edinmiştir. Mardin’in Müslüman nüfusunun Arap ve Kürt karışımı olduğunu ancak Kürtlerin daha büyük bir bölümü oluşturduğunu belirten Southgate, şehrin dilinin de Arapça olduğunu, Türkçenin ise birkaç kişi tarafından konuşulduğunu vurgulamıştır. Papaz Southgate, Mardin’de Müslümanların sekiz camisi ve iki medreseleri bulunduğunu, bunlardan birkaçının çok güzel taştan binalar

¹⁹⁶ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, London 1840, s. 273,274.

¹⁹⁷ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, s. 274,275.

olduğunu belirtmiştir. Southgate, Diyarbakır'daki birkaç ailenin dışında sadece Mardin'de var oldukları bilinen dikkate değer bir başka sınıf bulunduğunu ve bunların Şemsi olarak adlandırılan güneşe tapan insanlar olduklarını zikretmiştir. Southgate'de kendisinden önce Mardin'e uğramış olan diğer bazı seyyahlar gibi buradaki Şemsiler hakkında anlatılan hikayeyi yinelemiştir: *“Şemsiler eskiden Mardin yakınındaki bir köyde oturlardı ve dinlerinde serbestçe ibadet ederlerdi. Yaklaşık yetmiş beş yıl önce Mardin Paşası inançları ile ibadetlerinin niteliğine dair araştırma yapmaları için adamlar göndermiş. Onların Şemsi olduğuna dair geri dönmüşler. Bunun üzerine paşa: “ Sizin sahip olduğunuz böyle bir dini bilmiyoruz. Ya Müslüman, ya Hıristiyan ya da Yahudi olunuz. Güneşe tapanları tanımıyoruz”. Diye cevap vermiş. Aralarından sadece birkaçı İslamiyet'i kabul etmiş ve sessiz kalmalarına müsaade edilmiş. Kalanı, Paşanın emriyle şehre getirilmişler ve kendileri putperestlik inançlarını terk etmedikleri takdirde ölümle tehdit edilmişler. Süryani piskoposun araya girmesiyle küçük bir gecikme gerçekleşmiş ve zamanla kendilerini Yakubi Hıristiyanlar olarak ilan etmeleri teşvik edilmiş ve o günden beri aralarında sınıflandırılmış olmakla beraber hala ayrı bir halk olarak kalmaya devam ediyorlar. Kiliselerinin ibadetine katılıyorlar, oruç ve bayramlarına uyuyorlar, çocuklarını vaftiz ediyorlar, Hıristiyanların elbiselerini giyiyorlar, onlarla özdeşleşiyorlar ve Yakubi rahiplerce evlendiriliyorlar. Ancak Süryanilerle kız alıp vermiyorlar. Ölülerinin defninde bir rahip çağrılıyor ve vücut üzerine duaları okuduktan sonra geri gönderiliyor. Ardından kendi sayılarının dışında kimsenin kabul edilmediği bazı özel törenleri gerçekleştiriyorlar. Bir tür kekin yapıldığı ve herkesin katılıp bir süreliğine eğlence ile cümbüşe daldıkları her sene gerçekleştirilen bir festivalleri vardır. Ardından kek odanın orta yerine konulur ve ışıklar bir anda söndürülür, herkes ona doğru koşup bir parçasını almak için birbirleriyle mücadele ederler. Kendilerine atfedilen bu ve diğer başıbozuk alışkanlıkları inkar ediyorlar. Ne dua esnasında kendilerinin güneşe dönmeleri ve kapılarının doğuya bakarak evlerini inşa etmeleri, ne de ölülerinin saçlarını yolmaları ile ağızlarına iki duka koymaları konularında Niebuhr'un söylediklerinin dışında bir şey öğrenemedim. Yaklaşık olarak yüz aileden oluşuyorlar ve çoğunluğu ayrı mahallelerde yalnız başlarına yaşıyorlar”.*¹⁹⁸

Southgate'in Şemsilerle ilgili vermiş olduğu bu bilgi kendisinden önce Mardin'e uğramış olan bir çok seyyah tarafından kaleme alınmıştır. XVIII. Yüzyıl ermeni müelliflerinden P.L. İnciciyan da bu bilgiyi doğrulamaktadır. İnciciyan, Şemsilere kitaplı bir

¹⁹⁸ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, s. 284,285.

dine girmeleri yolundaki baskının, Bağdat seferi (1639) dönüşünde IV. Murat'tan geldiği rivayetini aktarır.¹⁹⁹

Southgate, bunları dile getirdikten sonra Mardin'in yakın tarihine değinmiş ve bu şehrin tarihinin hem ilginç hem de önemli olduğunu vurgulamıştır. Birkaç yıl öncesine kadar şehrin hükümeti ve kendisine bağımlı olanların uzun müddet tek bir ailenin mirası olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu bölgeyi Reşit Paşa'nın idaresine geçiren değişimden sonra intizamlı bir idare altına girdiğine işaret etmiştir.²⁰⁰

9) J.P. FLETCHER

1850 yılında Mardin'e ve Nusaybin'e uğramış olan Fletcher, İstanbul, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Maden güzergahını kullanarak Diyarbakır'a varmış, buradan Mardin ve Nusaybin'e ulaşmış, daha sonra Musul'a geçmiştir. Fletcher, her iki kentimizi şu şekilde tasvir etmiştir:

“Mardin şehri bir dağın eteğinde kurulmuştur; her ne kadar aralarındaki bağlantı açık seçik değilse de bu dağın Masius dağının devamı olduğu kabul edilmektedir. Yolcular yükseltinin zirvesini aşıp şehre doğru inerken, birden önlerinde sınırsız bir zenginlik uzanır. Yolcular güneye ve batıya doğru alabildiğine uzanan ovayı sadece ufuk çizgisinin sonlandırdığını ve bu ovanın Dicle ve Fırat nehirleri tarafından özel bir delta şekline sokulduğunu fark ederler. Bir yorumda bulunmak gerekirse burası gerçek Mezopotamya'dır ve Xenophon tarafından açıklanan genel özellikleri günümüzde dahi çarpıcı biçimde önümüze uzanmaktadır. Yolcunun gözleri, berrak İris kıyılarında seyahat ederken gördüğü Kuzey Asya'nın kibirli yeşil ormanlarını ve hoş gölgeliklerini arıyor; bunun yerine görülen bodur çalılıklar ve seyrek rastlanan zeytin ağaçlarının ve palmyelerin yeşillikleri Mezopotamya'nın genel monotonluğunu yansıtıyor. Ovanın sakin, mütevazı duruşu Pontus'un ve Kapadokya'nın ihtişamı ile tam bir çelişki oluşturuyor: ve yolcu alabildiğine uzanan düzlüklere bakarken, dağlara bir an önce elveda demeyi arzuluyor. Kainatın daha muhteşem ve çarpıcı özelliklerini reddeden tabiatın eli henüz mutluluk ve konforu tamamen esirgememişti. Binlerce dönüm arazi bakımsız ve sürülmemiş durumdadır. Nüfuz yıldan yıla azalmaktadır. Mardin kalesi Mezopotamya'nın en kuvvetli kalelerinden bir tanesidir. Dağın zirvesinde görülen yılanların

¹⁹⁹ P.L. İnciciyan'dan (Dört Kıta Coğrafyası, Kısım I Asya Coğrafyası Venedik 1806), H. Andreasyan çevirisiyle aktaran Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s. 78.

²⁰⁰ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, s. 285,286.

*boyu insanları dehşet içinde bırakacak kadar uzundu. Şehirde harabeye dönmüş evler görünüyordu”.*²⁰¹

Fletcher, Mardin’den sonra “Nisibis” olarak tanıttığı Nusaybin’e geçmiştir. İlk olarak Nusaybin’in sakinlerinin 300 aileden oluştuğunu ve gezgin Araplar tarafından kiralanan kulübelerin yakınında bazı bakımsız çadırların aralıklarla dizildiğini zikreden seyyah, Yunanlı yazarlar tarafından Nisibis’e değiştirilen Nusaybin adının askeri durak ve garnizon anlamına geldiğini belirtmiştir. Fletcher, Arap coğrafyacıların, Nusaybin’i Hirmas veya Hirmanius olarak adlandırdıkları nehrin kıyısında duran Diyar-ı Rabia ilinin başkenti olarak gördüklerinden bahsetmiştir. Bununla birlikte Makedonyalıların bu son akarsuyu Mygdonius olarak adlandırdıklarını ve “Nisibin” adını Antiochia Mygdonia olarak değiştirdiklerini belirten seyyah, buranın Abulfeda döneminde belli büyüklükte bir kasaba olduğunu bildirmiştir. Seyyah ayrıca Abulfeda’nın burayı , içerisinde sadece beyaz güllerin büyüyebildiği beyaz bahçelerle çevrili bir şehir olarak tasvir ettiğini zikretmiştir. Fletcher, Nusaybin’in tarihine de değinmiş ve Perslilerin buraya yaptıkları saldırıları şu şekilde anlatmıştır:

“ Milattan sonra 350’de, zamanının en savaşçı ve en başarılı hükümdarlarından biri olan Pers Kralı Sapor, Romalıların topraklarını istila etmekte ve mümkünse eğer, Roma sınırındaki en güçlü garnizonlardan biri olan güçlü şehir Nisibis’i gafil avlamakta kararlıydı. Büyük bir orduyla orayı kuşattı ve Nisibis’teki askerler kaybettiklerinden ötürü teslim oldular çünkü o anda İmparator Konstantin Antakya’daydı ve onları kurtarmak veya tehlikede olduklarını duyması için bile çok uzun ve yıpratıcı bir yürüyüş gerekli olacaktı. Aynı zamanda, Aziz James, Nisibis’in pisikoposuydu ve onlara aynı zamanda dualarını söz vererek yurttaşların kendilerini yiğitçe savunmalarını teşvik etti. Gece gündüz kuşatanlar Nisibis surlarını etrafında bulunduğu sürece, büyük bir kilisenin içerisinde Aziz James’in şehir ve onun sakinleri için yalvardığı görülebilirdi. Persliler, cesurca savuşturulan saldırılar düzenlediler; fakat sonunda, barajlar yoluyla büyük miktarda bir suyu toplayıp şehre doğru serbest bırakmak suretiyle ilginç bir çareyle bir gedik açmayı başardılar. Böylelikle büyük bir sel duvarlara doğru şiddetli bir gazapla gönderildi ve büyük bir bölümünü toprakla aynı seviyeye getirdi. Persliler ertesi gün de yürümeye karar verdiler ve eğlence ile şenlikle geceyi geçirdiler. Fakat sabahleyin gediği işgal edecekleri anda tuhaf ve yeni manzara dikkatlerini çekti. Gece içerisinde sakinler tarafından yeni bir duvar aceleyle inşa edilmişti ve onun

²⁰¹ J.P. Fletcher, *Narrative of a Two Years Residence at Nineveh*, London 1850, s. 149-151.

üzerinde uzun boylu, eflatunlu giysilerle kuşanmış ve başında bir taç taşıyan bir kişi ayakta duruyordu. Görevlilerle çevrilmişti ve talimatlar veriyormuş gibi duruyordu. Fakat Pers düşmanını öfkeyle seyrederken bakışı o kadar haşin ve dehşetliydi ki, en cesur asker bile ona baktığı zaman titriyordu. Ardından Sapor dedi ki “Doğrusu şehri kurtaran Romalıların imparatorudur.” Ancak saray mensupları hep beraber fısıldaştılar ve dediler ki, “Ey kral, İmparator Konstantin aslında Antakya’dadır ve gördüğümüz kişi ölümlüden daha fazlasıdır.” Ardından Sapor öfkeyle mızrağını duvara fırlattı ve çadırına bedbin bir sessizlikle geri döndü. Persli düşmanlar mevzilerinden geri çekilirken, piskopos Aziz James surların üzerinden onlara bir bakış attı ve üzerlerine Tanrının gazabını söyledi. Kısa bir süre sonra, batıdan büyük bir sinek bulutu ortaya çıkıverdi. Şehrin üzerinden geçtiler ve Pers kampına öfkeyle saldırdılar. İnsanları, filleri ve atları sokarak rastladıkları herhangi bir yerde kargaşa ve korku saldılar. Onlardan dehşete düşen Pers kiralı çadırların kaldırılmasını emretti ve ivedilikle Dicle’yi tekrar geçti”.²⁰²

10) VITAL CUINET

Fransız araştırmacı ve yazar olan Vital Cuinet, 19. Yüzyıl başlarında Duyun-u Umumiye adına Osmanlı kentlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanter çalışmalarını yapmakla görevlendirilmiştir. Vital Cuinet'in yaptığı bu çalışmalar daha sonraları 1892'de Paris'te, La Turquie d'Asie Géographie Administrative (Asyanın Türkiye'si - İdari Coğrafyası) ismi altında kitap olarak yayımlanmıştır. Yayımlanan bu kitapta sancakların ve sancaklara bağlı kazaların coğrafi, idari, nüfus, etnik ve dini durumu, kısacası, Küçük Asya'nın her taşrasının tarifli ve mantıklı istatistiği yer almaktadır. Bu kitabın 2. cildinde Diyarbakır, Mardin ve Arghana (Ergani) sancaklarına ait veriler yer almaktadır. Ayrıca Mardin'e bağlı Nusaybin kazası ve Hasankeyf köyü hakkında da önemli bilgiler sunulmuştur. Cuinet, uğramış olduğu her sancağı en ince ayrıntısına kadar araştırmış ve bu araştırma sonucu elde etmiş olduğu bilgileri sistematik bir şekilde tablolara dökmüştür. Mardin ve çevresini de böyle bir araştırmaya tabi tutan Cuinet, sancağı, coğrafi, sosyal, kültürel, tarihi, dini, etnik ve demografik yapısıyla ele almış ve elde ettiği verileri tablolarla ayrıntılı bir şekilde önümüze sermiştir. Cuinet'in Mardin'i aşağıdaki gibidir:

²⁰² J.P. Fletcher, *Narrative of a Two Years Residence at Nineveh*, London 1850, s. 159-165.

Yön durumu ve sınırları: Mardin Sancağı, Diyarbakır ilinin güneydoğusunda ve 38° ve 40°15' doğu boylamı ile 36°40' kuzey enleminde bulunur. Kuzeyde Bitlis vilayeti; doğuda Van ile; güneyde Musul ve Zor mütessarifati; ve batıda Diyarbakır merkez sancağı ile sınırlıdır.²⁰³

İdari bölümler: İdari açıdan 5 kaza, 43 nahiye ve 1.062 köyle bölünmüş olup aşağıdaki gibidir:

Kazalar	Nahiyeler	Köyler
Mardin		105
Nusaybin	Nefs-i Nusaybin – Bekar Ali – Bulsur – Asnaver – İlian – Çermevan – Soykan ve Tay	240
Cezire	Nefs-i-Cezire – Hünsan – Mihran – Şah-Arus – Şah-Penen – Zeber ve Selvpi	210
Midyat		410
Avine	21 Nahiye Ömerkiyan – Sever – Guru – Surkeçi ve Şivan	97
	Toplam	1.062

Tablo 1: Mardin Sancağının İdari Bölümlerini Gösteren Tablo

Yüzölçümü: Yüzölçümü 20.740 kilometrekaredir ve aşağıdaki gibidir:

Kazalar	Toprakların mahiyeti			Kazalar başına toplam
	Ekilebilir	Dağlık	Ormanlık	
	Kilometrekare	Kilometrekare	Kilometrekare	Kilometrekare
Mardin (merkez-kaza)	3.602	864	145	4.611
Nusaybin	5.279	881		6.160

²⁰³ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, Paris 1891, s. 405.

Cezire	3.204	1.155	340	4.699
Midyat	3.496	598	100	3.194
Avine	1.620	390	66	
Toplamlar	16.021	3.888	651	
Sancağın toplam yüzölçümü				20.740

Tablo 2: *Mardin Sancağının Yüz Ölçümünü Gösteren Tablo*

Sivil, askeri ve dini merciiler: Mardin sancağı bir mütessarif (vali), beş kaymakam (vali yardımcıları), 43 müdür ve her birinin sırasıyla bu yüksek görevlilerin yönetiminde olan ve ana hizmetlerin amirleri, kadıları ve muhtelif cemaatlerin ileri gelenleri arasında eşit sayıda alınan üyeleri tarafından oluşturulan idari kurulların yardımıyla idare edilir.²⁰⁴

Mardin sancağının askeri gücü 4 adet redif taburundan oluşuyor olup vilayetin tugay genel komutanlığına bağlıdır ve karargâhı merkezde olup Mardin’de ikamet eden bir yarbayın emrine verilmiştir. İki tabur bu şehirde ve diğer ikisi ise Cezire’de kışladadır.²⁰⁵

Müslümanlar açısından, her kazada, nahiyede veya köydeki dini merciiler kadılar ve imamlar veya mollalardır.

Diğer üç Katolik, Ermeni, Keldani ve Süryani cemaatte dâhil olmak üzere, Gregoryen Ermenilerin Mardin’de bir başpiskoposları vardır. Ermeni Protestanları aynı şehirde bulunan Amerikan Misyona bağlıdır. Yakup Süryaniler onu bir patrikliğin merkezi haline getirdiler. Latin Katoliklerinin orada RR.PP. Misyununun üst havari valisine, İtalyan Papazların altı tane Lons-Le-Saulnier’li Fransiskan Rahibinin yardımıyla kız okuluna sahiptirler.

İdari hizmetler: Sancağın merkezinde, mali işler, iletişim, dindar vakıflar, vergi, kadastro, orman, ticaret, tarım, posta ve telgraf genel eğitim müdürlükleri vardır.

Belediyeler: Mardin şehrinin ve sancağın diğer ana şehirlerinin belediyeleri vardır.

Mahkemeler: Mardin’de, asliye mahkemelerinin hukuk mahkemeleri ile ceza mahkemeleri vardır.²⁰⁶

²⁰⁴ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 406.

²⁰⁵ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 406.

Nüfus: Mardin sancağının toplam nüfusu 193.022 kişidir ve aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar		
Kesin surette Müslümanlar	38.781	
Kürtler Türkmenler (Turkoman)	76.127	
Çerkezler (Kafkaslı)	3.312	122.522
Suriyeli Araplar	3.302	
Belirsiz Dinler		
Yezitler (Kızılbaş)	1.500	
Çingeneler (Romanlar)	1.500	3.000
Doğu Hıristiyanlar		
Gregoryen Ermeniler	11.606	
Katolik Ermeniler	8.000	
Protestan Ermeniler	9.000	35.336
Ortodoks Yunanlılar	6.600	
Katolik	130	

²⁰⁶ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 407.

Yunanlılar		
Katolik Keldaniler	14.820	
Katolik Süryaniler	4.000	32.574
Yakup Süryaniler	13.754	
Latin Hıristiyanlar		
İtalyan Papazlar	4	
Fransız Fransiskanlar	6	10
Yahudiler		580
	Toplam	193.022

Tablo 3: Mardin Sancağının Nüfusunu Gösteren Tablo

Okullar: Mardin sancağında, 688 tanesinde 24.602 oğlanın 709 öğretmenden muhtelif seviyelerde eğitim aldıkları ve 4 tanesinde 375 kızın 12 bayan öğretmenden ilköğretim eğitimi aldıkları toplam 692 adet okul vardır ve aşağıdaki gibidir:

TOPLU LUKL AR	Medreseler			Rüştiyeler			İlkokullar					
							Erkekler			Kızlar		
	Okullar	Öğrencile	Öğretmen	Okullar	Öğrencile	Öğretmen	Okullar	Öğrencile	Öğretmen	Okullar	Öğrencile	Öğretmen
Müslü manlar	3	11 0	5	1	100	7	625	21.182	62 5	2	65	4
Katolik							12	540	16			

Ermeniler												
Protestan Ermeniler							2	120	4	1	100	2
Keldaniler							22	1.100	22			
Katolik Süryaniler							4	200	6			
Yakubi Süryaniler							18	1.080	20			
Latinler							1	170	4	1	210	6
Toplamlar	3	110	5	1	100	7	684	24.392	697	4	375	12
Genel Toplam	692 okul – 24.997 öğrenci – 721 öğretmen											

Tablo 4: Mardin Sancağının Eğitim Durumunu Gösteren Tablo

Mardin şehrinde, Müslüman okullar 3 medrese (İslami din ve hukuk okulları), bir rüştiye koleji (eksiksiz ortaokul eğitimi) ve 2'si kızların olmak üzere 25 ilkokuldan oluşuyor. Sancağın kalanında, Müslümanların fazladan 602 tane ilkokulu vardır. Ermeni Katoliklerin Mardin'de 2 tane iyi erkek ilkokulu ile diğer 10 tane de muhtelif kazalarda bulunmaktadır. Mardin'de, Protestan Ermeni cemaatinin çocuklarının gittiği 2 tane erkek okulu ile 1 tane kız okulu vardır; Amerikan Misyonuna aittirler; eğitim programları çok yüküldür; ancak personeli, bunun uygulanması için gerekli olan yeterliliğe sahip değildir ve ayrıca tüm itinasını dini eğitime vermektedir.

Katolik Keldanilerin Mardin’de iyi durumda olan 2 adet erkek okulu ve kazalarda diğerk 20 tanesi vardır. Hepsi ilkokuldur.²⁰⁷

Aynı durum, Katolik Süryaniler için geçerli olup Mardin’de 2, Nusaybin ve Cezire kazalarında 2, ve sayısı 18 olan Yakubi Süryani okulları da ki 1 tanesi Mardin’de ve kalan 17 tanesi merkez-kaza ile Cezire, Midyat ve Avine kazalarında bulunmaktadır.

Latinlerin ilkokullarına gelince, RR.PP. İtalyan Papazlarının yönettiğı bir erkek okulundan ve Fransız Fransiskan Rahibelerin yönettiğı bir kızlar okulundan oluşup, eğitimler iyi veriliyor. Derecenin gerektirdiğı kadar yüksek olan eğitim programı tümüyle beraber uygulamaya konuluyor ve bu okullardan çıkan erkekler veya kızlar olsun, öğrenciler, daha yüksek derecedeki diğerk okulların öğrencilerin çoğundan daha güçlü ve daha geniş bir eğitime sıkça sahip olduklarını tespit ettik. Bu iki okulda Mardin şehrinde dir. Ayırım olmasızın her tür milliyetten ve cemaatten çocuk kabul edilmektedir. Eğitim, RR.PP. İtalyan Papazlar tarafından Türkçe ve Ermenice ve Fransiskan Rahibeler tarafından bu son iki dilde ve Fransızca olarak verilmektedir. Muhtelif cemaatlerin eğitimi ilgili dillerinde ve Türkçe verilmektedir. Amerikan Misyonerlerde, Ermenice ve İngilizce verilmektedir.²⁰⁸

10.1. Merkez

Mütessarifin ve diğerk sivil, askeri ve dini merciilerin resmi ikametgâhı, muhtelif idari birimlerin ve hizmetlerin ve sancak mahkemelerinin yeri, sancağın merkezi ve merkez-kaza olan Mardin şehri, yüksekliğı 1.00 metre olan Mazı Dağının meridyensel yamacında bulunur. Birçok ve gür kaynakların aktığı nerdeyse ulaşılması imkânsız olan bir kayanın üzerinde oturan ve alınamaz olarak bilinen bir hisarla korunan yüksek şehir, uçsuz bucaksız olarak önünde uzanan Aşağı-Mezopotamya’nın ovalarına hâkimdir. Aşağı şehir, üzerinde evlerin üst üste dizildiğı dağın eğimine iniyor.²⁰⁹

Nüfus: Mardin şehrinin nüfusu 25.000 kişidir ve aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar		
Kesin surette	10.000	
Müslümanlar		

²⁰⁷ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 408.

²⁰⁸ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 408-409.

²⁰⁹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 409.

Kürtler Türkmenler (Turkoman)	4.000	15.700
Suriyeli Araplar	1.700	
Doğu Hıristiyanlar		
Gregoryen Ermeniler	4.330	
Katolik Ermeniler	1.200	
Protestan Ermeniler	1.700	
Katolik Keldaniler	580	8.710
Katolik Süryaniler	90	
Yakup Süryaniler	810	
Latin Hıristiyanlar		
İtalyan Papazlar	4	
Fransız Fransiskanlar	6	10
Yahudiler		580
	Toplam	25.000

Tablo 5: *Mardin Merkez Nüfusunu Gösteren Tablo*

Doğrudan Mardin'e bağlı olan 105 köyün nüfusunu bu rakama ekleyerek, tüm merkez-kaza için toplam 57.274 kişi elde ediyoruz ve aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar		
Kesin surette Müslümanlar	16.800	
Kürtler Türkmenler (Turkoman)	20.000	
Çerkezler (Kafkaslı)	1.400	40.400
Süryani Araplar	2.200	
Belirsiz Dinler		
Yezitler (Kızılbaş)	300	
Çingeneler (Romanlar)	300	600
Doğu Hıristiyanlar		
Gregoryen Ermeniler	4.330	
Katolik Ermeniler	1.200	
Protestan Ermeniler	1.700	
Ortodoks Yunanlılar	1.000	
Katolik Yunanlılar	130	15.684

Katolik Keldaniler	3.080	
Katolik Süryaniler	790	
Yakup Süryaniler	3.454	
Latin Hıristiyanlar		
İtalyan Papazlar	4	
Fransız Fransiskanlar	6	10
Yahudiler		580
	Toplam	57.274

Tablo 6: *Mardin'in Toplam Nüfusunu Gösteren Tablo*

Mardin şehri, Diyarbakır'ın güneydoğusunda 81 kilometre ve Dicle'nin sağ kıyısının güneyinde 50 kilometre uzaklıktadır. Etrafı yeşermiş tepelerle, meyve bahçeleri ve üzüm bağlarından oluşan tepecikleriyle çevrilmiş ve Mezopotamya'nın en verimli ovaların birinin ortasını işgal eden yüksek yer, çok hoş bir konaklama yerini oluşturuyor. Çok sağlıklı olan iklimi, mükemmel sağlıkta olan suların bolluğu ile sağlanmaktadır. Sıcaklığı, kışın yüksek kesimlerde çok soğuk olup yazın çok sıcaktır, özellikle dağın aşağısında.²¹⁰

İnşası çok eski olan bu şehir, birçoğunun ortak kanısına göre, eski *Marde* veya *Miride*'nin yeri üzerinde inşa edilmiş. Bununla birlikte M. Ainsworth, yerlilerin “Kasrassar” olarak adlandırdıkları ve kalenin yakınındaki şehir harabelerini, Keldanilerin esas şehri olan ve Ptolemeus tarafından belirtilmiş olup Edesse (Urfa) ve Amida (Diyarbakır) arasında bulunan Sinna'ya dayandırıyor. Bu harabeler çok büyük bir alanı işgal ediyor; duvarları bazalttan taşlarla yapılmıştı ve birçoğu hala durmakta olan yuvarlak kuleler bunları ara mesafelerle donatmışlardı. Evler, birçoğu hala var olan yarıçaplı tonozlu kesilmiş taşlardan

²¹⁰ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 410.

yapılmışlardı. M. Ainsworth bu harabelerde hiçbir yazıt, hiçbir Babil tuğlası bulamadı. Ayrıca, bu eski şehrin en çok dikkate değer ve en iyi korunmuş olan bölümünde ki duvarların dışındaki mezarlıktır, anıtkabirlerin üzerine işlenmiş olan haçlar ile kiliselerin mimarisi, bu harabelerin Hristiyan bir şehre ait olduklarını onaylıyorlar. Öyleyse, Ermenistan Kralı Tiridate II yönetimi altında Hristiyan şehir haline gelen antik *Marde* veya *Meride* olma ihtimali vardır ve bu harabelerde gördüğümüz kiliseler, anıtkabirler, kesilmiş taştan evler, milattan sonra 259'da Romalılar tarafından tahta oturtulan ve 314'te ölen bu kralın zamanındaki Ermenilerin kalıntılarıdır.²¹¹

Ne olursa olsun, bugünkü Mardin şehri çok eski değildir; hisarı ile yüksek şehrin etrafını saran duvarları haricinde, dikkate değer birkaç anıtı barındırıyor. En az yirmi cami, kırk-beş mescit (küçük Müslüman kilisesi), üç medrese, üç manastır ki bunlardan bir tanesi Katolik Suriyelilere, bir tanesi İtalyan Papazlara ve bir tanesi Fransız Fransiskanlara aittir; dokuz kilise ki iki tanesi Katolik Ermenilere, iki tanesi Katolik Süryanilere, bir tanesi Katolik Keldanilere, üç tanesi Yakup Suriyelilere ve bir tanesi İtalyan Papazlara aittir. Ayrıca Amerikan Misyonunun binalarında bir Protestan tapınak bulunmaktadır ve çok güzeller. Gerek aşağı şehirde, gerekse yukarı şehirde, Mardin'in evlerinin sayısı 4.991'dir. Ayrıca, bir askeri hastane, sekiz hamam, bir han (lokantalı otel), yedi yüz dükkân ve mağaza, pamuklu ipek halı ve yün kumaş için büyük miktarda meslek vardır; bir kuyumcu, iki saatçi, iki dökümevi, iki kumaş üreticisi, üç tane ticaret eşyası komisyoncusu, on altı tüccar, bir para bozdurucu, bir avukat, iki kitapçı, bir ilaç satıcısı, iki eczacı, üç doktor, üç terzi, şarap ve likör tüccarı ve üreticisi, iki şekerçi, üç porselen ve camcılık mağazası, vs, vs.

Yüksek şehrin surları ardı ardına Cengiz Han'ın torunu olan Hülâgu Hân'ı ve Timurlenk'i durdurmuş olup burayı ele geçiremediler ancak sonuncusu alçak şehrin hiçbir engelle karşılaşmadan sahibi oldu. Çaldıran muharebesinin ertesinde Sultan I. Selim tarafından Asya'nın bu bölgesinin fethi olan 1514 senesinden beri Mardin, Osmanlı İmparatorluğuna aittir.²¹²

10.2. Kara-Dara

Nusaybin'den Mardin'e kadar yaklaşık yarı yolda olan, yolun solunda, eskiden savunduğu antik şehri ve bugün *Kasr-Bordj* adı altında bilinen büyük bir kalenin geniş harabelerinin görüldüğü Kara-Dara köyüyle karşılaşıyoruz. Yerel gelenek tarafından bu şehrin

²¹¹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 410-411.

²¹² Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 411.

kurulmasını Dara'ya ve yıkımı ise İskender'e atfedilir. Porcopius, buranın İmparator Anastase tarafından Pers istilalarına karşı direnmek için inşa ettiğini söyler. Kendi taraflarında Persli tarihçiler, Seleucus Callinicus'un vekilini kovduktan sonra Tiridate II'nin Kara-Dara şehrini kurduğunu söylerler ki bu daha az mümkündür. Çünkü Seleucus Callinicus milattan önce 247 ile 245 arasında ve Tiridate II ise milattan sonra 259'dan 314'e kadar yaşamışlardır.

İçerisinde birçok taştan lahitlerin bulunduğu kaya içine oyulmuş mağaralarla güzelce inşa edilmiş tonozlu geniş yeraltı sarnıçlarını Kara-Dara'da görüyoruz. Bugün, korunmak amacıyla barınmak için buralara giren Kürt göçebeler kışın bu mağaralarda yaşarlar.²¹³

Mardin şehrinin yakınında içerisinde Süryani bir Piskoposun kaldığı *Der-i-Zafaran* olarak adlandırılan bir manastır vardır; meşhur Arap tarihçi Abul-Farac bu manastırda yaşamış. Mardin'in merkez-kazasının tepeleri, Kıbrıs şarabına çok benzeyen meşhur şarabı veren bağlar yetiştiriyor. Ayrıca bölgede kuru üzüm ile incirden elde edilen bol miktarda kaliteli alkollü sert içki üretilmektedir. Orada yaş ve kuru meyve, yün, tereyağı ve peynir, birçok sürünün yetiştirilmesine yönelik tali ürünlerin ticareti yapılmaktadır.²¹⁴

Tarımsal üretim: Mardin sancağının tarımsal üretiminin senelik ortalaması aşağıdaki gibidir:

Ürünlerin adı	Toplam üretim	Tüketim	
		Yerel	İhracat
	Kile	Kile	Kile
Buğday	1.260.000	1.260.000	
Arpa	567.000	567.000	
Fasulye, mercimek, vs.	540.000	540.000	
Toplamlar	2.367.000	2.367.000	
	Okka	Okka	Okka
Pirinç	66.000	66.000	
Susam	660.000	440.000	220.000

²¹³ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 412.

²¹⁴ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 412.

Badem	18.000	11.000	7.000
Zeytin	154.000	44.000	110.000
Kuru üzüm	220.000	110.000	110.000
Yaş ve kuru meyve	60.000	60.000	
Şeftali bademleri	330.000	165.000	165.000
Brüt pamuk	116.000	90.000	26.000
Tiftik (Ankara keçisi kılı)	230.000	45.000	185.000
Brüt yün	94.000	39.000	55.000
Mazı	132.000	22.000	111.000
- Artouf denilen küçük	16.500	16.500	
- Çakalos	17.000	17.000	
Nar (kabuk)	22.000	22.000	
Sumak (meyve)	110.000	66.000	44.000
Botun (yeşil kabuklu fıstık türü)	275.000	110.000	165.000
Tütün 98.000	66.000	32.000	
Bal 35.000	20.000	15.000	
Botum yağı (1)	5.000	3.000	2.000
Yağ 45.000	45.000		
Tereyağı 66.000	66.000		
Peynir 66.000	86.000	86.000	
Pekmez (2)	77.000	66.000	11.000
Şuruplar, vs.	2.000	2.000	
Şaraplar 150.000	95.000	55.000	

Alkollü sert içkiler	80.000	40.000	40.000
Meyve temelli hamur ve sucuklar (3)	200.000	90.100	110.000
Mihlib (4)	286.000	66.000	220.000
Toplamlar	3.650.500	1.968.500	1.682.000

Tablo 7: Mardin Sancağının Tarımsal Üretimini Gösteren Tablo

- (1) Botum yağı (yeşil kabuklu fıstık türü) doğal olarak parfümlüdür ve ülkede çok aranan tuvalet sabunlarının üretimine yarıyor.
- (2) Pekmez, tüketicinin zevkine göre az veya çok kalın olarak üzüm şirasından yapılır.
- (3) İçerisine bademler, fındıklar vs konulan meyve hamurundan sucuklar yapılır.
- (4) Mihlib bir ağaçtır; tahtası pipo çubuklarının üretimine yarıyor; meyvesinin karın sancısına iyi geldiğine inanılır.

Sürü hayvanları: Mardin sancağının, sığır, at, eşek, deve ve koyun cinsinden senelik ortalama sürü hayvanı üretim sayısı aşağıdaki gibidir:

	Sürü hayvanı sayısı	Cinse göre toplamlar
Sığırlar ve inekler	7.500	
Mandalar	2.840	
Toplam sığır türü	10.340	10.340
Atlar		13.514
Eşekler	16.534	
Katırlar	17.000	

Toplam eşek cinsi	33.534	33.534
Develer		1.100
Kotunlar	616.984	
Keçiler	99.110	
Toplam küçükbaşlar	716.094	716.094
Sürü hayvanı genel toplamı		774.582

Tablo 8: *Mardin Sancağının Hayvancılık Faaliyetlerini Gösteren Tablo*

Sınaî üretim: Mutlak yokluktan ötürü ticari sürüm yerinden ve sadece bugünkü medeniyetin gerekliliklerinin vazgeçilmez kıldıkları bu hızlı erişimlerinden değil ayrıca en küçük Avrupalı bir köyün hizmetinde olan gerçekten üzerinde gidilebilir yollardan yoksun olmaktan ötürü, tüm Ortaçağ boyunca ve modern çağların ilk döneminde fevkalade verimli olan Mardin sanayisi geçmiştekinin soluk bir gölgesi bile değil artık. Urfa'nın, Musul'un, Şam'ın ve Halep'in rakibi olan bu büyük fabrika kenti daha çok yerel tüketimin ihtiyaçlarına uygun birkaç ipek, yün ve pamuk kumaşlar, marokenler, boyalı ve açık deriler, aba cinsinden şallar, bezler ve diğer ürünleri üretmektedir. Sıradaki tablo iyi kaliteleriyle kendilerini belli edenlere kıyasla ihraç edilen bu fevkalade ürünlerin ne kadar az olduklarını gösteriyor.²¹⁵

Ürünlerin adları	Toplam üretim	Tüketim	
		Yerinde	İhracatta
	Okka	Okka	Okka
Yeleli halatlar	3.300	2.200	1.100
İşlenmiş sığır derileri	22.000	16.000	6.000
İşlenmiş tunç	4.200	2.200	2.000

²¹⁵ Vital Cuiet, *a.g.e.*, s. 414.

İşlenmiş demir	55.000	22.000	33.000
İşlenmiş gümüş	165	115	50
Kızıl ip	6.000	4.500	1.500
Ak ip	8.000	5.800	2.200
Demir ip	5.500	2.200	3.300
Botum sabunu (1)	2.200	1.600	60
Keçe	5.500	5.500	
Toplamlar	111.865	62.115	49.750
	Parça	Parça	Parça
Boyanmış ve işlenmiş deriler	13.000	5.000	8.000
Boyanmış ve işlenmiş marokenler	30.000	20.000	10.000
Çizmeler	80.000	60.000	20.000
Aba türünde şallar	10.000	1.500	8.500
Aba (keçeli kumaş)	5.000	2.500	2.500
Keçeli boneler	5.000	5.000	
Mendiller	10.000	10.000	
Kırmızı bez	8.000	6.000	2.000
Beyaz bez	16.000	12.000	4.000
İpekçilik	20.000	10.000	10.000
Lüleler (pipo)	280.000	80.000	200.000

ocakları)			
Toplamlar	477.000	212.000	265.000

Tablo 9:Mardin Sancağının Sanayi Üretimini Gösteren Tablo

(1) Mardin sancağında ve özellikle sınırdaş Bitlis vilayetinde (Siirt sancağı) yetişen yeşil kabuklu küçük bir fıstık türü olan botumdan elde edilen yağ ile yapılan botum sabunudur.

Aşar vergileri ve vergiler: Mardin sancağının gelirleri 1305'te (1/13 Mart 1889'dan 28 Şubat/12 Mart 1890'a kadar) 9.367.174 kuruş olmuştur ve aşağıdaki gibidir:

Arazi vergisi (Vergi)	1.157.262	Kuruş
Mülklerin tezkeresi	19.533	
Temettü (gelir vergileri)	1.125.984	
Askerlik hizmetinden muafiyet (Bedel-i-askeriye)	642.790	
Sürü hayvanları vergisi (koyun, deve, vs.)	3.099.208	
Hububat aşar vergisi	2.723.720	
Ormanlar	68.141	
Vergi dairesine ait gayrimenkullerin yıllık ve birikmiş kirası	7.938	
Tumbekinin Beiyesi, avcılık izni, ırmak balıkçılığı, vs.	3.304	
Muhtelif haklar	99.062	
Mahkemelerin gelirleri	131.256	
Defterdarlığın gelirleri	104.524	
Muhtelif gelirler	184.454	

Toplam	9.367.174	Kuruş
--------	-----------	-------

Tablo 10: *Mardin Sancağının Vergi Gelirlerini Gösteren Tablo*

10.3. Nusaybin Kazası

Yön durumu ve sınırları: Nusaybin sancağı Mardin sancağının güneyindedir. Kuzeyde Midyat kazası ile, doğuda Cezire ile; güneyde Musul vilayeti ve Zor mütesarrıfatı; ve batıda Mardin merkez-kazası ile sınırlıdır.²¹⁶

İdari bölümler: İdari açıdan toplam 240 köyü barındıran 8 nahiyeye bölünmüştür. Bu nahiyeler şunlardır:

1.Nefs-Nusaybin; 2. Bekar-Ali; Bulsur; 4. Ansaver; 5. İlyan; 6. Çeşmevan; 7. Soyan; Tay.

Yüzölçümü: Nusaybin kazasının yüzölçümü 6.160 kilometrekaredir ve aşağıdaki gibidir:

Ekilebilir arazi	5.279	Kilometrekare
Dağlar	881	-
Toplam	6.160	Kilometrekare

Tablo 11: *Nusaybin Kazasının Yüzölçümünü Gösteren Tablo*

Merciiler: Bu kaza bir kaymakam ile sekiz müdür tarafından ve daha yukarıda belirtildiği gibi ilgili Kurulların yardımıyla idare edilmektedir.

Nüfus: Merkez dâhil olmak üzere nüfusu 30.000 kişi olup aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar		
Kesin surette Müslümanlar - 6000	20.000	
Kürtler	13.000	

²¹⁶ Vital Cuiet, *a.g.e.*, s. 415.

Türkmenler (Turkoman)		
Çerkezler (Kafkaslı)	1.000	
Hıristiyanlar		
Gregoryen Ermeniler	3.000	
Katolik Ermeniler	1.000	
Protestan Ermeniler	1.000	
Ortodoks Yunanlılar	1.000	
Katolik Keldaniler	2.000	10.000
Katolik Süryaniler	1.000	
Yakup Süryaniler	1.000	
	Toplam	30.000

Tablo 12: Nusaybin Kazasının Nüfus Dağılımını Gösteren Tablo

Merkez: Kaymakamın resmi ikametgâhı ve idari birimlerin yeri ve kaza merkezi olan Nusaybin, *Çaçdağı* (Mygdonius) üzerinde 38°55' doğu enlemi ve 37°1' kuzey boylamında bulunup, Mazı dağının ayağında ve kuzeydoğu tarafında 60 kilometre mesafede ve yamacında Mardin şehrinin yükseldiği ve Nusaybin'in üzerindeki en yüksek tepeleri 1.100 metre yükseklikteki Mardin'deki Mazı yerine artık sadece 480 metre yükseklikleri vardır.

Nüfusu: Nusaybin'in nüfusu 10.000 kişi olup aşağıdaki gibidir:

Müslümanlar		
Kesin surette Müslümanlar	4.000	
Kürtler	1.000	5.000
Hıristiyanlar		
Gregoryen Ermeniler	2.000	
Katolik Ermeniler	500	
Protestan Ermeniler	500	5.000
Ortodoks Yunanlılar	1.000	
Katolik Keldaniler	1.000	
	Toplam	10.000

Tablo 13: Nusaybin Kazasının Merkez Nüfusunu Gösteren Tablo

Bugünkü Nusaybin şehri, geçmişte Yunanlılar ve Romalılar döneminde çok önemli bir şehir olan antik Nisibis’le aynı yerde bulunuyor. Nerdeyse tamamen harabeye dönmüş zafer kemerini, Ermeni kilisesine dönüştürülmüş iyi korunmuş kare şeklindeki küçük bir tapınağı hala 1794’te görebiliyorduk; beş sütundan sadece üç tanesinin sütun başlıklarıyla birkaç Latince yazılarını muhafaza edebilmişlerdi. O zaman bu şehirden geçen Fransız doğa bilim adamı olan Olivier, belki at ve araba yarışlarının yapıldığı bir stadyumunu belirtir gibi olan çok silik olan bu yazıtların birinin üstünde birkaç kelimeyi okuyabilmişti. Selevkos’ların döneminde Nisibis, Mygdonia’nın Antiochus adını almıştı. Bu ilin en meşhur şehirlerinden biriydi. Ayrıca onun etrafını her zaman sarmış olan hoş kokulu çiçeklerle dolu güzel çayırlarından ötürü Yunanlılar onu “Anthemusia” olarak adlandırmışlardı. O günden beri sırayla Ermeni krallarının, oraya Lucullus ile girmiş olan Romalıların, ve ardından Partların

boyunduruğuna girdikten ve tüm Mezopotamya, Ermenistan ve Dicle'nin ötesindeki birçok vilayete beraber Trajan döneminde Roma İmparatorluğuna bağlandıktan sonra, Jovine tarafından Pers'in Sassani kralı Sapor II (Şah-Pour)'ye terk edildi. 1514 tarihinde Şah İsmail'e karşı Sultan I. Selim'in Çaldıran zaferi Nusaybin'i Osmanlı İmparatorluğuna vermiş ve o günden beri de sadece kendisine ait kalmıştır.²¹⁷

Nusaybin'in sokakları dar, düzensiz ve kaldırımsızdır. Çoğu kerpiçten ve aynı kerpiçle kalın tabakayla üzerleri kaplı olan samandan çatılara sahip ve sayıları 2100 olan evlerin neredeyse hepsinin sadece zemin katı vardır. Çok kullanışsız ve yağmura çok geçirimlidirler. Hükümet konağının dışında Nusaybin'de bir cami, beş mescit (küçük Müslüman kiliseler), biri Gregoryen cemaate diğeri Katolik Keldani cemaate ait iki Ermeni kilisesi ve bir tane Yunan Ortodoksları için; bir hamam, yüz dükkân, tonozsuz bir pazar (çarşı), beş kahve. Suların dağıtımı çok kötü yapılmış fakat eskiden dağın sularını götüren eski sulama kanalları ile Çağçağa ırmağının suyunu şehir içerisinde dağıtan borular tamir edilerek bu durum kolayca iyileştirilir. Bugün tüm bu kanallar dolmuş, tıkanmış, yıkıntılarla kaplıdır ve ovayı sulamak yerine dağın suları oraya yayılıp yağmur mevsiminde altını üstüne getiriyorlar. Derinliği az olan nehir birden fazla yerde durgunlaşıyor ve sağlını sağlayacak tüm doğal olanaklara sahip şehirde konaklamayı sıhatsız kılıyor.²¹⁸

Nusaybin'in güzel ve engin çayırları büyük ve kalabalık sürüleri besliyor. Bol bol sulanan bu bölgede özellikle çok iyi bir pirinç, pamuk ve tütün ekilmektedir. Bu son iki ekilenler biraz cansız olmakla beraber eski kanallar temizlenip iyi duruma getirilerek geçmişte olduğu gibi düzenli sulamaların yapılmasını sağlasalar kısa sürede gelişirler.²¹⁹

İdari bölümler: İdari açıdan 5 nahiyeye bölünmüş olup 1.062 köyü ihtiva eder.

10.4. Dikkat çekici mevki (Hasankeyf):

Avine ile Midyat kazalarının kenarında bulunan bir köy olan Hasankeyf, tümü tamamen kaya içine oyulmuş ve yontulmuş konutlarının eşsizliği için belirtilmelidir.

Ülkeyi kasıp kavuran örümceğimsi böcekler arasında, orada bol miktarda bulunan ve olağanüstü büyüklüğü, siyah rengi ve tehlikeli zehriyle çok dikkat çekici olan akrebi belirtmeliyiz.²²⁰

²¹⁷ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 416-417.

²¹⁸ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 417.

²¹⁹ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 417.

²²⁰ Vital Cuinet, *a.g.e.*, s. 423.

11) C. SANDRECKZI

XIX. yüzyıl Alman seyyahlarından olan Sandreczki, üç kentimizden Hasankeyf'e uğramıştır. Anadolu'daki gezisine İstanbul'dan başlayan Sandreczki buradan Sinop, Samsun, Tokat, Sivas, Keban Maden, Harput güzergahını kullanarak Diyarbakır'a geçmiş, ardından Hasankeyf'e ulaşmıştır. Hasankeyf'ten de Musul'a gitmiştir.

Tehlikeli bir nehir yolculuğunun ardından Hasankeyf'e girdiklerinde sağ tarafta yüksek, dik ve sarı-gri renk tonlarında bir uçurumun kendilerini karşıladığını belirten seyyah, bu uçurumun kıyısında sıralanmış harabe şeklinde duran kuleler, kale duvarları ve evler dikkatlerini çekmiştir. Hemen buranın yanında dağ yamacının nehre doğru inmekte olduğunu zikretmiştir. Bu kayalığın yanından geçerken nehir seviyesinden uçurumun tepesine kadar odalar ve merdivenlerin sıralanmış olduğunu, görüldüğü kadarıyla bu yapıların çok basit ve doğal oyuntular genişletilerek yapılmış olabileceği düşüncesini bizlerle paylaşmıştır. Burayı Kürt çapulcularının mabedi olarak tarif eden Sandreczki, buranın ciddi bir sarsılma yaşamış olduğunu ancak tamamen yok olmadığını da vurgulamıştır. Onun da Hasankeyf'i ziyaret eden diğer seyyahlar gibi dikkatini tarihi köprünün kalıntıları çekmiş, köprü kemerinin birisinin tamamen yıkılmamış olduğundan bahsetmiştir. Kelekle yaptıkları yolculuktan oldukça etkilenen seyyah: "Bize refakat eden Kürtlerin güçlerine hayran kaldık. Sallarla nehirde giderken sanki salımızın her an kırılabilirliğini düşündük. Ancak hiçbir kazaya uğramadan nehrin sakin akan bölgesine ulaştık" demektedir.²²¹

Seyyah, köprünün yanında aşağı şehrin bulunduğunu, bunun üzerinde bir cami kalıntısıyla bir minarenin yer aldığını zikretmiştir. Ayrıca nehrin kıyısına yakın yerlerde kaya evler bulunduğunu, yine kayaya işlenmiş merdivenlerin olduğunu, çoğu mağaraların ise boş olduğunu sandreczki'nin notlarından takip edebilmekteyiz. Seyyahımız bunların dışında kaya evler hakkında şu bilgileri vermektedir: "*bu kayaların işlenmesi iyi bir yapı işçiliğinin izlerini taşımaktadır. Bu yapılarda kemer ve sütunları da görmek mümkündür. Bazen bir kaya çıkıntısı akıllıca bir şekilde tavan olarak kullanılmıştır*".²²²

Onun Hasankeyf'e dair verdiği bilgiler buranın tarihini kısaca özetleyerek bitirilmektedir. Buranın Bizans İmparatoru Justinian tarafından Sasaniler'e karşı inşa edilmiş olduğunu, Justinian zamanında Bezabbe, Nisibis, Mardin, Diyarbakır ve Hasankeyf'in bir sistemi (eyalet) meydana getirdiğini belirtmiştir. Daha sonraki tarihi geçmişinde buranın Türk, Kürt

²²¹Ali Mıynat, *a.g.m.*, s. 129, (bkz. C. Sandreczki, *Reise Nach Mosul and Urmia*, Stuttgart 1857, s. 276-277).

²²²Ali Mıynat, *a.g.m.*, s. 129-130.

beylerinin, Timur'un, İranlılar'ın ve son olarak Osmanlıların arasında bir mücadele sahası olarak kullanılmış olduğunu zikretmiştir.²²³

12) J.G. TAYLOR

İngiltere'nin 1861'de Diyarbakır'a konsolos olarak atadığı J.G. Taylor, "müşirlik makamının" izniyle altı yıl içerisinde bölgede üç önemli gezi gerçekleştirmiştir. Resmiyette ticari maksadı matuf istatistikî bilgi toplama amacı taşıyan bu gezilerinde yörenin etnik, demografik, yapısını da en ince ayrıntılarına varıncaya kadar tespit ettiği görülmektedir. Ekim 1861'de Diyarbakır'dan hareketle, Meyyafarikin, Erzen, Zok güzergahından Siirt'e ulaşan J.G. Taylor, oradan Bohtan Suyunu takip ederek bu suyun Dicle'ye döküldüğü yer olan Till üzerinden Dicle vadisi boyunca batıya yönelip Erzen Suyu'nu takiple Redhvan'a (Beşiri) ulaşmıştır. Buradan Erzen Suyu'nu geçerek Hasankeyf üzerinden Midyat-Mardin yoluyla Diyarbakır'a dönmüştür.²²⁴

Taylor,Dicle vadisinde bir buçuk saatlik bir yürüyüşten sonra nehrin sığ yerinden Hasankeyf'e ulaştığını belirtmiştir. Modern şehrin bir yamacın zirvesinde kurulduğunu ancak Artuklular tarafından inşa edilmiş eski saray kalıntılarının, kalenin en doğu ucundaki ulaşılamayan bir noktada bulunduğunu beyan ile buradaki kalıntılara dikkat çeken Taylor: *"Kesme taşlardan pürüzsüz duvarlarla çevrili son Eyyubi eserleri ve bazı durumu iyi eski cami kalıntılarına sahip Artuklu ve Eyyubilerin yerleştiği eski şehir kalıntıları, dağların eteğinde küçük bir ovadın akan Dicle Nehri üzerinde yer almaktadır. Kasabanın aşağısında nehre yayılan Batman Suyu üzerindeki benzeyen²²⁵ üç büyük ve üç küçük ayak yıkıntıları belli köprü kalıntısına rastladım. Nehrin kenarına yakın yaklaşık 90 cm yüksekliğindeki köprü ayağı (payanda) üzerinde Pers işçiliğinin güzel bir örneğini teşkil eden erkek figürü bazı kabartmalar bulunmaktadır ki bunlar akıntıya maruz kaldığı için ne yazık ki bozulmuştur. Modern şehrin doğu ucunda eski kalenin avlusundan nehre ulaşan kayaya oyulmuş iki yüz basamaklı dolambaçlı bir yol vardır. Biraz ilerde buna benzer bir kalıntı daha vardır."* demektedir.²²⁶

²²³ Ali Mıynat, *a.g.m.*, s. 130.

²²⁴ Suat Vural, "İngiliz Konsolosu J.G. Taylor'un Batman ve Çevresi Hakkındaki Gözlemleri", *I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, c. II, İstanbul 2009, s. 154-155.

²²⁵ Taylor burada Malabadi Köprüsü'nden bahsetmektedir.

²²⁶ J.G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, XXXV 1865, s. 33.

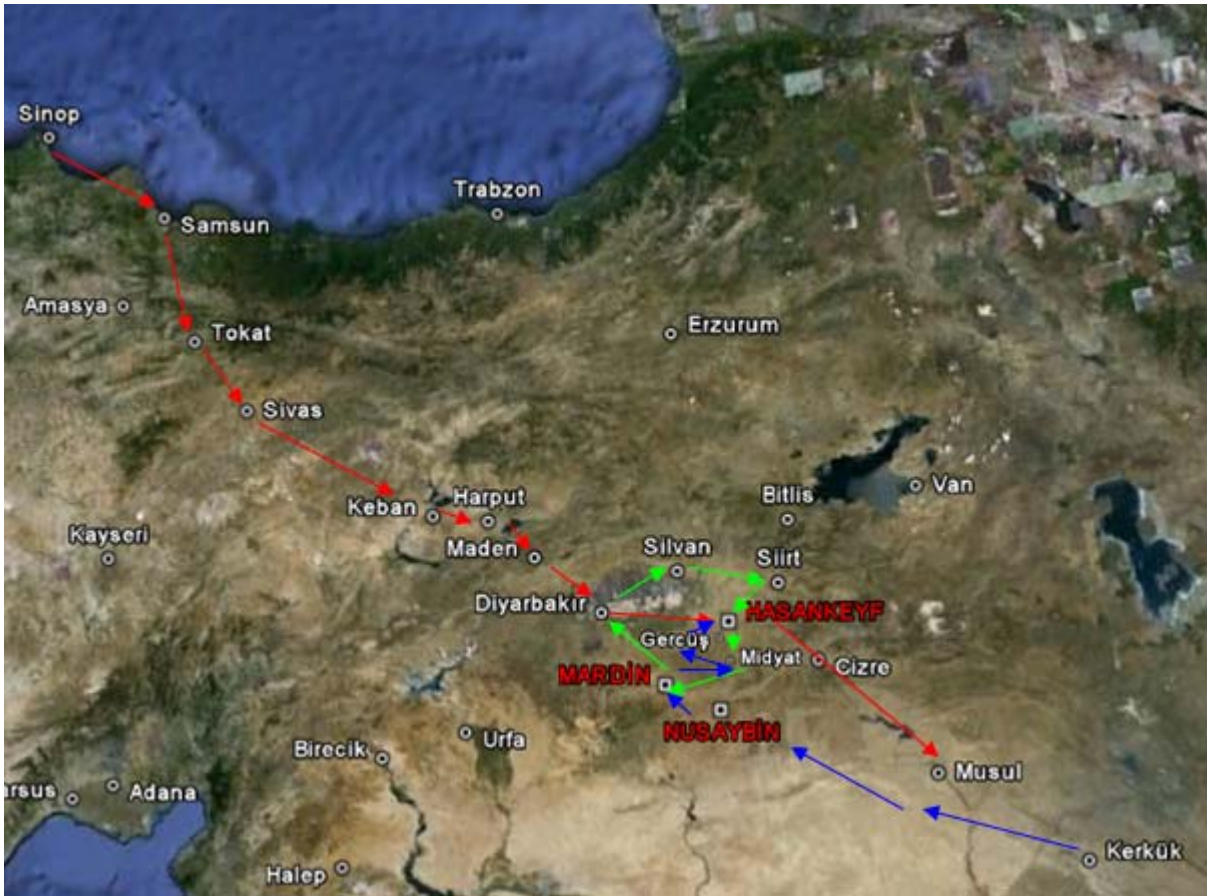
Hasankeyf'i incelemeye devam eden Konsolos'un dikkatini burada yer alan mağaralar çekmiş, buranın düşmandan gelecek saldırılara karşı korunmak için sayısız oyuklara sahip olduğunu ve bu oyukların nehirle iletişimi korumak ayrıca okçu saldırılarına karşı korunmak için önem arz ettiğini belirtmiştir. Burada kayanın yaklaşık 12 m yukarısında merdivenin batısında yüksek kemerli bir girişi olan büyük bir mağara bulunduğu ve girişin sağında gerçekten daha büyük ölçülerde taştan oyulmuş, kolları açık vaziyette sakat bir insan figürüne dikkat çekmektedir. Halk tarafından "es-selamlık" denilen bu mağaraya girmekte zorlandığını belirten Taylor, burada gördüğü bir kitabenin dışında herhangi bir şeyden etkilenmediğini yazmaktadır. Bunun dışında şehir civarında ve bir kısmı doğudaki tepeyi yaran yaklaşık 5 km uzunluğundaki altı farklı vadi boyunca, eşsiz mağaralar bulunduğunu zikretmektedir. Mağaraların tasvirini yapan Taylor, kapı önlerinden geçen dönemeçli dar bir yol ve basamaklarla birbirine bağlanan bu mağaraların, paralel katlı hücrelerden oluştuğunu ve ovaya kadar uzandığını yazmaktadır. Onun Hasankeyf'te ev olarak kullanılan mağaralara dair dikkatini çeken bir başka nokta da tepedeki bereketli kaynakların sularının dar kanallar/künkler yardımıyla her bir mağaraya ulaşabilecek şekilde bir tesisatın kurulu olmasıdır. Birkaç manastır karakterli yapının dışında mağaraların çoğunun giriş çıkışlarının nehre ve ovaya baktığını belirten Taylor, her mağaranın üç oturağa ve günlük eşya koymak için kullanılan iki veya üç nişe sahip olduğu izlenimini bizlerle paylaşmaktadır.

Konsolos, daha sonra farklı vadilerde ve nehrin her iki yakasındaki tüm mağaralarda araştırma yapmasına rağmen kayda değer bir şey bulamadığından dolayı kendisini şanssız saymaktadır. Ayrıca halkın kendisine sunduğu bol miktardaki Pers, Grek, Roma, Bizans ve Kufi sikkelerinin haricinde önemli kalıntılar veya herhangi bir kitabeyi keşfedemediğinden yakınmaktadır.²²⁷ Bundan sonra Taylor kendi gözlemlerinden ziyade Hasankeyf'e dair tarihi anekdotları anlatmaktadır. İlk olarak şehrin ismiyle ilgili bilgilere dikkat çekerek "Hesn Keyf" veya "Hesn el-Kahf'in Procopius'da "Ciphas" şeklinde, erken Süryani kaynaklarında ise "Keppa" ve "Hesnet Keppa" olarak yazıldığını, bunun da "kaya kale" anlamında olduğunu belirtmektedir. Merkeze doğru birleşen yedi farklı dar vadideki mağaralara istinaden buraya Arapça adlandırmayla "Sabbat Aghval" denildiğini bununla beraber Arap kaynaklarından El-Vakidi'nin burayı Hısn Loghur" olarak kaydettiğini hatta bir başka rivayete dikkat çekerek Hasankeyf, adını buranın zapt edildiği sırada sahibi olan "Talun ibn Keifa"dan alındığını bildirmektedir.²²⁸

²²⁷ J.G. Taylor, "Travels in Kurdistan", s. 33; Suat Vural, a.g.m., s.161.

²²⁸ J.G. Taylor, "Travels in Kurdistan", s. 34; Suat Vural, a.g.m., s.161.

Taylor, notlarının devamında, Urfa kontu Baldwin ve Haçlı prensi Jocelyn'in Artukoğlu Sökmen ve Çökürmüş tarafından esir edilmesi ve fidye karşılığında serbest bırakılmaları olayını Urfalı Meteos, Ebu'l Fida ve İbnü'l Esir'den alıntılar yaparak aktarmıştır.²²⁹ Onun Hasankeyf'e dair verdiği son malumatta Hicretin ilk yüzyılında dininden dönen ve Hıristiyanlara karşı Müslüman saflarında etkin rol oynayan Aleppine yani Yukanna/Yuhanna adındaki kişinin Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen mezarının da Hasankeyf'te olduğudur. Yuhanna'nın Hasankeyf kuşatması sırasında şehit düşmüş olduğuna vurgu yapılmış ve onun mezarının harap halde bulunmasına rağmen bir şehit ve kahraman olarak yüzyıllar boyu saygınlığını koruduğu ve halk tarafından ziyaret edildiğine dikkat çekmiştir.²³⁰

Harita 7: 19. ve 20. Yüzyılda Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf Seyahatleri

→ Sandreczki'nin Gezi Güzergahı

→ Taylor'un Gezi Güzergahı

→ Gertrude Bell'in Gezi Güzergahı

²²⁹ Bkz., *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H.D. Andreasyan), Ankara 2000, s. 224-234; İbnü'l Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih X*, s.469.

²³⁰ J.G. Taylor, "Travels in Kurdistan", s. 35; Suat Vural, *a.g.m.*, s. 162.

13) GERTRUDE BELL

1868 yılında İngiltere'nin Durhan County kentinde ayrıcalıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Gertrude Bell, ilk ve ortaöğrenimini çeşitli okullarda tamamladıktan sonra tarih eğitimi almak için Oxford Üniversitesi'ne gitmeye karar verdi. İlerleyen yıllarda Avrupa daha sonra da Ortadoğu'ya çok sayıda seyahatlerde bulundu. 1907'nin Mart ayında arkadaşı arkeolog William Ramsay ile birlikte Anadolu'ya gelen Bell bir süre sonra İngiltere'ye dönmüştür. Bell, 1909'da Mezopotamya'ya bir gezi düzenlemiş, bu sırada Geç Hitit dönemine ait olan Kargamış'ta önemli keşif ve incelemelerde bulunmuş ve bu bölgede kısa süreli kazılar yapmıştır. Daha sonra Irak'taki ünlü antik şehir olan Babil'e gitmiştir. Gertrude Bell'in yapmış olduğu seyahatlere bakıldığında sadece bilimsel amacın güdülmediği görülecektir. Zira Bell İngiliz istihbaratı adına çalışmış ve seyahatlerini bu amaçla gerçekleştirmiştir. Gezmiş olduğu yerlerde yaklaşık 7.000 civarında fotoğraf kaydetmiş ve bu yerlerle ilgili çok sayıda günlük ve mektup yazmıştır. Seyyahın günlük, mektup ve fotoğrafları kendi adına açılmış olan internet sitesinde yayınlanmıştır.²³¹

Gertrude Bell'in gezmiş olduğu yerler arasında Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'te bulunmaktadır. Nisan 1911 tarihli günlük ve mektuplarında bu üç kente yer vermiş ve buralarda çeşitli fotoğraflar çekmiştir. Gertrude Bell, İran, Kerkük, Assur (Nimrud) güzergahını takip ederek Nusaybin'e ulaşmış, buradan da Dara, Mardin, Midyat ve Gercüş hattıyla Hasankeyf'e varmıştır. Seyyah Hasankeyf'ten sonra da Silvan üzerinden Diyarbakır'a geçmiştir.

Gertrude Bell, ilk olarak 13 Nisan 1911 tarihli günlüğünde Nusaybin'den bahsetmiştir. Bell, çamurlu yollara rağmen 8 saatlik keyifli bir yürüyüş sonrası Nusaybin'e ulaştıklarını yazmıştır. Bir zamanlar Roma sınırının en büyük müstahkem şehri olan Nusaybin'in bu gün yığınların ortasında yatan küçük bir kasaba olduğunu aktaran Gertrude Bell, şehrin Roma ve Perslilerin mücadelesine sahne olduğunu kaydetmiştir. Daha sonra burada bulunan Mor Yakup Kilisesi'nden bahseden seyyah burayı fotoğraflamıştır.²³²

²³¹ www.gerty.ncl.ac.uk

²³² www.gerty.ncl.ac.uk

Resim 2: *Mor Yakup Kilisesi (Gertrude Bell'den)*

Resim 3: *Nusaybin Köprüsü Çağçağa (Mygdinus) Suyu (Gertrude Bell'den)*

Nusaybin'den sonra Mardin'e geçen Gertrude Bell, buradaki Amerikalı misyonerlerle iki gün geçirdiğini aktarmıştır. Yardımcılarından Andrus'un Tur Abdin bölgesiyle ilgili çok şey bildiğini ve onunla çok karlı görüşmelerde bulunduğunu zikretmiştir. Mardin'de kalışının ilk gününde Buradan yaklaşık bir buçuk saat uzaklıkta olan ve Deir Zafran (Deyrulzaferan) diye adlandırılan çok ünlü bir manastıra gittiklerini yazan seyyah, bu manastırı çok ilginç

bulduğunu dile getirmiştir. Bu manastırın VIII. yüzyıla ait olabileceğini düşündüğünü söyleyen Gertrude Bell, manastırın dekorasyonunun çok heyecan verici olduğunu kaydetmiştir. Bell, buranın fotoğrafını çekip öğleden sonra gezinin geri kalan kısmını Mardin’de geçirdiklerini yazmış, ertesi gün şehirden çok yüksekte olan kaleye çıktıklarını aktarmıştır. Bu kalenin muhteşem olduğunu dile getiren seyyah, öğleden sonra misyoner bir çocukla şehrin dışında güzel bir Müslüman medreseyi ziyaret ettiklerini, Mardin’de her şeyin çok güzel olduğunu çünkü her şeyin uçsuz bucaksız olduğunu vurgulamıştır. Mardin’in mimari yapısına da değinen Gertrude Bell, buradaki evlerin kesilmiş kayalardan yapıldığına sokakların ise dar olduğuna dikkat çekmiştir. Seyyah, Mardin’in güzelliğini gölgeleyen bir duruma işaret etmiş ve şehri kirli bulduğunu dile getirmiştir.²³³

Resim 4: Deyru Zaferan Kilisesi (Gertrude Bell'den)

Mardin’den sonra Hasankeyf’e geçen Gertrude Bell, Hasankeyf’te ilk olarak kale hakkındaki izlenimlerini dile getirmiş, üç kapıdan geçtikten sonra zirvesine ulaştıkları kalenin manzarasının muhteşem olduğunu zikretmiştir. İki köşesinde aslan figürü bulunan yüksek bir yapıdan bahseden Bell, onun yıkılmak üzere olduğunu ve bir parçasının da tarihi dükkanların üzerine yuvarlanmış olduğunu zikretmiştir. Sultan Süleyman ve er-Rızk Camilerinden bahseden Bell, Sultan Süleyman Camii’nin içerisinde Süleyman Türbesi’nin yer aldığını, bu yapının çoğu kırık ağaç işlemelerine sahip olduğunu bildirmiştir. Onun üzerinde tarihi bir caminin daha varlığından bahseden seyyah, onun çok harika bir mihraba sahip olduğunu zikretmiştir. Bu yapının doğusunda kitabesi olmayan Kızlar Camii’nin, onun yanında ise

²³³ www.gerty.ncl.ac.uk

başka bir caminin bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca bu camiye fotoğrafladıktan bir gün sonra kapıdaki kitabenin bir parçasının daha yıkıldığını belirtmiştir. Kasabanın taş ile döşenmiş sokaklarından söz eden seyyah, kentin surlarının dışında eski bir mezarlık bulunduğunu, aslında kasabanın bu duvarın çok ötesinde yayılıyor gibi gözüktüğünü, çevrede petek petek mağaraların var olduğunu yazmıştır.²³⁴

Resim 5:Hasankayf Kalesi (Gertrude Bell'den)

²³⁴ Ali Mıynat, *a.g.m.*, s. 137-138; www.gerty.ncl.ac.uk

Hasankeyf'teki ikinci gününde çok şiddetli yağmur yağdığını belirten seyyah bundan dolayı Dicle Nehri'nin yükseldiğini ve karşıya geçmeyi imkansızlaştırdığını aktarmıştır. Bu günde Sultan Süleyman Camii'nin planını yaptığını söyleyen Bell, daha sonra nehre indiğini, nehir kenarında yer alan tahtadan baraka biçiminde yeni yapılmış bir caminin harabeleri arasında bir kitabe bulduğunu yazmıştır. Hasankeyf'teki üçüncü gününde havanın daha iyi olduğunu söyleyen Gertrude Bell, burada biraz fotoğraf çektikten sonra doğu tarafında yer alan bazı mağaralara gittiğini belirtmiştir. Bunlardan bir tanesinin üzerinde bir çok haç bulunan kilise olduğunu, bir diğerinin üzerinde tuhaf ilkel kabartmaların bulunduğunu aktarmıştır. Günlüğündeki notlarda kasabanın surlarının çevresinde başka bir sur daha bulunduğunu, hatta orada bulunanların kendisine söylediğine göre doğu istikametinde daha uzakta başka harabe bir sur daha bulunduğunu yazmıştır. Gertrude Bell kasabanın batısındaki küçük bir vadide bir Strangeli (Doğu Süryanice) kitabeyle karşılaştığını kaydetmiştir. Daha sonra Gertrude Bell ekibiyle beraber keleklerle nehrin karşı tarafına geçmek için büyük çaba sarf ettiklerini ve nihayetinde de karşıya geçmeyi başardıklarını aktarmıştır. Nehrin yukarısında küçük kiremitlerle kaplanmış XV. yüzyıla ait kubbenin kiremitleri dışında ilgi çekici olmadığını belirtmiştir. Gertrude Bell'in günlüğünde daha sonra Dicle'de at sürerek buradan ayrıldıkları kaydedilmiştir.²³⁵

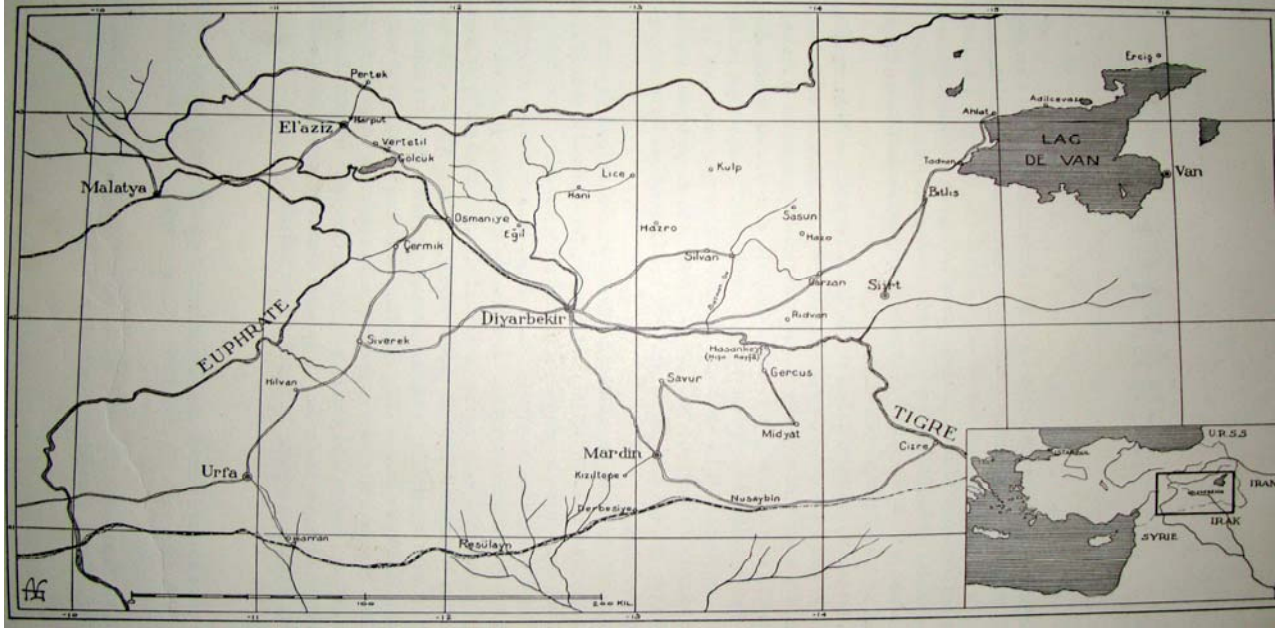

Resim 6: Dicle'den Kelekle Geçiş (Gertrude Bell'den)

²³⁵ Ali Mıynat, *a.g.m.* s. 139; www.gerty.ncl.ac.uk

14) ALBERT GABRIEL

Fransız mimar, restoratör ve sanat tarihçisi olan Albert Gabriel 1926'da İstanbul'a geldi ve uzun yıllar Türkiye'de kaldı. İstanbul Üniversitesi'nde arkeoloji ve sanat tarihi dersleri verdi. İstanbul ve Anadolu'daki Osmanlı yapıtlarını inceledi. Gabriel, neredeyse Türkiye'deki bütün mimari eserlerin rölövesini çıkardı. Albert Gabriel, Mardin ve Hasankeyf'teki bütün mimari eserleri de araştırmış ve bunların çizimlerini yapıp fotoğraflarını çekmiştir.

Harita 8: Bölge Haritası (Albert Gabriel'den)

14.1. Hasankeyf

1932'de Hasankeyf'te bulunan Albert Gabriel, Hasankeyf'in jeopolitik yapısının çok eski bir yerleşim merkezi olduğu ihtimalini kuvvetlendirdiğini söyleyerek, şehrin kuruluşunun eskiye dayandığını ifade etmeye çalışmıştır.²³⁶ Hasankeyf'teki yapıları tek tek inceleyen Gabriel'in şehirdeki mimari eserlerle ilgili yazdıklarına kısaca yer vermeye çalışacağız.

14.1.1. Köprü

Seyyahların muhtelif tariflerinde köprü hakkında tenakuz varsa da, köprü'nün umumi hatlarıyla tasviri imkansız değildir. Köprü ortada iki esas orta ayak arasında bir kemer, bunun doğusunda bir kemer, batısında iki kemerden ibaret idi. Doğudan batıya doğru açıklıklar takriben 22 m., 40 m., 22 m. ve 15 m.dir. Çevrenin en büyük kemer açıklığı Hasankeyf

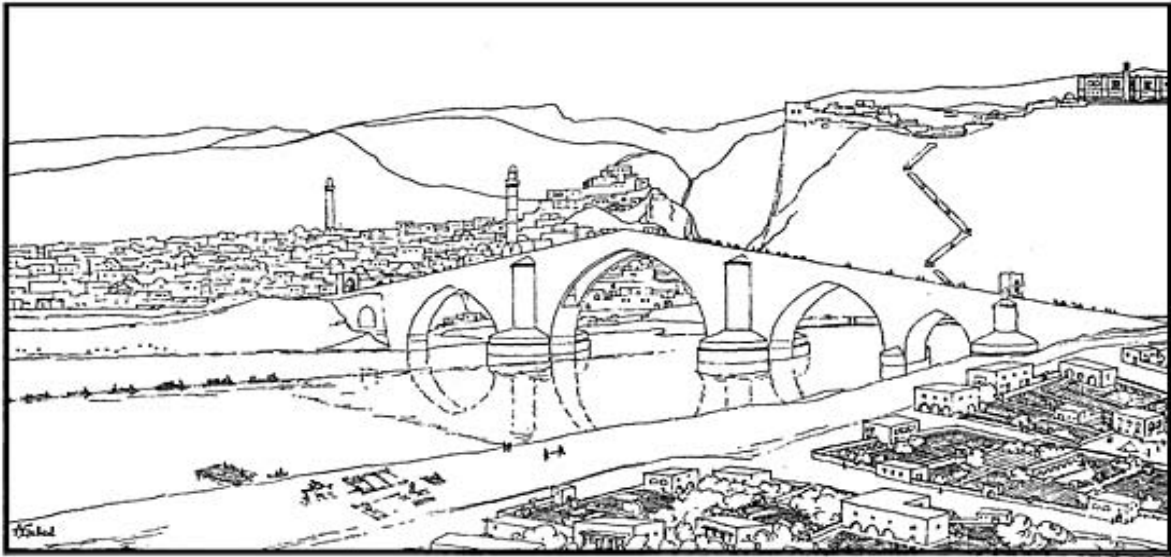
²³⁶ Albert Gabriel, *Voyages Archeologique Dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, s. 55.

Köprüsü'nde mevcuttur. Malabadi Köprüsü 21,60 m. ve 15,50 m. dir. Kerkük önünde Altun Köprü'nün açıklıkları 26 m., 8 ve 7 m. dir.²³⁷

Açıklıklar sivri kemerlidir. Köprü'nün tabliyesi ve kemer kısmı arasında boşluk vardı. Bu pasaj kagir kitesini hafifletirdi. Orta ayakların hizasında ayağın kaynak ve diğer çıkıntıları üstüne yerleştirilmiş küçük odalarla birleşirdi. Bu boşlukların benzeri, halen teferruatıyla Malabadi Köprüsü'nde mevcuttur. Bu odalara yol sahinında başlayan merdivenle inilirdi ve şüphesiz köprü'nün uçlarında kapılar ve muhafızlar vardı.²³⁸

Hasankeyf Köprüsü'nün bundan başka özel bir tertibatı vardı. İbn Şeddad, bize şu tafsilatı bırakmıştır. “Köprü taştandır. Ancak ortası ahşap bir tavandır. Düşman şehre saldırınca, mevzilere çekilinir ve köprü kapanır, mevzilerde dolaşılır ve ikamet edilir. Artık mevzilere kimse erişemez.”²³⁹

Hasankeyf Köprüsü, Gabriel tarafından incelenerek görülebilen kalıntı ve tespit edilebilen bilgilerle yapının güzel bir restitüsyon resmi yayımlanmıştır. Gabriel, Anadolu'nun bu en büyük açıklıklı köprüsünün taşlarında rastlanan taşçı işaretlerinin benzerlerinin kaledeki sarayda da görülmesine dayanarak, “ bunlar, başka delillerin üstünde köprü'nün Artuklular devrine (1102-1408) ait olduğunu ispatlar gibidir” diyerek tarihlenmesi hususundaki görüşünü bildirir.²⁴⁰

Resim 7: Hasankeyf Köprüsü Restitüsyonu (Albert Gabriel'den)

²³⁷ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 23.

²³⁸ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 23.

²³⁹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 23.

²⁴⁰ Semavi Eyice, “Dicle Köprüsü”, *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s. 283-284.

14.1.2. Büyük Saray

Bu saray, inşa tarzının homojenliğine göre karar vermek gerekirse, tek bir atılımın ürünü olarak görünüyor. Duvarlar 0.32 m. ye kadar düzenli taş sıralarıyla örtülmüştür. taşların üzerinde çok sayıda damga (taşçı işaret) yer alır. Tonozlar genel olarak, Mezopotamya orjinli bir tarza göre yan kenarları eğik olarak düzenlenmiş tuğlalardan yapılmıştır. Yalnız çok dar olan tonozlardan bir kaçı moloz taşlarla örülmüştür. Zemin katın planı, üst kata dağılmış ikamet yapılarının dağılım düzeni hakkında açık bir fikir vermiyor. Muhtemel kemerlerle desteklenmiş dayanıklı bir terasın üzerindeki binalar, merkezi bir avlunun çevresindeki bir çok kolda gruplanıyorlardı. Fakat bir restitüsyonunu teklif etmek tamamen keyfi olacaktır.²⁴¹

Yapının tarihini tespit edecek hiçbir kitabesi mevcut değildir. Fakat işaret edildiği gibi taşçı işaretleri büyük tarihi köprünün ayakları üzerindikilerle benzerdir. O halde sarayın inşası da tıpkı köprüde olduğu gibi ilk Artuklu sultanlarından birine verilebilir (XI-XII. yy.).²⁴²

14.1.3. Kale Kapısı

Kaleye doğu tarafından ulaşan zikzaklı, taş döşemeli yolun üzerinde bir dizi kapı mevcuttur. Onlardan sadece üçü bugün ayaktadır. İlki ve hemen akabindeki diğeri aynı prensipte yapılmışlardır. Yolun tüm genişliğini tutan, bir yanı diğerinden uzun planlı masif duvara dikdörtgen bir kapı boşluğu açılmıştır. Bu kapılardan elden geçirilmiş olan birincisinde oyulmuş elemanlar, arabesk parçalar ve oldukça verilmiş aslan kabartmaları yeniden kullanılmıştır. Kısmen harap durumdaki üçüncü, ikincisi ile aynı tiptedir.²⁴³

14.1.4. Kaledeki Ulu Cami

Ulu Cami, kalenin en yüksek noktasını işgal eder ve görüş alanının vadi üzerinde ötelere uzandığı düz bir şeklinin kuzeyinde, önce yapılmış binalar topluluğunu ihtiva eder. Cami binası çok kötü durumda olmasına rağmen daha ayaktadır. Fakat ilk planın çok değişikliklere uğradığı kesindir. Düzensiz bir şekilde bölümlenmiş bugünkü kuruluşlar arasında başlangıçtaki düzeni yeniden tespit etmek mümkün değildir. Çift takviye kemeri ile kuvvetlendirilmiş ana eyvan, kubbe ve sivri beşik tonozlu iki kol minaresinin su basmasında olduğu gibi yapının temeli üzerinde yeniden yükseltilmiş görünüyorlar. Gerisi tamamen

²⁴¹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 211.

²⁴² Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 211.

²⁴³ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 59.

tahminidir ve yapı tarzı kalın sıvalarla kapatılmış moloz taşlar kronolojik hiçbir ipucu vermiyor. Zaten bu eserin artistik değeri çok zayıftır.²⁴⁴

Eyvannın önündeki çıkırıkla donatılmış bir kuyu, taras döşemesinin yüzeyinde birikmiş sularla beslenen bir sarnıçtan su çekmeye yarar. Küçük odalar terasın kuzeybatı köşesinde yer alırlar. Asıl giriş, doğuda, kubbeyle örtülmüş küçük bir holden önce gelir. Cami bir çok kitabeye sahiptir. En eskisi harim kapısının üzerine yerleştirilmiştir ve 1394 tarihlidir. Fahreddin Süleyman'ın önemini anlatır. Fakat bu kişi bu tarihten önce caminin sadece tamiri ile ilgilendi. Minarenin kuzey cephesinde yer alan kitabeden, minarenin bugünkü biçimiyle 1501'de yeniden yapıldığı sonucunu çıkarmak gerekir.²⁴⁵

14.1.5. el-Rızk Camii

Bu cami şehrin kuzeybatısında, batıda doğru yapının dış duvarının göçüşü sırasında sürüklenen, kısmen yakılan bir yarın tepesinde kurulmuştur. Dışta ve avluda, duvarların ve ayakların kesme düzeni bir şekilde yontulup hazırlanmışlardır. İç kısımda, moloz taş duvarlar stuko sıvalarla örtülmüştür. Revakların hac tonozları, itinalı bir şekilde örtülerle yapılmışlardır. Salonların tonozları, moloz taşların ve kaba duvarı hafifletecek tonozun basıncını azaltacak çanak çömlüklerin birleşiminden meydana getirilmişlerdir. Moloz taş duvarlarda bulunan stuko sıvalara, sadece önemsiz süsleyici parçaların gözükmemesine müsaade ederler. Buna karşılık giriş holü petekli portal kemerini, girift motiflerle süslenmiş sütüncelerini, madalyonlarını, arabesk panolarını ve memluk neshinden kitabesini muhafaza etmiştir. Avluya kazılmış havuz, birkaç yükseltici makine yardımıyla Dicle'nin suyuyla beslenmiş olmalıydı. Yapının kuzeydoğu köşesinde yükselen minare çok iyi muhafaza edilmiştir. Kare bir kaidenin üzerinde silindirik gövde yükselir. Mukarnaslı bir korniş ve bir kubbecikle örtülmüş sekizgen bir petek gövdeyi taçlandırır. Minarenin toplam yüksekliği yaklaşık 30 m. dir. Prizmatik üçgenlerle kaideye bağlanmış olan gövde, silmelerle süslenmiş kuşaklar tarafından üç kata bölünmüştür. Gövde kemer dizeleri ve değişik biçimlerde arabesk panolarla süslenmiştir. Bu, bölgede sonraki yüzyıllarda çok sayıda tatbik edilen minare tipinin, bütünlüğünü muhafaza etmiş en eski örneklerinden birisidir. Minarenin kayda değer diğer bir özelliği çift yollu (merdivenli) oluşudur. Caminin portali üzerindeki kitabeye göre 1409'da Eyyubi sultanı Süleyman tarafından yaptırılmıştır.²⁴⁶

²⁴⁴ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 61.

²⁴⁵ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 61.

²⁴⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 65-66.

14.1.6 Sultan Süleyman Camii

Fotoğraflar, kaybolmaya yüz tutmuş bu harap caminin şimdiki durumunun ne halde olduğunu gösteriyorlar. Harimin ve bitişik kısımların planı henüz anlaşılıyor. Fakat ona eşit olarak bağlanan batıdaki bitişik binalar, artık sadece bir yıkıntı kümesidir. Avluyu doğudan sınırlayan duvar, taç kapı, çeşme ve minare mevcuttur. Bunlar kesme taştan yapılmıştır. Geriye kalanların hepsi kaba saba işçilikle moloz taşlardan yapılmış, duvarlar ve tonozlar kalın bir sıva ile kaplanmışlardır. Kubbelerin iç yüzlerinde moloz taşlar oldukça düzensiz bir çizgi doğrultusunda yan yana diziliyorlardı. Bugün kaybolmuş vaziyetteki sıva bu kusurları örtüyor olmalıydı. Moloz taştan yapılmış olan tonozlar duvara gömülmüş çanak çömlekler yardımıyla kırılma yerlerinden itibaren hafifletilmişlerdi. Üstelik moloz taş duvara çok yaklaştırılmış, çıkıntılarının eksenin dikey olarak yerleştirilen beşik tonozların böğürleri hafifletilmiştir. Tonozlar terası taşır. Çok özenli bir işçilik gösteren minaresi, önceki caminin minaresi ile benzer durumdadır. Şerefe, bugün yıkılmış olan bir peteği taşıyordu. Kare bir kaide üzerine yükselen gövde, silmelerle süslenmiş kuşaklarla dört kata bölünmüştür.²⁴⁷

14.1.7 Koç Camii

Bu cami, dikdörtgen bir avlunun etrafında bir çok yapı kollarında gruplanan büyük bir külliye oluşturuyor gibi görünüyor. Sadece onlar ayakta dırlar ve ayrıca bünyedeki kolun birkaç elemanı eğreti bir denge durumundadır. Kaba moloz taşlardan bütün duvarlar, kuruluşun zayıflığını kapatan sıvalarla örtülü olmalıydı. Bu sıvaların süslemeleri, meydanda kalmış iki elemanın doğruladığı gibi oldukça zengin olmalıydı. Sadece bu motifler, bu kitablesiz abideyi bir tarihe mal etmeye izin verirler. Yapı muhtemelen XIV. yy. sonu ve XV. yy. başına aittir. Öyle görülüyor ki cami, doğrudan yapılarla kuşatılmış merkezi bir avluyu eşit olarak kapsayan büyük bir kuruluşa bitişikti. Bu belki bir medrese idi. Fakat toprak seviyesine inmiş duvarların şimdiki durumu, planını çizmeye imkan vermiyor.²⁴⁸

14.1.8. Kızlar Camii

Eser kısmen harap durumdadır. Duvarlarının yalnız 3 m. yüksekliğe kadar olan kısımları korunmuştur. Yapı her bir köşesine pandantifli kubbe ile örtülü birer kare salon bitleştirilmiş, her kenarı 20 m. olan kare bir mekandan oluşmaktadır. Bu merkezi mekanın üzeri kapalıymış gibi görünmüyor. Zaten yapı tamamlanmamış izlenimini bırakıyor. Kitabesi

²⁴⁷ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 67-68.

²⁴⁸ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 69-70.

mevcut değildir. Duvarların düzenli yapılışı köşe mekanlarının kubbelerinde tuğla kullanılışı ve kornişlerin karakteri, yapının XV. yy. dan önce inşa edilmiş olamayacağı düşüncesini uyandırıyor.²⁴⁹

14.1.9. Küçük Cami

Büyük kısmı harabe halinde olan eserin, son cemaat yeri ise yakın bir zamanda halk tarafından ibadete açılmıştır. Cami, kesme ve moloz taşlardan inşa edilmiştir. Yapı, sivri beşik tonozlu dikdörtgen bir harim ve üç kemerli bir revağı ihtiva eder. Bu revak, tonozlu bir eyvanın doğusunda yer alan bir avluya açılıyordu. Kuzeyde, sokağa doğru bir taraça avludan önce geliyordu ve mahzende bir çeşme, duvarın cephesine yerleştirilmişti. Çeşme, Gazi'nin oğlu Eyyubi Süleyman'ın adına düzenlenmiş bir kitabeyi ihtiva eder. Bundan dolayı camiyi Eyyubilere vermek gerekir.²⁵⁰

14.1.10. İmam Abdullah Zaviyesi

Dicle'nin sol kıyısında bir tepeliğin zirvesindedir. Dikdörtgen duvarın içinde bir avlunun etrafında dört yapı kolu gruplanmışlardır. Bunların büyük bir kısmı harap durumdadır. Avlunun kuzey cephesinde, tromplu bir kubbeyle örtülü ve bir mezarı barındıran bir türbe yükselir. Avlunun kuzeydoğu köşesindeki kare planlı kulenin 10 m. den fazla bir bölümü mevcuttur. Kuruluşu kaba sabadır. Çok düzensiz örülmüş taş duvarlar, moloz taştan olup, büyük bölümü kaybolmuş durumdadır. Bunlar sıva ile kaplı olmalıydı. Kulenin tepesindeki kat kat cumbalar gibi birkaç ilginç ayrıntı mevcuttur. Şüphesiz bunlar bir defa sıvanmış, büyük ölçüde peteklerden oluşuyorlardı. Avlunun güney revakındaki kısmen yıkılmış beşik tonoz, inşa tarzını ortaya koymaya yarıyor. Tonoz bol miktardaki harca gömülmüş pişmiş toprak testiler tarafından oluşturulmuştur. Kapı, ahşap oymalı kanatlarını henüz muhafaza ediyor. Ahşap işçiliği, zengin dekoru kadar büyük ustalıklı uygulanmasıyla dikkate değer.²⁵¹

14.1.11. Küçük Saray

Kalenin kuzeydoğusunda, lar kütesinden ayrılan bir çıkıntı, dev gibi bir şerit kule meydana getirircesine yontulmuştur. Kayalığın dik parçaların devamından oluşan zirvede eski bir yapının kalın duvarları yükseliyor. Sivri beşik tonozla örtülmüş dikdörtgen salon, üç cepheden nehre nazır dikdörtgen pencerelerle aydınlatılmıştır ve yakın çevresindeki eski

²⁴⁹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 69-70.

²⁵⁰ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 69-70.

²⁵¹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 79-80.

yapılar yok olmuşlardır. İhtimal ki bu eyvan, birkaç saraya ait eşsiz bir gözetleme yeridir. Kuzeye doğru açık vadinin rüzgarları tarafından havalandırılmış olan bu saray, yan kayalar arasında serin bir barınaktı ve Hasankeyf prenslerinin gözde ikamet yerlerinden birisi olmalıydı. Kalın taş duvarları oldukça kaba stukolarla örtülmüştür. Süsler arasında orta kalitede iki aslan kabartması yer alır. Beşik tonoz kalın bir harç tabakası içinde kaybolmuş çanak-çömleklerin bir birikiminden meydana gelmiştir. Bu yöntem XV. yy.'ın birçok yapısında gözlenir.²⁵²

14.1.12. Zeynel Bey Türbesi

Dicle'nin sol kıyısında açık alanda yükselen bir türbe, uzun zamandan beri harap durumdadır ve şimdi samanlık olarak kullanılmaktadır. Dıştan silindirik olan yapı bir kubbe ile örtülü sekizgen bir mezar odasını (sembolik lahit hücre) ihtiva eder. Altında merhumun cesedinin bulunduğu bir mahzen (kripta) vardır. Bu mahzene bu gün girilmez. Ama doğuda anıtın temelinde bir havalandırma yeri henüz fark ediliyor. Sembolik lahit hücre iki açıklığa sahiptir. Kuzeyde bir kapı güneyde ise bir pencere bulunmaktadır. Aşağı kısmı düzgün kesme taştan örülmüş yapının esas bölümü tuğladandır. Bu duvarın içinde, basıncı eşit miktarda dağıtmak, yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla hazırlanmış ahşaptan taban kirişleri, yatay bir hat boyunca yer yer sıralanmıştır. Öncekilerle dik durumdaki ahşap parçalar, yapının bütünü içinde onlara bağlanmışlardır. Dış kısımda kısmen tuğladan bir kaplama mevcuttur. Burada kızıl-kahverengi basit tuğladan bir zemin üzerinde turkuaz mavisi ve lacivert sırlı tuğladan ayrılırlar. Onlar, girift kuşakların açıklıklarının etrafını da belirlerler ve yapının silindirik gövdesi üzerinde kufi yazıyla ALLAH ve MUHAMMED isimlerini oluştururlar. Ayrıca harçla yapıştırılarak sağlamlaştırılmaksızın yapının gövdesinin üzerinde tuğla kaplamaların olduğu gözlenir. Bütünden ayrılarak kendilerini göstermeleri için kaplamanın böyle yapılması zorunluydu. İçerde, sekizgenin her bir kenarına, gemi teknesi kemerle taçlandırılmış birer dikdörtgen açıklık yerleştirilmiştir. Bu kemerler arasında tromplar ve pandantifler, sekizgenden daireye geçişi sağlar. Sol yüzey bağlantıları, XV. yy.dan itibaren bize çok sayıda uygulamalar bırakmış olan İran mimarisinin bir prensibine uygun olarak bölümlere ayrılmışlardır. Bunun üstünde çıkmalı levhalarla süslenmiş bir kuşak, petekli yüksek bir kornişle taçlandırılmıştır. Korniş kubbenin aşağı kısmını kapsamaktadır. Bunun alt kısmına

²⁵² Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 63.

açıklıklar yerleştirilmiş ve gemi teknesi biçimindeki profili hafifçe geçilmiştir, sonra çok hafifçe şişkin bir biçimde öte yandan belirtilmiştir. Bu haliyle kubbe dış biçimine benzer.²⁵³

Tuğla kaplamanın incelenmesi, birkaç ilgi çekici ayrıntıyı ortaya koyar. Basit tuğlalar 20 x 7 x 5 cm ölçülerindedir. Sırlı tuğlalar yamuk biçimde bölümler ortaya koyarlar. Aşağı yukarı hiçbir benzer eleman yer almaz. Bu parçaların frize ait olduklarını veya anıtın silindirik gövdesini taçlandıran kornişe ait olabileceklerini varsaymak gerekir. Kapının ve pencerenin üstünde alınlık ve kemer kovanın köşe taşları çini mozaik bir kuşakla kaplanmışlardır. Bunların bir kısmı hala mevcuttur. Pencerenin üstünde sadece kalınlığı dolduran birkaç geometrik arabesk motif ve kemer kovanına yayılan bitkisel süslemenin bir kısmı kalmıştır. Kapının üstünde, kemer kovanı ile çerçeve arasında süslemenin önemli bir kısmı oldukça iyi korunmuş durumdadır. Köşe taşlarında mozaikten çok ustaca yapılmış çiçeksi bir süsleme, beyaz lacivert, turkuaz, siyah ve sarı parçalar yan yana konulmuşlardır. Bunun üstünde dikdörtgen bir levhayı kaplayan kitabe, tıpkı öncekiler gibi düzenlenmiştir. Kitabe türbenin Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Bey'e ait olduğunu anlatıyor. O halde yapı XV. yy.ın ikinci yarısına uzanıyor. Kemer kavisi üzerinde, aynı tarzda kaplanmış bir levhada, muhtemelen İranlı olan usta Pir Hasan'ın adı okunuyor.²⁵⁴

14.2. Mardin

Albert Gabriel, Mardin şehrini de gezmiş ve burayı kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Gabriel, Mardin'deki yapıların çizimlerini yapmış ve fotoğraflamıştır. Albert Gabriel'in Mardin hakkında yazdıkları kısaca aşağıdaki gibidir.

Genellikle, güneybatısında sıra tepelerin omuzladığı Tur'Abdin'in kitleleriyle, Türkçe adıyla bilinen Mardin Dağları olarak adlandırılır. Mardin şehri, trapez şeklindeki ayırt edici profilini uzaktan tanıdığımız en yüksek zirvelerinin birini işgal ediyor.

Nusaybin'den Halep'e kadar olan demiryolu üzerinde Derbesiye'den hareket eden 25 kilometrelik dallanma, dağın eteğinde bulunan Mardin'deki son istasyona götürür ve birçok keskin dönemece sahip 8 kilometrelik bir yol ile şehre bağlanır. İlk dönüşte, kayalık yamacının gerisinde grimsi bir lekenin zar zor yardığı Mardin görünüyor ve ardından yükseldikçe planları çiziliyor ve kısa bir süre sonra hızlı yokuşu tırmanan sık sıralı küp

²⁵³ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 80-81.

²⁵⁴ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 80-81.

şeklindeki evleri teker teker görebiliyoruz. Çok az toprak, nadir birkaç ağaç buketi, ince olarak yarı renk verilmiş bir peyzaj. Her yerde kaya gözlenmekte.²⁵⁵

Her yerinden erişilemez gibi görünen dağın tepesini taçlandıran Ortaçağ kalesi, sarp yalıyarların üzerine mazgallarla donatılmış olan duvarlarının kalanları dikilir. Geniş kayalıklı yokuş onu, sarp sokaklar boyunca kilden teraslarını üst üste dizilen evleriyle aşağı şehirden ayırıyor. Eski stildeki anıtlar ile biraz önemli olan çağdaş konutlar arasında hiçbir zıtlama yoktur: benzer tekniğe göre aynı malzemelerin kullanımı ve yüzyıllar boyunca sürüp giden geleneksel dekoratif motifler, Mardin'e homojen bir görünüş ve ayrıca Doğu'nun bir şehrinde nadiren görebileceğimiz bir asalet havasını vermektedir. Sokakları bir dereceye kadar derli topludur ve her ne kadar su çok bol olmasa da havanın tazeliği ve ikliminin sağlığı, ünlerini hak ediyorlar.²⁵⁶

Fakat Mardin'in en dikkat çekici yönü, içerisinde bulduğumuz geniş manzaradır. Evler amfi tiyatro olarak dikilmişler ve her birindeki pencereler ile kemer altları güneye doğru, Yüksek Mezopotamya'nın ovalarının sonsuzluğuna açılıyorlar. Bu manzaralı balkonların üstlerinden, en yakında bulunan kırım insan yapımı tepeler ile köyleri görebiliriz, Habur'un akarsu kollarının araziler içerisinde çizdikleri ince parlak ağları gözle izleyebiliyoruz ve büyük harita üzerinde olduğu gibi, çok uzaktan hafif toz bulutlarının konvoyların geçişini işaretlediği yol ve patikalar ağını bir bakışta kucaklıyoruz. Ötede, ayrıntılar hafifçe gölgelenip eriyorlar ve ufukta Sincar'ın tepelerini mavimsi bir çizginin çizdiği büyük enginliğinde kayboluyorlar.²⁵⁷

Bu istisnai durum, elde bulundurulmasıyla büyük bir bölgenin kontrolünü sağlayan şehrin tarihi rolünü izah diyor. Diyarbakır'a, Nusaybin'e ve Mezopotamya'ya, Urfa'ya, Fırat'a ve Suriye'ye, Midyat'a, Tur'Abdin ve Dicle'ye giden yolların kavşağında yer alan Mardin, yüzyıllar boyunca önemli bir siyasi merkez olmuştur ancak ulaşım zorlukları, her zaman onun ticari ve sınaî gelişimine engel olmuştur. Bugün artık sadece Türk-Suriye sınırındaki bir şehirdir ve iktisadi faaliyeti gözle görülür biçimde yavaşlamıştır.²⁵⁸

Topografya: Kale, dağın tepesini işgal eder. Kuzeye doğru, cılız bitki örtüsüyle kısmen örtülü olan kayalık yamacına egemendir. Güneye doğru, ortalama genişliği 200 metre olan çıplak bir yokuşla şehirden ayrılır. Her taraftan, çok hızlı olan inişler, kaleye karşı yapılacak

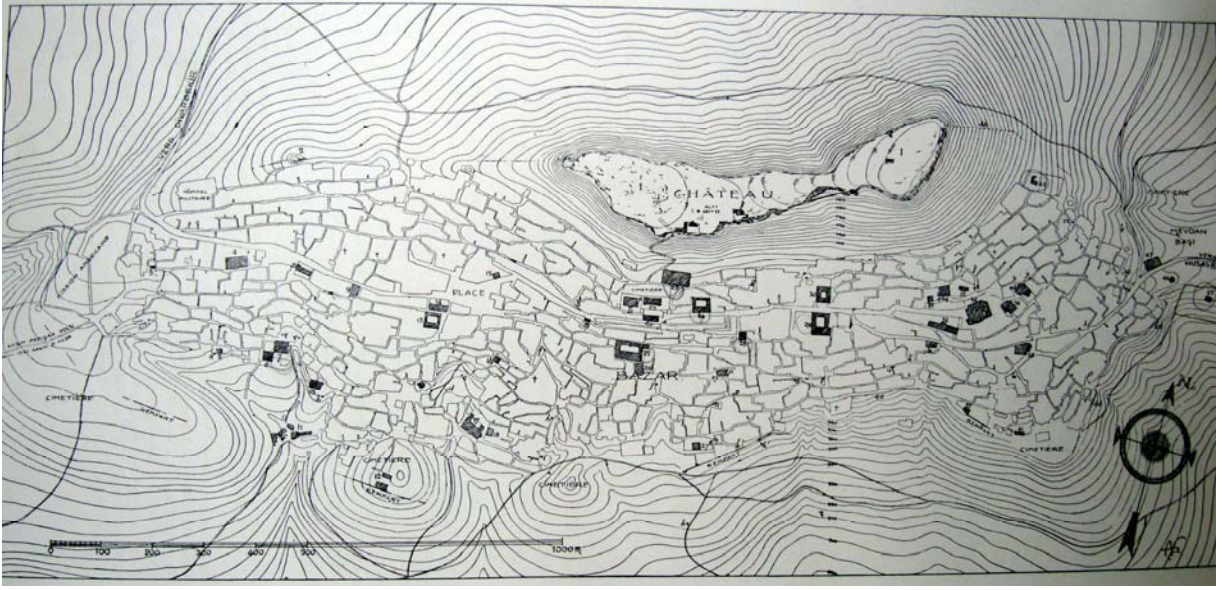
²⁵⁵ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 3.

²⁵⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 4.

²⁵⁷ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 5.

²⁵⁸ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 5.

derli toplu kitle saldırısını zorlaştırıyorlardı. Şehir, azami 2.500 metre uzunlukta ve 500 metre eninde bir alan üzerinde yayılıyor. Doğudan batıya doğru en büyük boyutunda içinden geçen ana sokak, Nusaybin'den Diyarbakır'a kadar olan büyük yolun bir parçasıdır. Doğu ucunda, hızla yükselip güzergâhının büyük bir bölümünde tesviye eğrisini takip eder ve ardından batı istikametinde yumuşak yokuşu iner. Bir dallandırma, kuzeybatı mahallelerine uğrar. Bu ana arterin kuzeyinde ve güneyinde, dar sokaklardan oluşan düzensiz bir ağ gelişir. Şoseler kireçtaşı kaldırımlarıyla döşenmişler; belirgin bir yokuşla aralarından bazıları geniş sıralar dizisini sunarlar.²⁵⁹

Resim 8: Şehir Planı (Albert Gabriel'den)

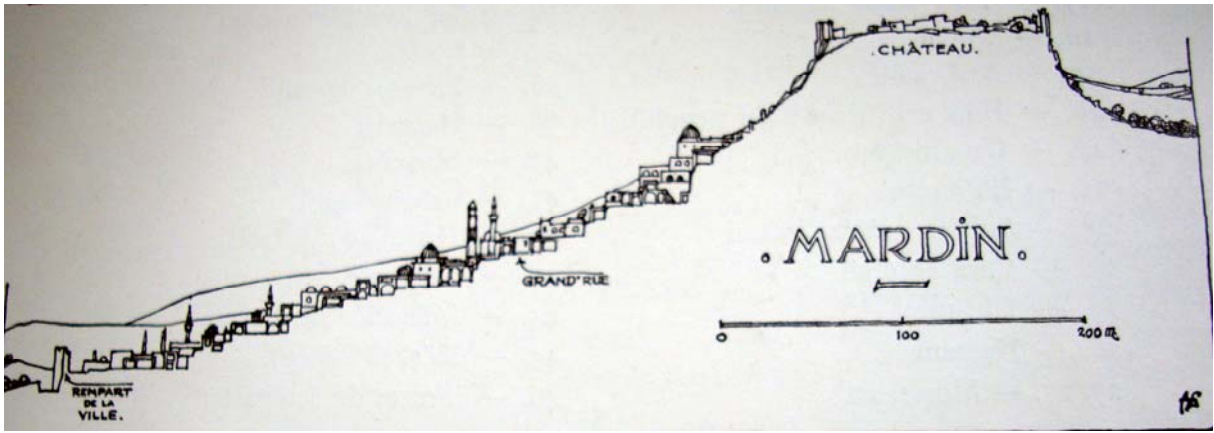
Seyahatçilerin öykülerinden biliyoruz ki XIX. yüzyılın başında Mardin hala bir surla çevriliydi. Şehrin alçak kesimlerinin yaklaşımlarında ve Kalenin doğusundaki ve batısındaki dağın çıplak yokuşları üzerinde bazı kalıntılar kalmıştır. Bu muhtelif unsurlar, çevrenin genel çizimini eski halini vermeyi sağlıyor.

Eski veya çağdaş, dinsel veya din dışı nitelikte olan Mardin'in yapılarının özel niteliği üzerinde hiçbir zaman yeterli şekilde durulamayacaktır. Tahtanın kullanımını sürekli olarak en aza indirme kaygısı ortaya çıkmaktadır. Duvarlar kireçtaşı aleti ile moloz taşından yapılmıştır ve sadece yakın zamandaki birkaç yapı odundan kirişlere sahiptirler. Genel olarak, giriş katı ile birinci kat, taş aleti veya molozdan yapılmış kırılmış beşik tonozları ile ayrıt tonozlarından oluşmuşlardır. Her katın zemini taştan döşemelerden oluşmuştur ve terasların kilden şapı, ayrıt tonozları ve beşiklerinin eteklerini yükleyen toprak tutulması ile tonozları

²⁵⁹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 7.

örtüyor. Kubbelerde, itinalı olarak yontulan iç kubbelere gibi kubbe sırtlarının yüzeyi açıkta bırakılmıştır. Böylece, kapı ve pencerelerin kanatları dışında, bu tür inşaatlarda hiçbir tahtadan unsur ortaya çıkmaz.²⁶⁰

V, VI ve VII. Yüzyıl (XI, XII ve XIII) tarihli Mardin'in en eski yazıtları, yeniden derinden elden geçmiş olan ve büyük ölçüde daha yakın zamanlara kadar giden yapılara ilişkilidirler. İkel düzenlemelerini ve orijinal görünümünü muhafaza edebilmiş olanlar, XIV. yüzyılda Artuklular ve XV. yüzyılda Ak-Koyunlular tarafından inşa edildiler. Bunu takip edecek olan tasvirde, sırasıyla şunları inceleyeceğim: kale, camiler, medreseler, mezarlar ve nihayet, din dışı yapılar. Bu grupların her birinde, tarih sırasını takip edeceğim.²⁶¹

Resim 9: Mardin Şehir Profili (Albert Gabriel'den)

14.2.1. Kale

Mardin kalesinin işgal ettiği yüzey, doğudan batıya doğru yaklaşık olarak 800 metre uzunluktadır. Değişken olan ebadı ise, 150 metreyi geçmeyip platonun belli olan daralmaya tekabül eden medyan bölümünde 30 metreye kadar iniyor. Bu yüzey, sıradaki yükseklik rakımlarının da gösterdiği gibi yatay plandan duyarlı bir şekilde ayrılmaktadır: daralmanın sağında 1.180 metre, batı uç kısmında 1.170 metre, doğu uç kısmında 1.200 metre. Kaya her tarafından ortaya çıkıyor ve çevresinin büyük bir bölümünde, plato dik yarlar tarafından sınırlandırılmıştır. Böylece, dağın bu tepesi ele geçirilemez hale getirmenin kolay olacağı doğal bir kaleyi oluşturuyordu. Ortaçağda meşhur oldu ve XIX. yüzyıla kadar ele geçirilmez olarak addediliyordu. Yavaş yavaş nüfusu şehrin içine yerleşti ve bazı taş yığınları bugün evlerin yerlerini işaretliyor. Çok uzun zaman önce terk edilmiş olan camiler ile “konak”, harabe halindedirler.²⁶²

²⁶⁰ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 11.

²⁶¹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 11.

²⁶² Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 12.

14.2.2. Kalenin Dış Duvarları

Kalenin batı kısmı, platonun pervazına kadar yayılan konut mahallesince işgal edilmişti, öyle ki çevresi üzerinde bulunan evlerin duvarları dik kayaların dikey yüzeyini uzatıyorlardı. Yüzeyin kalanı üzerinde, birkaç duvar yüzü kalmış olan bir dış duvar, yarıların çevresini takip ediyordu. Kuzeyde, bu duvar tek başına yeterli bir savunmayı oluşturuyordu ve sadece tek bir kule tespit ettik. Güney kısmının ortasına doğru, yar, daha sorunsuz olarak ulaşılabilir bir kayşatı gösteriyor. Burada, dış duvar yandan desteklere ve hatta bazı yerlerde birinci sura sahiptir. Bu düzeneğin açık izleri kalmıştır ve kulelerden biri iyi muhafaza edilmiştir. Kayalık bir mahmuzun uzunca dikiliyor ve poligonal çıkıntıyla güneye doğru biten dikdörtgen bir bölümü ihtiva eder. İçerisinde, dikdörtgen bir salon, beşik kapalı olarak yarım kubbe biçiminde bir tür apsidayla kale duvarına doğru uzuyor. Tüm tonozlar kırık kemerdendir. Bu salonda bir kapı, iki pencere, duvar oyukları ve bir şömine düzenlenmiştir. İnşaat bir hayli kabadır. Sadece mazgalların pervazı ile dış köşeler yontulmuşlardır. Duvarlar ile tonozlar, molozdan taş duvarıyla yapılmışlardır. Batı penceresinin atkı taşının üzerinde Ak-Koyunluların ayırt edici işareti bulunur. Yapı XV. yüzyıl olarak tarihlendirilmiştir.²⁶³

Kale yegâne kapısı tek bir notada, güney yüzünde açılır ve giriş yönünden kolaylıkla izlenebiliyor. İçeri yönlendiren zikzak biçimindeki patika, kaya boyunca giden, hayli eğimli dar bir rampayla bitiyor. Kapı yanlamasına görünüyor: duvar yüzünün içerisine delinmiş basit bir alçak profilli kemer giriştir. İki adet küçük av borusu şeklindeki tepe mazgalı girişini koruyor. Kapının üstüne kazınmış olan ve yüksek kabartmalı iki aslanla birlikte altı satırlık bir yazıt, zaten çok yakın bir zamanda elden geçmiş olan bu işin tarihi veriyor olmalıdır: gerçektende, yazıtın bazı parçaları baş aşağı olarak tekrar kullanılmış olduklarından ötürü yeteri kadar uzaklık olmaması yazıtı çözülemez kılıyor.²⁶⁴

M. Sauvaget, bu yazıtı Ak-Koyunlu dönemi olarak tarihlemişti. Halil Etem'e ait yakın zamandaki bir yayım, bu atfı onaylamıştır. İstanbul'daki Çinili Köşk Müzesi, gerçektende Mardin kalesinin giriş kilidinin anahtarına sahiptir. Dövülmüş demirden ve 6 kilo ağırlığına olup üzerinde birçok yazıtın kazındığı zengin bir şekilde oyulmuş büyük bir asma kilittir. İki satırlık ana yazıt, Ak-Koyunlu hanedanının kurucusu olan Osman Bahadır'ın ve kilidin kendisi için yapılan oğlu Hamza Bahadır'ın adlarını içerir. Halil Etem, haklı olarak, ilk Ak-Koyunlu hükümdarlarına ilişkin yegâne epigrafik yazıt olan bu belgenin önemi ve tarihsel değerini

²⁶³ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 13.

²⁶⁴ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 13.

gözlemliyor. Ve ekliyor: “Kara Osman veya Kara-Yülük olarak da adlandırılan Osman, 1434 yılında öldü ve şayet oğlu bu yazıtla ismini babasınınkiyle ve Mardin’inkiyle birlikte bağdaştırıyorsa, bu müstahkem yerin Osman tarafından 1431 yılında Kara-Koyunlulardan fethedildiğini ve burayı başkenti yaptığına inanıyoruz.” Yazıt tarihlenmedi fakat Hamza’nın (1434-1444) hükümdarlığının başlangıcına kadar geri gittiği varsayılmalıdır. Bu tarih, özellikle küçük av borusu şeklindeki tepe mazgalları düzeneği ve kabartmalı iki aslanın bir hayli kaba işçiliğiyle girişin mimari stiliyle fevkalade uyum sağlıyor.²⁶⁵

14.2.3. Konak ve Saray

Bir öncekilerin doğusunda yükselen, kısmen harabe olmuş, bir bina topluluğunu bugün böyle adlandırıyoruz. Şüphesiz ki bir prensin veya en azından sultanın bir temsilcisi veya yerin komutanı gibi nitelikli bir kişiliğin konutu oldular. Her köşesi 14 metre olan bir kare olarak düzenlenmiş bir ana bina, iki kat ihtiva ediyordu. Giriş katı hala iyi durumdadır. Birinci kat daha fazla zarar gördü. Ancak her kat için, planın ilk durumunda şüphe yoktur. Tüm bu inşaatlarda duvarlar, genel olarak düzenli taş dizisiyle yapılmışlar oysaki kemerler moloz taşlarından yapıldılar. Bazı bezenme ayrıntılarına göre (sütun başlıkları, kabuk yuvaları, petekli konsollar, kesilmiş kemerler), bu küme Ak-Koyunlular dönemine kadar gidiyor gibi görünüyor (XV. yüzyıl).²⁶⁶

²⁶⁵ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 13-14.

²⁶⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 15.

Resim 10: *Konak (Albert Gabriel'den)*

14.2.4. Akkoyunluların Camisi

Kale platformunun doğu kısmında, bir caminin bazı unsurları kalmıştır. Sadece minare bugün harap olup, mimari bir görünüm sağlamaktadır. Bir dikdörtgen yapı eteğinin üzerinde, 3 metre yüksekliğinde korunmuş sekiz köşeli sütun gövdesi yükselmektedir.²⁶⁷

14.2.5. Diğer Yapılar

Güneydoğu bölgesinde, Kalenin perde hattına dayanan kemerli locanın az veya çok kesin olan kalıntılarını görebiliriz. Bu kemerlerin altında, bu perde hattı şehir yönünde gözeneklerle delinmişti. Platformun batı kısmındaki toprak, çok alçak gönüllü yapılara ait olmuş duvar harabeleriyle serpilmiştir. Kalenin daimi nüfusunun işgal ettiği konutların kalıntılarıdır bunlar. Duruma göre, Mardin halkının korunabilmesi için yeteri kadar genişti. Su ve gıda tedariki kaya içerisine kazınmış olan sarnıç ve silolar ile sağlanıyordu ve bol miktarda cephaneye sahipti. Tarihte gösteriyor ki Mardin kalesi çok uzun süreli kuşatmalara dayanabilecek güçteydi.²⁶⁸

²⁶⁷ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 17.

²⁶⁸ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 17.

14.2.6. Kalenin Surları

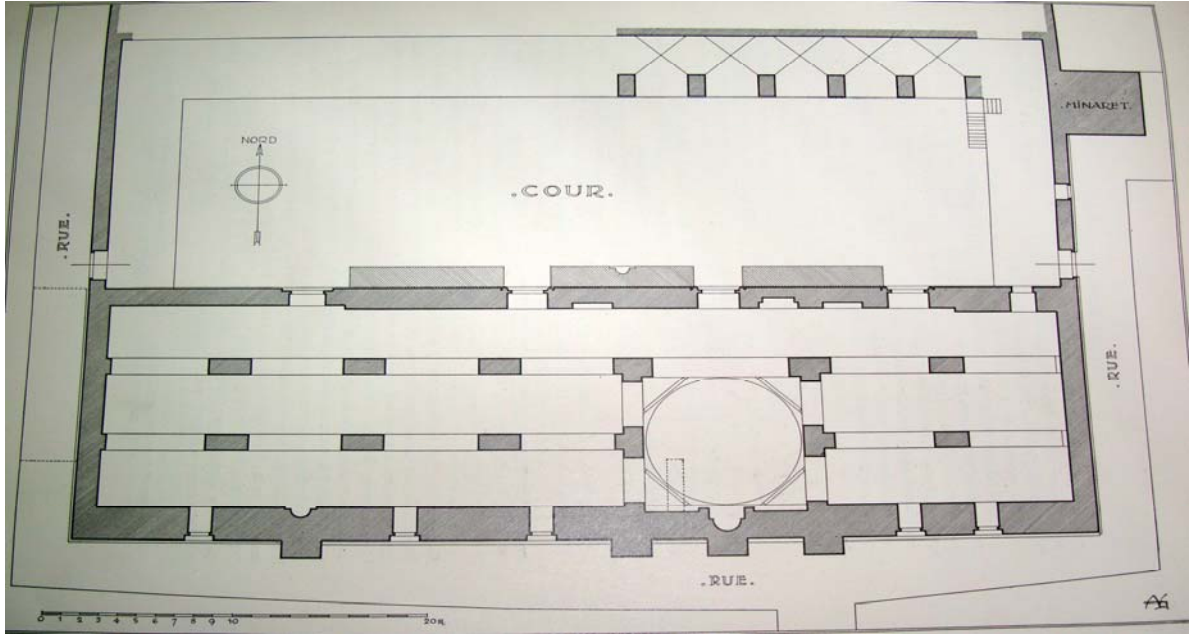
Surlar, Kaleye doğu ve batıda bağlanıyorlardı ve yerleşme yerinin tümünü çevreliyordu. Biçimsiz kalıntıları kaldı ancak iadenin gerçekten hassas bir şekilde ayrılmayacak kadar çok sayıdaydı. Öte yandan, adının da belirttiği gibi, Bab as-Sor camisi, kapılardan birine komşudur ve Babu's-Sor çeşmesi (*Babusor çeşmesi*) çok daha yakındı. Öte yandan, Hatuniye Medresesi perde hattının yakınında yükseliyordu ve *Suratlı Çeşmesi* denilen çeşme de surun dibinde bulunuyordu. Hala görülebilen izlerin haricinde, kesin işaret noktalarına sahibiz. Ayrıca iade, la Boullaye Le Gouz'un seyahatinin ilişkisinde bulunan Mardin'in görünüşüyle tanıklık sağlıyor. Doğrudur ki orta değerde bir gravür olup herhangi bir ayrıntılı bilgi elde edemeyiz ancak yüksek duvarlar kümesinin düzenlemelerini açıkça gösteriyor ve Kaleye nasıl bağlandıklarını da gösteriyor.²⁶⁹

14.2.7. Büyük Cami

Büyük Cami ve buna bağlı olanlar, 54 metreye 35 dikdörtgen bir alanı işgal edip güneyde, doğuda ve batıda dar sokaklarla sınırlıdır. Alan, güneye doğru hızlı yokuşlu olup dua salonunun zemini, caminin güneyli duvarını boydan boya geçen sokağın seviyesini 5 metre üstün hâkimdir. Bu yükseklikte, dolgu toprakları ardışık üç çekimli istinat duvarı tarafından destekleniyor olup dik açılı üç adet payandayla destekleniyor. 44 metreye 13 olan dikdörtgen bir avlunun etrafında toplanmış olan caminin eklentileri kısmen yıkılmış ve kısmen de elden geçmiştir. Eski halinden, kuzey kanadının doğu ucunda sivri köşelerle tonozlu bir kemer altının beş adet kemer gözü kalmıştır sadece. Muhtemeldir ki bu kemer altı dış duvarlara dayandığı avlunun doğu ve batı yüzeylerine de hâkimdi. Belki kuzeyde, bugün tamamen yok olmuş olan camiye ekli binaların önüne mi geçiyordu. Minare, kuzeydoğu açısında yükseliyor.²⁷⁰

²⁶⁹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 19.

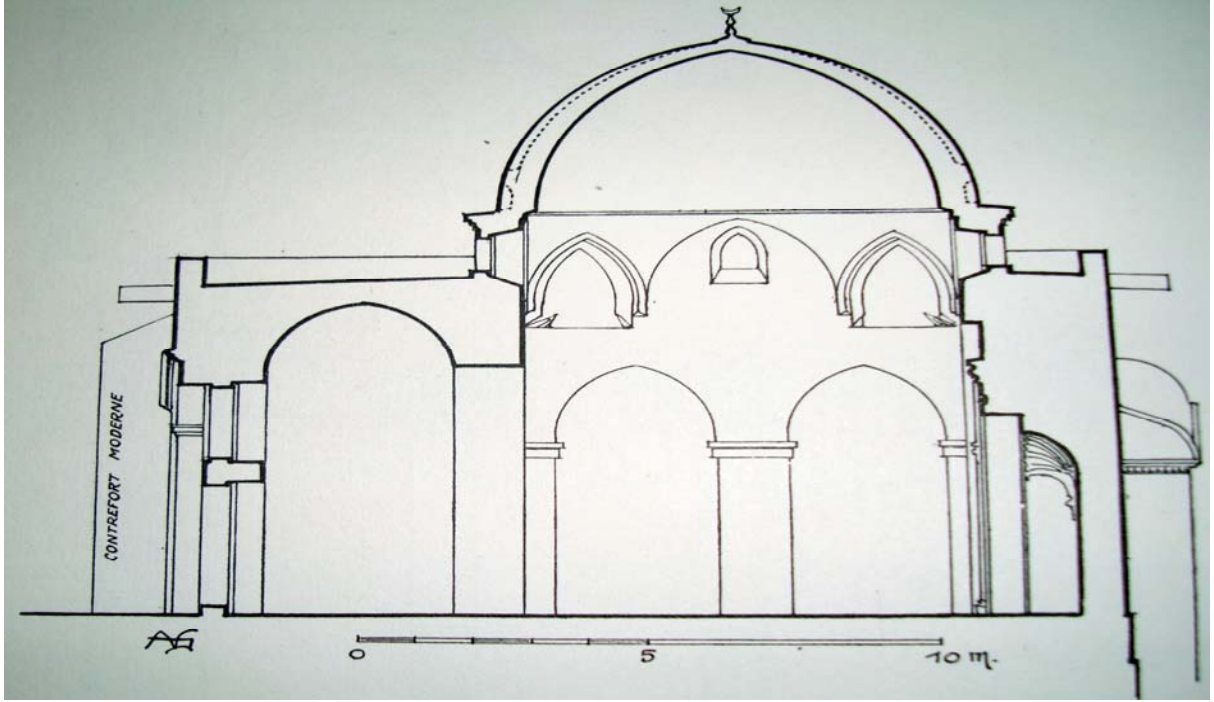
²⁷⁰ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 20-22.

Resim 11: *Büyük Cami Planı (Albert Gabriel'den)*

Caminin duvarlarıyla tonozları, yontulmuş taş dizileriyle inşa edilmişler. Birkaç peteğin dışında, kubbenin açılı borularının ortaya çıkması esnasında, dua salonunun duvarları ve tonozları tamamen çıplaktırlar. Mihrab, tarih vermenin zor olduğu eşsiz bir niteliğe sahip bir dekorasyona sahiptir. Duvar oyuğunu çevreleyen dış kenar ile zirvesini süsleyen kabuk, Hıristiyanlık döneminin ilk yüzyıllarındaki günlük motiflerdir. Buna karşılık, açıkça kırılmış olan kemerler ile duvar oyuğunu araçsız olarak çevreleyen biçimli bezeklerin kenarı şüphesiz İslami döneme kadar gider. Bundan başka, motifin tepelenmesi çağdaş görünmektedir. Badana katmanları altında şişmiş dekorun durumundan ötürü, kesin bir vargıyı izin vermeyen çelişmeli belirtiler var burada. Bu mihrabın sadece yakın zamanki bir benzer olduğu gibi görünüyor. Mihrabın sağında, yontulmuş odunda bir mimber Artuklu sultan Davut (769-778) adını taşıyor.²⁷¹

²⁷¹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 22-23.

Resim 12: Büyük Cami Çizimi (Albert Gabriel'den)

Camide bulunan yazıtlar, inşaatının değişik safhalarını tam olarak belirtmeyi sağlamıyorlar. Selçuklu döneminden (V yüzyıl sonu) (XI yüzyıl) kaldığı görülen asil adı yazıtı, bu caminin hâlihazırda bu dönemden itibaren kurulduğunu düşündürüyor. Ve muhtemeldir ki dua salonunun kapıları, bu ilk inşaatı kadar gidiyor. 582 (1186) tarihli yazıtı ile IX (XV) yüzyıldan kalma yazıtlar, duvarlara darbelerle kazınmış vergilerin kaldırılmasına dair kararnamelerdir. Öte yandan, iki yazıt, kesin bir tarih veriyorlar: 572 Muharreminde (Temmuz-Ağustos 1176), Artuklu Kutb ad-Din hükümdarlığı esnasında minare inşa edilmiş. Ayrıca, köşeli kubbe ve güney duvarın payandaların çevreleri, daha yakın bir tarihe işaret ediyorlar. Gerçektende, bu unsurlarda Mardin'de XIV ve XV. yüzyıllarında sıkça kullanılan motifleri görürüz. Belki kabul etmek gerekir ki XIX. yüzyıl içerisinde değişik bölümleri yeniden inşa edildiler veya elden geçirildiler. Gerçekten, 1832 yılına doğru Mardin'in Kürt beyleri Bab-ı Ali'ye karşı ayaklandıkları ve Raşit Paşanın şehri kuşatması esnasında, Büyük Cami bir mayının patlaması sonucu zarar gördü. Muhtemeldir ki, akabinde önemini belirtmeyeceğimiz önemli bir restorasyona tabii oldu.²⁷²

Minare, 572 senesinin yazıtıyla tarihlenen kare biçiminde alt yapı, Kutbeddin hükümdarlığı esnasında inşa edildi, ancak XII. yüzyıla dayanan yapının yegâne parçasıdır ve silindirsî sütun gövdesi çağdaş inşaatın olduğu kesindir. Benzer bir minare 1816 yılında Buckingham'ın geçişi esnasında zaten vardı ve onu şu şekilde ifade ediyordu: "Büyük

²⁷² Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 23.

Caminin minaresi de eşit oranda güzeldir: dairesel bir gövdeden oluşuyor ve her birinin yüzünde geniş uçlu bir kemer var; gövdenin kendisi temelden yukarıya kadar ayrı bölmelerde yontulmuş kemerler ve diğer gereçlerle dışarıdan süslenmiş olup açık bir taş işçiliği galerisi ve sivri bir zirve tümünü sonlandırıyor.” Bu tasvir (belki “sivri tepe” sonlanması haricinde) şimdiki minareye tam olarak uyuyor. Bununla birlikte, yerel geleneğe göre, bunun Mardinli kalfaların eseri olabileceğini ve sadece XIX. yüzyılın ikinci yarısında kadar olabileceğidir. Şayet bu bilgi doğruysa, Buckingham’ın tasvir ettiği minarenin 1832 yılındaki patlamadan ötürü zarar gördüğü ve daha sonra aynı biçimde tekrar inşa edildiğini kabul etmek gerekiyor.²⁷³

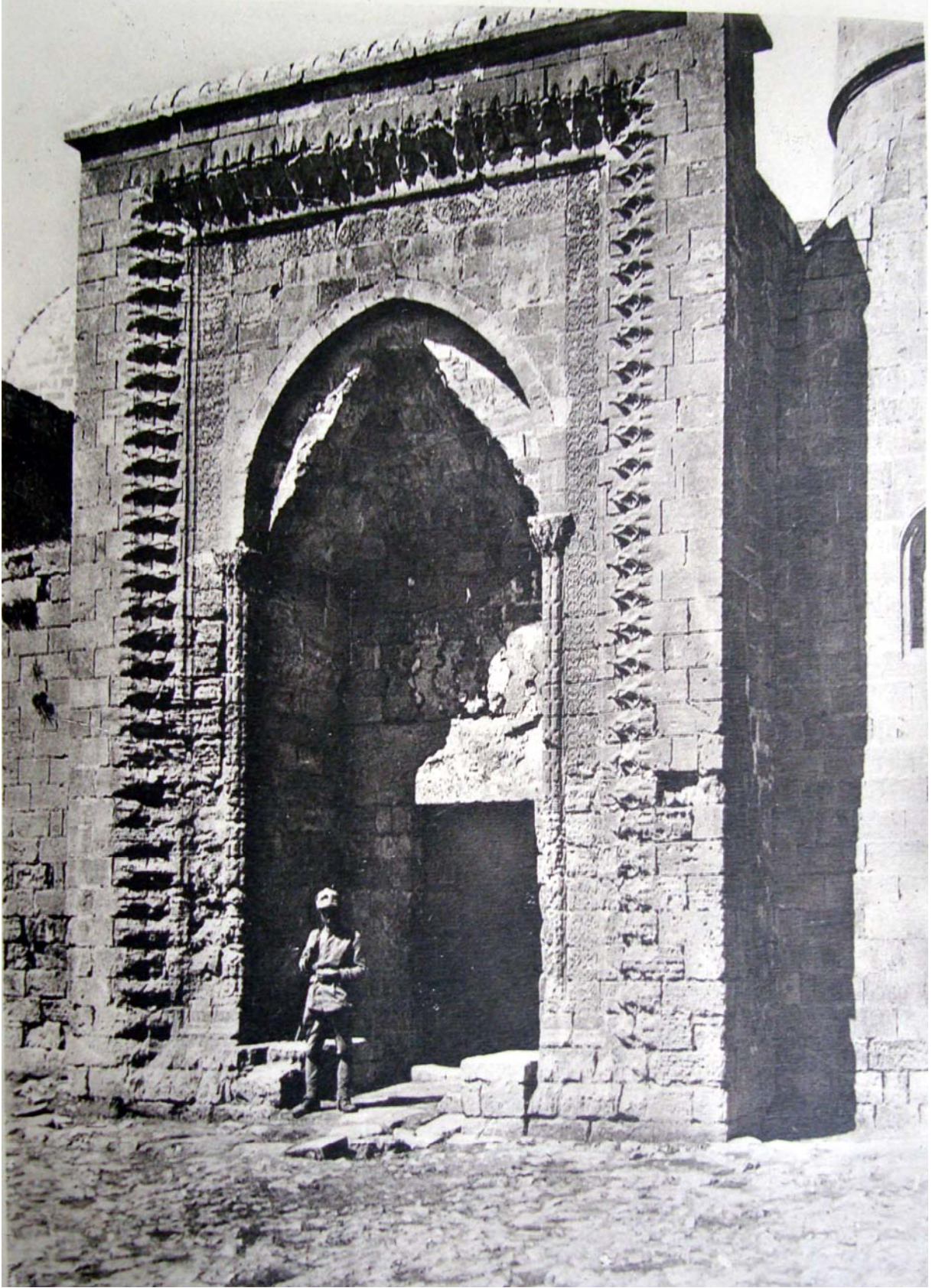
Resim 13: *Büyük Cami Fotoğrafi (Albert Gabriel'den)*

²⁷³ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 23.

14.2.8. Babu's-Sor Camii

Yok olmuş surun kapılarının yakınında şehrin aşağı kısmında bulunup, düzensiz biçimdeki bir avlunun etrafında dağılmış olan bir dua salonu ile ek yapıları ihtiva eder. Dua salonu, yuvarlak borular üzerinde bir kubbeyle tonozlanan ve kırık beşikli tonozlanmış iki kanattan, oluşan merkezi bir kısımdan ibarettir. Bir anıtkabir batıdan camiyle temas ediyor. Kırık beşikli tonozlaşmış. Avlunun kuzeyinde ve doğusunda dağılmış olan diğer binalar daha küçük ölçektedirler ve çağdaş dönemde kısmen elden geçtiler. Kuzeyde, çeşme ile eyvan ve akarsu kanalı kalmıştır. Çok sağlam olan tüm yapılar tamamen yontma taştan yontulmuşlar. Kubbe yeniden inşa edilmiştir. Kuzeyde, kapı sundurmasının yanında bulunan minare, Osmanlı döneminden kalmadır: bu, sırana türden, basit bir konik süslemeli silindirsî sütun gövdesidir. Büyük kapıdaki yazıt caminin inşasına dair sadece yaklaşık bir tarih verebilir: 712 (1312) den (765 (1363)).²⁷⁴

²⁷⁴ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 25.

Resim 14: *Babu's-Sor Camii Fotoğrafi (Albert Gabriel'den)*

14.2.9. Abdüllatif Camii

Bir kenarı 30 metre olan belirgin olarak kare şeklinde olan bir yüzeyi kapsar ve bir dua salonu ile 20 metreye 12 ebadında bir dikdörtgen avluda dağılmış olan ekleri ihtiva eder. Dua salonu, yuvarlak borular üzerinde kubbeye kaplı merkezi bir kısım ve her biri iki paralel kırık beşikler tonozlanmış iki kanadı ihtiva eder. Yapı, duvarlar ve tonozlar, tamamen yontma taş ile yapılmıştır. Hiçbir süsleme yoktur. Doğuda bulunan giriş büyük kapısı, iyi korunmuştur. Geleneksel petek gözlü kemer kovani üç dilimli kemer altında açılıyor. Dikdörtgen kapı yıldızlı arabesk çerçeveye çevrilidir ve aynı stildeki bir friz duvar oyuğunun her üç köşesine hükmediyor. Üzerinde, bir yazıt cami 772 (1371) yılında Abdullah'ın oğlu olan Abdüllatif tarafından inşa edildiğini anlatır. Mihrabın doğusunda dua salonunun iç duvarı üzerine kazınmış olan bir başka yazıt, XIV. yüzyılın sonunda caminin donatılmış olduğu tesisleri belirtiyor.²⁷⁵

Resim 15: Abdüllatif Camii Fotoğrafı (Albert Gabriel'den)

14.2.10. Hatuniye Medresesi

Bu medrese, Necmettin Alpi'nin eşi ve Kutbeddin'in annesi olan Sitti Radawiye adında bir prenses tarafından kuruldu. Yapı birçok değişiklikler gördü ve bugün artık sadece niteliksiz binalardan oluşan ahenksiz bir yığındır. Girişin sağındaki salonlardan biri, geleneğe göre kurucusuna ve oğluna ait olduğu mezarları bulundurur. Salona girmem ve pencerenin telleri arasından görebildiğim boş gömütlerin denildiği gibi yazıtlara sahip olup olmadıklarını

²⁷⁵ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 25-26.

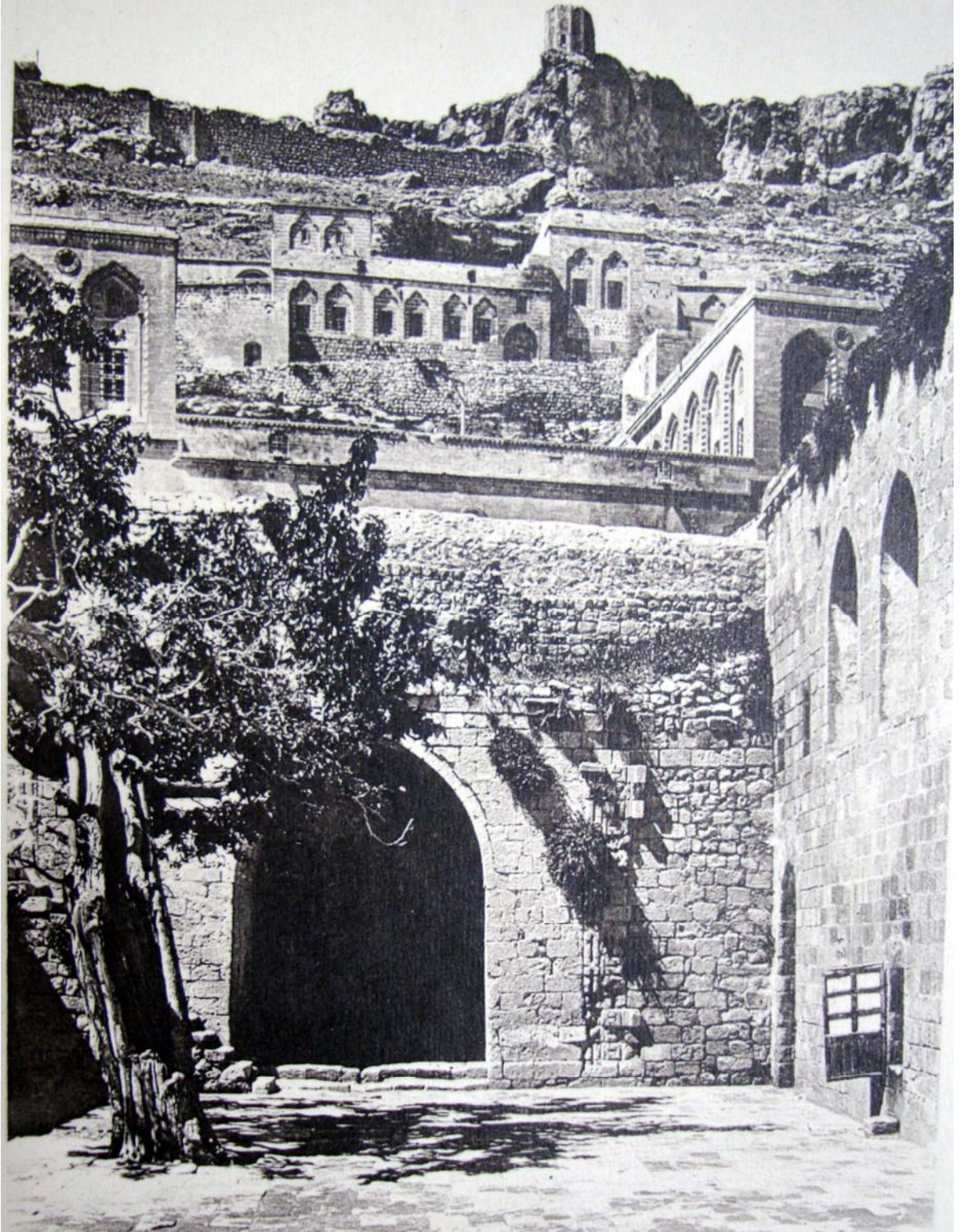
kontrol etmem mümkün olmadı. Ne olursa olsun, ayrıntılarında olduğu gibi bir bütün olarak, bina hiçbir arkeolojik ilgi arz etmiyor.²⁷⁶

14.2.11. Şehidiye Medresesi

27 metreye 18 metre olan bir dikdörtgen avlunun etrafında, mimari açıdan niteliksiz bir cami, eyvanlar ve iki kat olarak dağılmış muhtelif salonlar kümelenmiştir. Medrese elden geçti ve kısmen yeniden inşa edildi, öyle ki şimdiki tüm yapılar çağdaş görünümlüdür. Avlunun güneydoğu köşesindeki kitablesiz mezarı koruyan kafes oymalı taştan bir bahçe duvarından başka hiçbir dekoratif unsur yoktur. Güneybatıda yükselen minare, 1916-1917 yılında yeniden inşa edildi.²⁷⁷

²⁷⁶ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 26-27.

²⁷⁷ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 27-28.

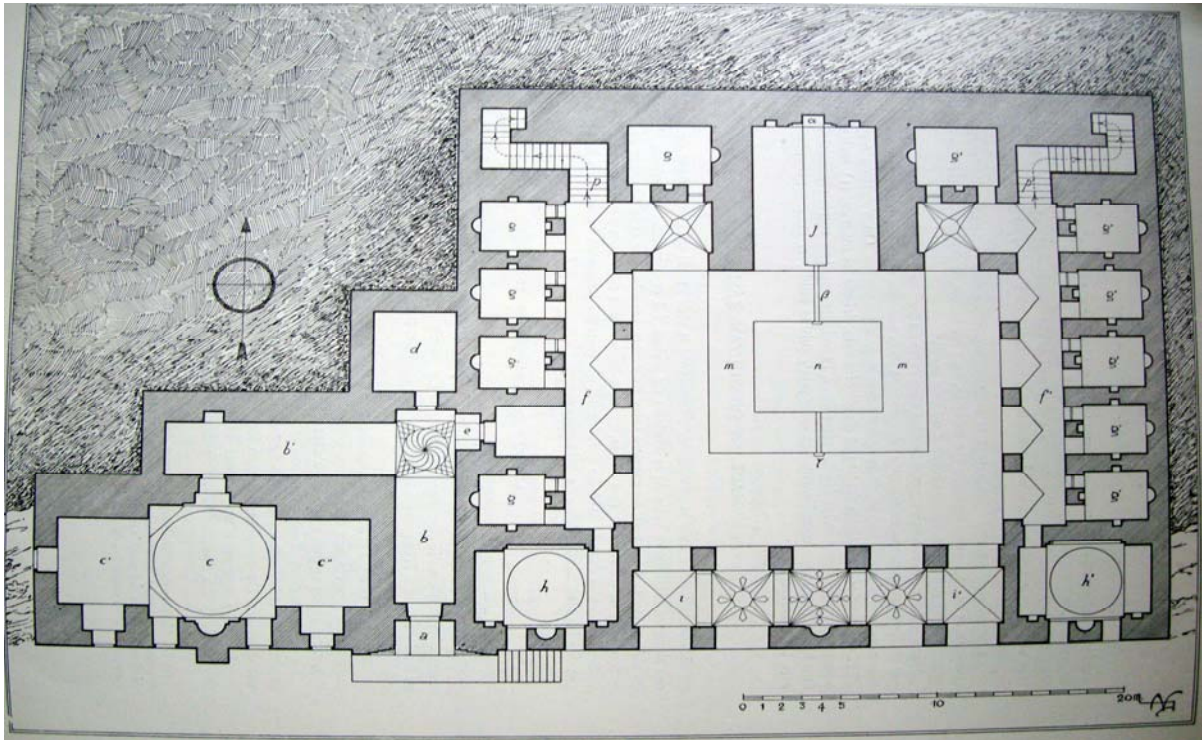

Resim 16: *Şehidiye Medresesi Fotoğrafi (Albert Gabriel'den)*

14.2.12. Sultan İsa Medresesi

Kalenin eteğinde uzanan kayalık eğintinin kenarındaki şehrin yüksek kısmında bulunan ve Mardin'in en önemli ve en eksiksiz anıtlardan biri olup, genellikle Sultan İsa medresesi olarak adlandırılır. Yapı ustası, değişik unsuların homojen bileşimini topladı: bir cami, bir anıtkabir, kemer altları ve birçok ek salonlar. Eğim ile engebeler, çok becerikli şekilde kullanıldılar. Muhtelif binalar grupları iki ayrı seviyede bulunan iki iç avlu etrafında dağılmış olup, ilki giriş katı seviyesinde, ikincisi ise, birinci kat seviyesindedir.²⁷⁸

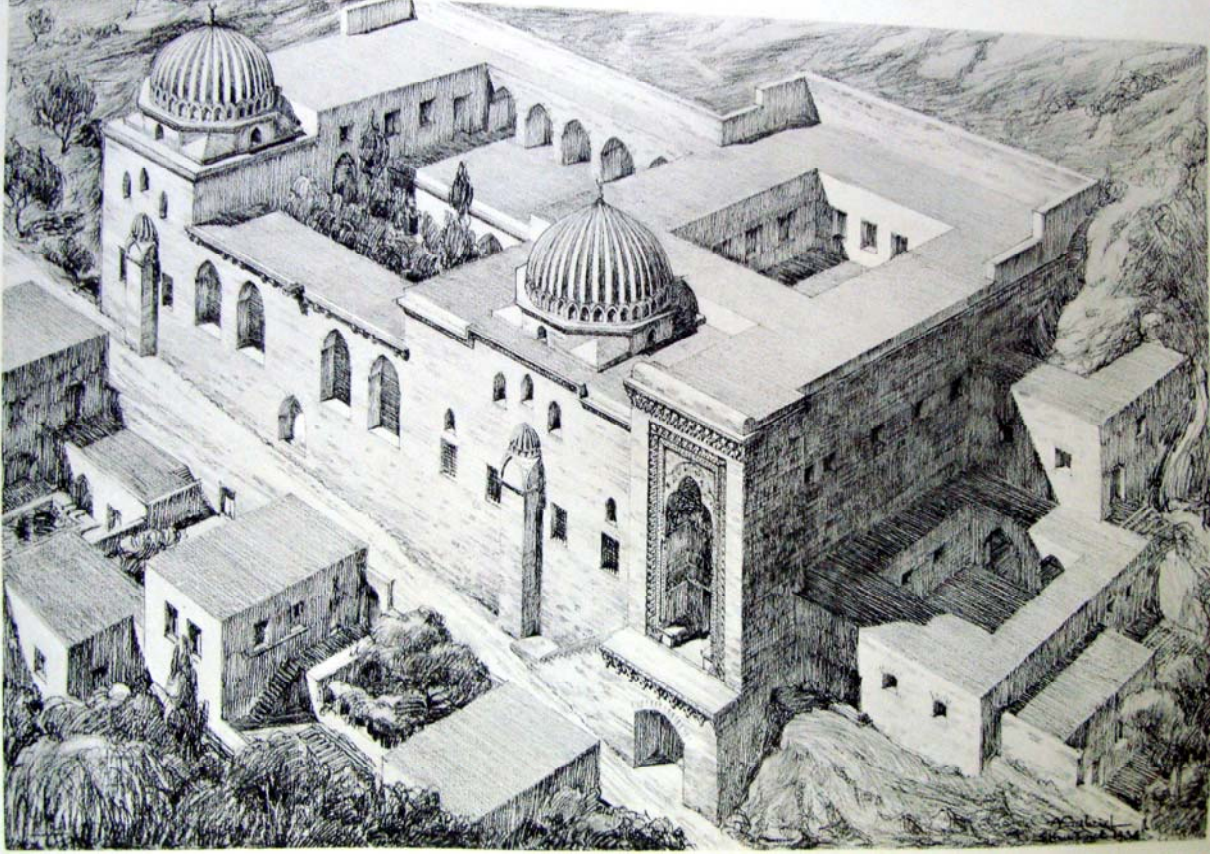
İnşaat fevkalade bakımlıdır ve tüm duvarlar 0,25 metre yükseklikle ayarlanmış taş dizileri olarak yontulmuşlar. Tonzlarda kesme taşlarla yontuldular. Caminin ve anıtkabirin kırık beşiklerinin ve petek gözlü boruların üzerindeki kubbelerin yanında, bilgin taşçılığın örneklerini buluyoruz. Giriş aralığının iki dalının kesişmesinde bulunan tonozun durumudur: ortasında sekiz köşeli oymanın karaltı halinde beliren dört dallı bir yıldızla göre yansıyan kırmalı bölümlerden oluşuyor. Benzer tonozlar ilk başta, alt avlunun güney kemer altında var olmalıydılar.

Resim 17: Sultan İsa Medresesi Planı (Albert Gabriel'den)

²⁷⁸ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s. 28.

Dışarıda, caminin ve anıtkabirin kubbeleri, sekizgen kasnaklara dayanırlar. Kemer sırtlarının yüzeyi zirveye doğru üçgen kısım noktalarına bölünüyor ve her noktada sindirimsi küçük duvar gözüne tekabül eden bir kemerle temelde birleşiyorlar. Bu dilimli kubbeler, zirveye yakın bir mesafede, yatay taş dizilerine göre yontulmuş olup bu dış dekorun normalde iç kemer sırtının yüzeyinde yontulmuş olan iç kubbenin giydirilmesini oluşturduğu düşünülür. Kubbelerle aynı stildeki motifler, cephe duvarını destekleyen payandaları çevreliyorlar.

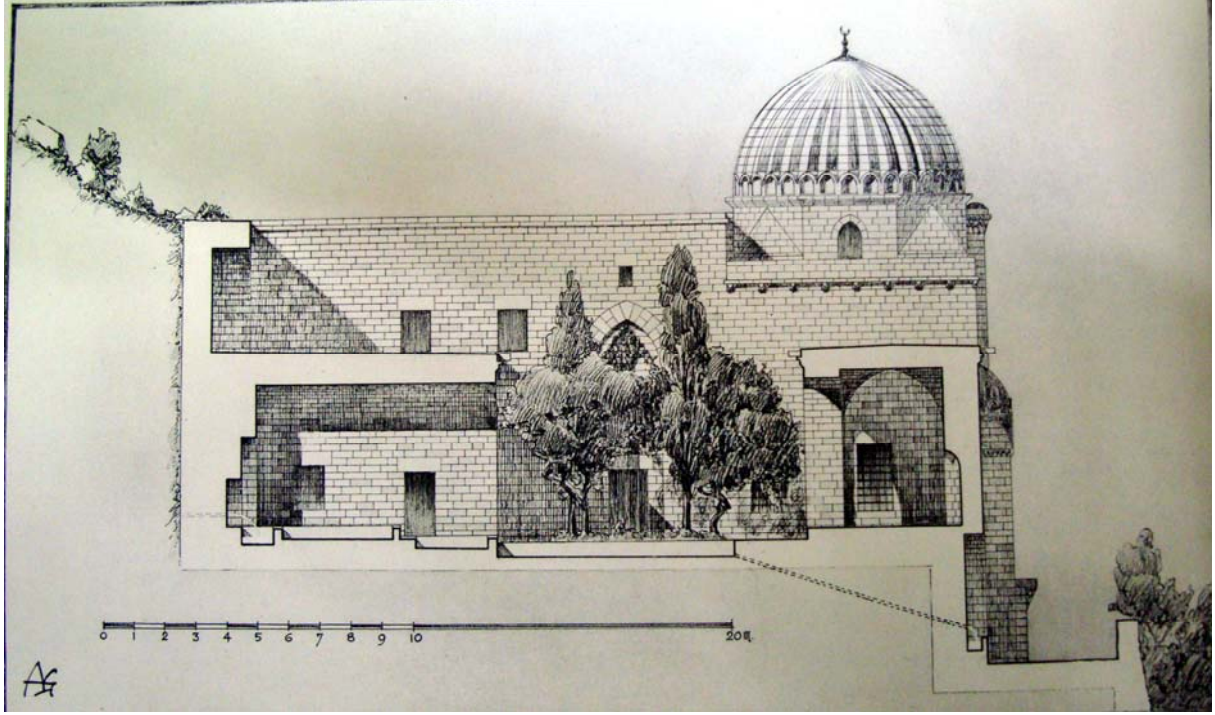

Resim 18: *Sultan İsa Medresesi Restitüsyonu (Albert Gabriel'den)*

Hacimlerin dengesiyle ve itinalı olarak yontulmuş olan çıplak kesimler üzerindeki mazgalların uğurlu dağılımı ile anıtsal etki elde edilir. Zengin bir şekilde dekore edilmiş olan yegâne kısım, üç dilimli başlı kemeriyle, petek gözlü kemer kovanıyla, kornişle ve petek gözlerden ve girişik süsler çerçevesiyle, büyük giriş kapısıdır. Kalanı içinse süsleme, pervaz destekli kornişle ve petek gözlü kemer kovanlarıyla sınırlıdır, özellikle iç avlunun simetrik iki büyük kapısıyla.

Büyük kapıdaki yazıtla 787 (1385) tarihli yapı, Davut oğlu Artuklu İsa tarafından inşa edildi. Diğer yazıtlar Kur'an ile ilgilidir. Alt avlunun batı büyük kapısı üzerine kazınmış ayet genel olarak kabirlerde bulunur. Güneybatı köşesindeki kubbe, muhtemelen kurucusuna ait

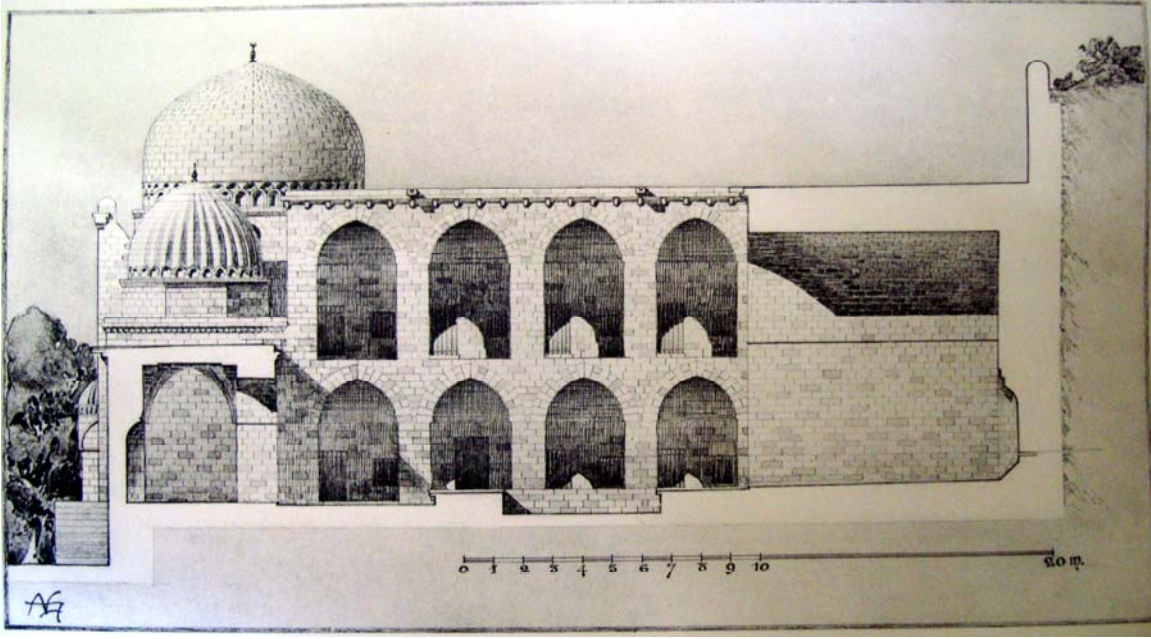
bir mezarı barındırmaya yöneliktir. Ancak Sultan İsa muharebe meydanında öldü ve vücudunun Mardin'e taşınmış olması ihtimali düşüktür. Ne olursa olsun, anıtkabir hiçbir kabrin izlerini barındırmıyor.

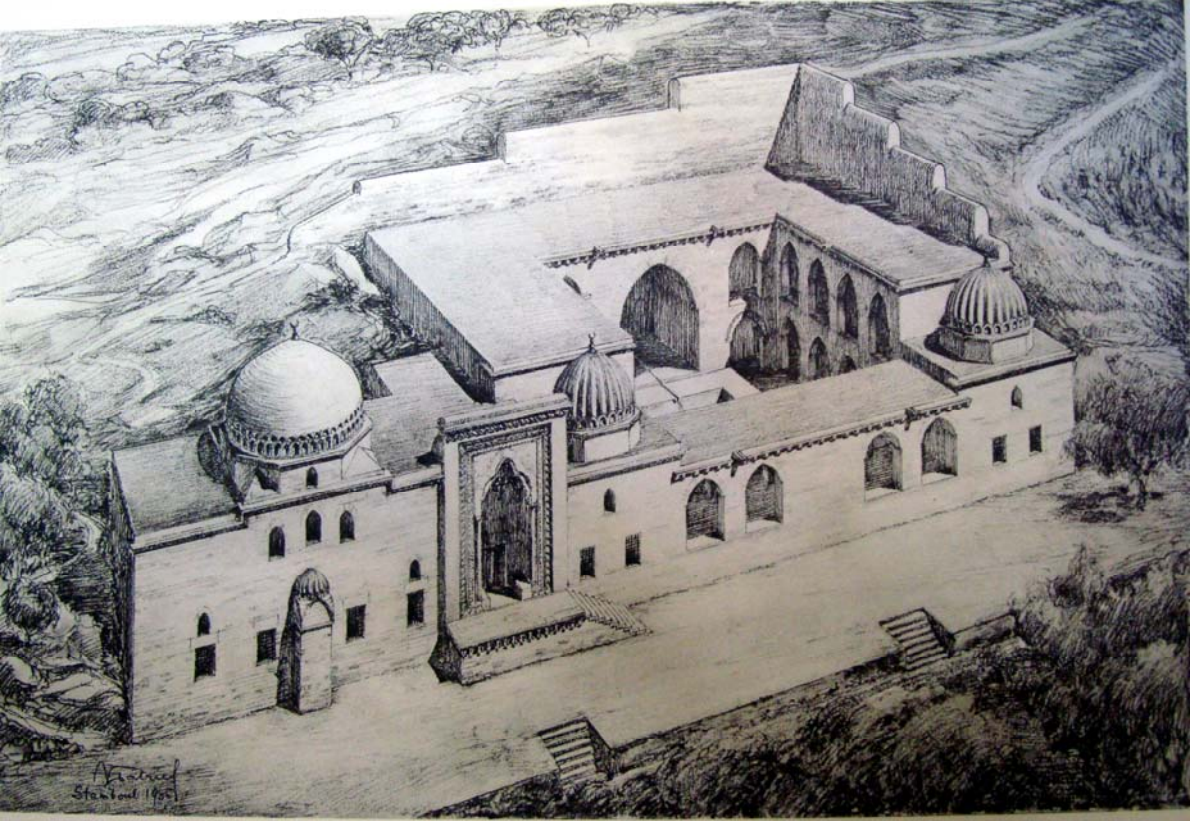
Resim 19: *Sultan İsa Medresesi Çizimi (Albert Gabriel'den)*

Giriş kapısı sundurmasının üç yüzünde kazılı kuruluş metninde, yapı kesin bir terimle belirtilmedi. Eğer caminin ve anıtkabirinin yönlerinden şüphe yoksa bileşenin diğer kısımları hipotetik kalıyorlar. Gerçekten de, normalde medreseleri niteleyen eşit hücrelerin dizilişlerini bulamıyoruz ancak birçok salonun eğitime ayrıldıklarını kabul edebiliriz. Diğerleri, bazen medreselerle toplanmış olup, belki tamamlayıcı temellere cevap veriyorlardı (hastane, halk mutfağı, vs.).²⁷⁹

²⁷⁹ Albert Gabriel, *a.g.e.*, s.28-33.

Resim 20: Sultan İsa Medresesi Çizimi (Albert Gabriel'den)

Resim 21: Sultan Kasım Medresesi Restitüsyonu (Albert Gabriel'den)

SONUÇ

Tarihin çeşitli dönemlerinde coğrafyacılar tarafından Mezopotamya, el-Cezire, Diyar-ı Rabia veya daha özel manada Tur-Abdin olarak adlandırılan coğrafyaya mensup Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf kentleri binlerce yıllık tarihleriyle bir çok araştırmaya konu olmuşlardır. Hem ortak bir coğrafyaya hem de ortak bir tarihe ve kültüre sahip olan bu kentler hakkında tarihçilerin yazdıkları eserlerden, vakayinamelerden, tahrir defterleri ve şeriiye sicilleri gibi kaynaklardan büyük oranda bilgi edinmemiz mümkün. Ancak, bir yabancının bölgemize gelip görmesi ve kendi bakış açısıyla değerlendirmesi sonucu kaleme alınan seyahatnamelerden elde ettiğimiz bilgiler her zaman sınırlı kalmıştır. Bu durum da böyle bir çalışmanın ortaya çıkmasını gerekli kılmıştır.

Araştırma konumuz olan Mardin, Hasankeyf ve Nusaybin yerleşimleri en parlak dönemlerini şüphesiz Ortaçağ'da yaşamış ve bu dönemde birer cazibe merkezi olmuşlardır. Kuruluşu ilk çağlara dayanan bu üç kent Roma Pers mücadelesine şahit olmuş, sonraki dönemlerde İslam topraklarına dahil edilerek Emevi, Abbasi, Hamdani, Ukayli, Mervani, Zengi, Eyyubi, Selçuklu, Artuklu, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi ve Osmanlı gibi birçok devlet arasında el değiştirmişlerdir.

Tarihin hemen her dönemine tanıklık eden Mardin yöresi çağlar boyunca gerek stratejik coğrafi yapısı, gerekse de farklı dini yapısıyla batılı seyyahların ilgisini çekmiş ve buraya gelmelerini sağlamıştır. Ortaçağ'da bölgeye uğramış olan batılı seyyahların daha sonraki dönemlere göre daha az olduğu gözlemlenmiştir. Bunun nedenlerinden biri o dönemde seyahat etmenin ulaşım açısından zorluğu olabileceği gibi, gezilen yerlerin sistematik bir şekilde kaydedilememesi de olabilir. Daha sonraki dönemlerde batılı seyyahların bölgeye daha fazla geldiği gözlemlenmiş ve özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda sayılarının oldukça arttığı tespit edilmiştir.

Seyyahların bölgeye geliş amaçları bir kesinlik arz etmemekle beraber bazen ticaret yapmak, bazen elçi sıfatıyla, bazen din adamı olarak bölgeye gelindiği anlaşılmaktadır. Ancak 19. ve 20. yüzyıllara gelindiğinde seyahatlerin daha çok misyonerlik amacıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunun nedeni de şüphesiz Mardin yöresinin çok farklı dini grupları içerisinde barındırmasıdır. Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik, Süryanilik, Keldanilik, Yakubilik, Şemsilik ve Yezidilik gibi çok farklı inançlara ev sahipliği yapan

Mardin ve çevresi bu özelliği ile batılı seyyahların uğrak yeri olmuştur. Ortaçağ'da bölgeye uğrayan Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia'nın yola çıkış amaçları mensup oldukları Yahudilik dininin durumunu tespit etmektir. Bu amaçla Nusaybin ve Hasankeyf'e de uğrayan seyyahlar burada kaç sinagog ve Yahudi bulunduğunu tespit etmeye çalışmışlardır.

Batılı seyyahların gezileri sonucunda kaleme aldıkları seyahatnamelerin ışığında Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'i değerlendirmeyi hedefleyen bu çalışmamızda 12. yüzyılda bölgeye uğramış olan Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia'dan başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gelen batılı seyyahlara yer verilmiştir. Bu çalışma yapılırken ulaşılamayan seyahatnameler olmuş, dolayısıyla bunlara yer verilememiştir. Yapılan her çalışmada böyle küçük çaplı eksikliklerin olabileceği kuşkusuzdur.

Bu çalışmayla ayrıca Ilısu Barajı projesi ile sular altında kalacak olan Hasankeyf ilçesinin kurtarılması umulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜLGANİ EFENDİ, *Mardin Tarihi*, (haz. Burhan Zengin), Ankara 1999.
- AINSWORTH, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.II, İstanbul 1995
- AKYÜZ, Vecdi, "Endülüslü Gezgin İbn Cübeyr'in Seyahatnamesine Göre Harran", *Tarih ve Toplum Dergisi*, C.19, S.110, İstanbul 1993, s.51-54.
- ALAN, Hayrünnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken yay., İstanbul 2007.
- ALGAZE, G., *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Chicago ve Londra, The University of Chicago Press, 1993.
- ALTUN, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- ARIK, Oluş, *Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, İstanbul 2003.
- ARTUK, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul 1944.
- ASLANAPA, Oktay, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, Ankara 1977.
- AYBET, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul 2003.
- AYDIN, Suavi, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, Tarih Vakfı Yay. İstanbul 2000.
- BARBARO, Josaphat, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıt ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, 2 Cilt, Ankara 1987.
- BUCKINGHAM, J.S., *Travels in Mesopotamia*, London 1827.
- CAHEN, Claude, "Artukids", *EI*, I,
- CUINET, Vital, *La Turquie D'Asie*, Paris 1891.
- DOLAPÖNÜ, HANNA, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972.
- DUPRE, Adrien, *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant La Natolie et la Mesopotamie*, I, Paris 1819.

- EBERSOLT, Jean, *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları*, çev. İlhan Arda, Pera yay., İstanbul 1999.
- EBU BEKR-İ TİHRANİ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (nşr. N. Lugal, F. Sümer), I, Ankara 1962.
- EKİNCİ, Abdullah-KÜTÜK, Ahmet, “İki Mekan Bir İsim: Nusaybin veya Nusaybin İle İlgili Kaynaklarda Geçen Bir Hatanın Tashihi”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, (haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul 2007, s. 91-105.
- EL-BELAZURİ, *Fütuhu'l Buldan*, (çev; M. Fayda), Ankara 2002.
- EL-MUKADDESİ, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, (nşr. M.J. De Goele), Brill 1906.
- EL-VAKİDİ, *Fütuhu's-Şam*, C.2, Kahire 1373.
- ERKANAL, Hayat, *GAP Bölgesindeki Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, Ankara 2000.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, (çev; T. Temelkuran, N. Aktaş, M. Çevik), İstanbul 2006.
- EYİCE, Semavi, “Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432-1433)”, *İTED*, C.6, S.1-2, İstanbul 1975, s. 85-126.
- EYİCE, Semavi, “Dicle Köprüsü”, *DİA*, C.9, İstanbul 1994, s. 283-284.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hariciler”, *DİA*, C.16, İstanbul 1997.
- FLETCHER, J.P., *Narrative of a Two Years Residence at Nineveh*, London 1850.
- GABRIEL, Albert, *Voyages Archeologique Dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Salomon Schweigger ve Seyahatnamesi”, *İÜEFTD*, C.13, S.17-18, İstanbul 1963, s. 119-140.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991.
- GRANT, Asahel, *The Nestorians or The Lost Tribes*, London 1841.
- GREGORY ABU'L-FARAC, *Abu'l-Farac Tarihi*, (çev, Ö.R. Doğrul), II, Ankara 1999.
- GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1991.
- HAMDULLAH EL-MÜSTEVFİ, *Nuzhetu'l-Kulub*, (nşr. ve İng. trc. G. Le Strange), Londra 1915.
- HEYET, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. Baskı, Ankara 2005 .
- HILLENBRAND, Carole, *The History of the Jazira 1100-1150: The Contribution of İbn al-Azraq al-Fariqi*, Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Edinburgh, 1979.

- HOLLERWEGER, Hans, *Canlı Kültür Mirası Turabdin*, İstanbul 1999.
- HONIGMANN, E., “Nasibin”, *EI*, C. VII, Brill 1991.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, İstanbul 1970.
- İBN ARAPŞAH, *Acayib ’ül Makdur Fi Ahbar-ı Timur*, İstanbul 1305.
- İBN BATTUTA TANCİ, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev.; A Sait Aykut), YKY, İstanbul 2000.
- İBN CÜBEYR, *Endülüs ’ten Kutsal Topraklara*, (çev; İsmail Güler), Selenge yay., İstanbul 2003.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, I, çev. S. Uludağ, İstanbul 1988.
- İBN HAVKAL, *Suratü ’l Arz*, (trc. J. H. Kramers - G. Wiet), Paris 1964.
- İBNÜ’L-ADİM, *Selçuklular Tarihi*, (çev. Ali Sevim), Ankara 1982.
- İBNÜ’L-ESİR, *El-Kamil Fi ’t-Tarih*, C.X, (trc. Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987.
- İBNÜ’L-EZRAK, *Tarih-i Meyyafarikin ve Amid*, (*A Muslim Principality In Crusader Times Then Early Artuqid State*), (C. Hillenbrand), İstanbul 1990.
- İNCİCİYAN, P.L., *Aşkarhakrutyun* (Coğrafya), C.I., I.Kısım, Venedik 1806.
- JEAN BAPTISTE TAVERNIER, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, (çev. Ertuğrul Gültekin), İstanbul 1980.
- KARAGÜLLE, Ender, *Seyahatnamelerde Malatya*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Niğde 2007.
- KATİP FERDİ, *Mardin Müluk-i Artukiyye Tarihi*, (nşr. Ali Emiri), İstanbul 1331.
- KINNEIR, John Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan In The Years 1813 and 1814*, London 1818.
- KORKUSUZ, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul 2003.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, “Artukoğulları”, *İA*, C.1, Eskişehir 1997.
- KÜTÜK, Ahmet, “Ortaçağ’da Nusaybin Bölgesinin Siyasi, Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durumu”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Ortaçağ Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2006.
- LE GOUZ, La Boullaye, *Les Voyages et Observations Du Sieurs De La Boullaye Le Gouz*, Paris 1657.
- LE STRANGE, G., *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1905.
- LEWIS, Bernard, “Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar”, Çev., Esin Erdim- Salih Özbaran, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 2, Manisa 1984.

- LÖSCHBURG, Winfried, *Seyahatin Kültür Tarihi*, Dost Kitapevi, Ankara 1998.
- MADEN, Ahmet Mümtaz, “Olivier’ye Göre Anadolu (Birecik, Şanlıurfa, Mardin, Nusaybin)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul 2001.
- MADRAN, EMRE- ÖZGÖNÜL, NİMET, “Seyahatnamelerde Erzurum”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S.4, İstanbul 1994, s. 19-23.
- MAR YEŞUA, *Urfa ve Diyarbakır’ın Felaket Çağı*, İstanbul 1996.
- MARCO POLO, *Geziler Kitabı*, (çev; Ömer Güngören), İstanbul 1985.
- MINORSKY, V., “Mardin”, *İslam Ansiklopedisi*, c.VII, 1957.
- MIYNAT, Ali, “Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf”, *I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, c. II, İstanbul 2009.
- MOLTKE, Helmuth Von, *Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, (çev. Hayrullah Örs), TTK, Ankara 1960.
- NIEBUHR, Carsten, *Travels through Arabia, and other Countries In The East*, ing. çev. Robert Heron, c.II, London 1792.
- NİZAMÜDDİN ŞAMİ, *Zafername*, (çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1987.
- NUSAYBİN BELEDİYE BAŞKANLIĞI, *Tarihin Tanığı Nusaybin*, İstanbul 2001.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Hasankeyf”, *DİA*, C.16, İstanbul 1997.
- OLIVIER, Guillaume Antoine, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev. Oğuz Gökmen), c.2, İstanbul 1991.
- ORY, S., “Hisn Kayfa”, *Eİ²*, III
- ÖNALP, Ertuğrul, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Bazı İslam Ülkelerinde Bulunan İspanyol Gezginleri”, *Ankara üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.2, Ankara 1991.
- PINAR, İlhan, “Karsten Niebuhr’un Gözüyle 1760’larda Mardin ve Diyarbakır”, *Tarih ve Toplum*, S.161, 1997.
- SAINT-MARTIN, M. J., *Memoires Historiques Et Geographiques Sur L’armenie*, Paris 1818.
- SALİHOĞLU, Halil, “Darphane”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993.
- SANDRECZKI, C., *Reise Nach Mosul and Urmia*, Stuttgart 1857.
- SCHILTBERGER, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (çev; Turgut Akpınar), İletişim yay., İstanbul 1997.
- SESTINI, Domenico, *Viaggio Da Constantinopoli A Bassora*, Paris 1786.

- SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, London 1840.
- SÖZEN, METİN, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981.
- SÜMER, FARUK, *Karakoyunlular*, TTK, Ankara 1967.
- ŞEREFHAN BİTLİSİ, *Şerefname*, (çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1971.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara 1996.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1987.
- TAŞTEMİR, Mehmet, "Mardin", *DİA*, C. 28, Ankara 2003.
- TAYANÇ, Muin M, "Türkiye ile İlgili Seyahatnameler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C10, S.58, Ankara 1972, s. 39-42.
- TAYLOR, J.G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, XXXV 1865.
- THEVENOT, Monsieur De, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1687.
- TUDELALI BENJAMİN, RATİSBONLU PETACHİA, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul 2001.
- TUNCEL, Metin, "Nusaybin", *DİA*, C.33, Ankara 2003.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1997.
- URFALI METEOS, *Urfalı Meteos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. H.D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000.
- USTA, Aydın, "Artuklular", *Türkler Ansiklopedisi*, C.6, Ankara 2002.
- VANLI, İsmet Şerif, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, çev. M. Demirci, Avesta yay. İstanbul 1997.
- VURAL, Suat, "İngiliz Konsolosu J.G. Taylor'un Batman ve Çevresi Hakkındaki Gözlemleri", *I.Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, c. II, İstanbul 2009, s. 154-155.
- YAKUT EL-HAMEVİ, *Mucemu'l Buldan*, C.III, Mısır 1906.
- YALÇINKAYA, M. Alaaddin, "19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Batman ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, c.II, İstanbul 2009.
- YILDIRIM, Ahmet, *Hasankeyf-Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Fiziki Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara 2004.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “Avrupalı Seyyahların Gözüyle Ortadoğu”, *Onbirinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirileri I, XIII. Yüzyıldan Günümüze Ortadoğu'daki Gelişmelerin Güvenliğimize Etkileri (04-05 Nisan 2007)*, Ankara 2007.

YINANÇ, M.H., *Selçuklular Devri Türkiye Tarihi*, I, İstanbul 1944.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek yay., İstanbul 2004.

YURTTAŞ, Hüseyin, “Hasankeyf”de Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri”, *Türkler*, C.VIII, Ankara 2002.

ZENGİN, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001.

ÖZET

Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin,Nusaybin ve Hasankeyf) isimli bu çalışmamızda kuruluşu ilk çağlara dayanan üç kentin batılı seyyahların seyahatnamelerinde verdikleri bilgiler ışığında siyasi, sosyal,ekonomik ve kültürel açıdan değerlendirilmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Giriş bölümüyle beraber toplam beş ana hattan oluşan bu çalışmamızın giriş bölümünde seyyah ve seyahatname kavramları hakkında bilgi verilmiş, seyyah ve seyahatnamelerin ortaya çıktıkları dönemden günümüze kadarki gelişiminden ve öneminden bahsedilmiştir.

Birinci Bölümde; araştırma konumuz olan Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf şehirlerinin de içinde bulunduğu Tur Abdin Bölgesi'nin tarihi coğrafyasına yer verilmiş, daha sonra bu üç kentin tarihi gelişimi hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

İkinci Bölümde; Ortaçağda Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'e uğramış olan batılı seyyahlar tanıtılmış ve bu seyyahların üç kentimiz hakkındaki müşahedelerine yer verilmiştir. Bu bölümde Tudelalı Benjamin, Ratisbonlu Petachia, Marco Polo, Johannes Schiltberger, Josaphat Barbaro ve Joos van Ghistele gibi batılı seyyahların yanında karşılaştırma yapma amacıyla İbn Battuta ve İbn Cübeyr gibi yine coğrafi olarak batılı, ancak Müslüman olan seyyahların verdikleri bilgiler de yer almıştır.

Üçüncü Bölümde; Yeniçağda Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'e uğramış olan batılı seyyahlardan, Venedikli Adsız Satıcı, Tavernier, Thevenot, Le-Gouz, Niebuhr, Sestini ve Olivier'in bölge hakkındaki bilgilerine yer verilmiş, mukayese yapmak gayesiyle Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinden de faydalanılmıştır.

Dördüncü bölümde; Yakınçağda Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf'e uğramış olan batılı seyyahlar tanıtılmış, bunlardan Moltke, Saint Martin, Dupre, Kinneir, Ainsworth, Asahel Grant, Buckingham, Southgate, Fletcher, Cuinet, Sandreczki, Taylor, Gertrude Bell ve Albert Gabriel'in bölge hakkındaki bilgilerine yer verilmiştir.

Çalışmamızda bölgeye uğrayan seyyahlardan gezi güzergahı belli olanların güzergahlarına yer verilmiş ve bunlar harita üzerinde gösterilmiştir. Ayrıca seyyahların çizmiş oldukları gravürler ve planlar, varsa çekmiş oldukları fotoğraflara da yer verilmiştir.

ABSTRACT

In our study titled “Mardin and its Surrounding (Mardin, Nusaybin and Hasankeyf) From the Eyes of Western Traveler”, it is aimed to carry out the evaluation of these three cities, whose history go back to ancient times in political, social, economical and cultural aspects, in the light of the information provided by western travelers in their travel books. .

In the introduction section of our study which consists of five main parts, information concerning the concepts of traveler and travel book is provided, and the development and significance of travelers and travel books from their emergence until today are mentioned.

In the First Section; the historical geography of the Tur Abdin region, which also cover the Mardin, Nusaybin and Hasankeyf cities – the subjects of our research – is explained, before providing a brief information concerning the historical development of these three cities.

In the Second Section, western travelers who visited Mardin, Nusaybin and Hasankeyf during the Middle Ages are introduced, and the observations of these travelers concerning these three cities are also included. In the section, alongside information provided by western travelers like Benjamin of Tudela, Petachiah of Ratisbon, Marco Polo, Johannes Schiltberger, Josaphat Barbaro and Joos van Ghistele, also information provided by Muslim travelers like Ibn Battuta and Ibn Jubary, who were also geographically western, are included for the purposes of comparison.

In the Third Section, information provided by western travelers like the Venetian Nameless Seller, Tavernier, Thevnot, Le-Gouz, Niebuhr, Sestini and Olivier who visited Mardin, Nusaybin and Hasankeyf during the early modern ages are included, and the Seyahatname (Travel Book) of Evliya Çelebi is also used for the purposes of comparison.

In the Fourth Section, information on the region provided by western travelers like Moltke, Saint Martin, Dupre, Kinneir, Ainsworth, Asahel Grant, Buckingham, Southgate, Fletcher, Cuinet, Sandreczki, Taylor, Gertrude Bell and Albert Gabriel who visited Mardin, Nusaybin and Hasankeyf during the late modern period is included.

In our study, routes of those travelers whose travel routes are known are also included and shown on map. Besides, wood engravings and plans made by the travelers, and, if any, the photos they took are also included.